

**T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

**İBN FADLAN VE EL-GIRNATİ
SEYAHATNAMELERİNDE TÜRK LÜK İLE İLGİLİ
KAVRAMLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
CELAL İKBAL SELEK**

ORDU – 2016

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İBN FADLAN VE EL-GIRNATİ
SEYAHATNAMELERİNDE TÜRK LÜK İLE İLGİLİ
KAVRAMLAR

CELAL İKBAL SELEK

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

AKADEMİK DANIŞMAN
Prof. Dr. İsmail DOĞAN

ORDU – 2016

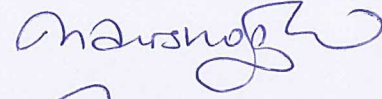
T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu çalışma jürimiz tarafından 18/01/2016 tarihinde yapılan sınav ile Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

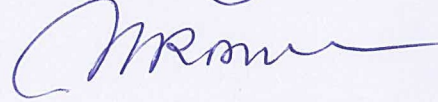
Başkan : Prof. Dr. İsmail DOĞAN

Üye : Doç. Dr. Halit DURSUNOĞLU

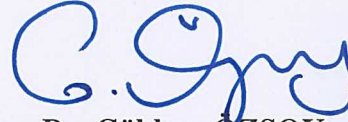
Üye : Doç. Dr. Necip Fazıl DURU

ONAY :

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

18/01/2016

Doç. Dr. Gökhan ÖZSOY

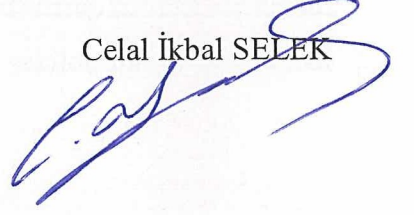
Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya, kullandığım başka yazarlara ait her özgün fikre kaynak gösterdiğimi bildiririm.

18 /01/2016

Celal İkbal SELEK

ÖZET

[SELEK, Celal İkbāl]. *[İbn Fadlan ve El-Gırnati Seyahatnamesindeki Türklük ile İlgili Terimler ve Kelimeler]*, [Yüksek Lisans Tezi], Ordu, [2016].

Türkçe kelimeler ve Türklük ile ilgili kelimeler yıllar boyu araştırma konusu olmuştur. Kelimelerin anlamları, karşıladıkları kavramlar ve ifadeler ayrıntılı şekilde incelemelere tabi tutulmuştur.

Bu anlamda incelenmesi gereken önemli eserlerden biri de Seyyah İbn Fadlan'a ait "İbn Fadlan Seyahatnamesi" dir. Ayrıca tarihi seyir içerisinde hemen hemen aynı dönemlerde yaşamış bir başka seyyah El-Gırnati'ye ait seyahatname de bu alanda incelenmesi ve araştırılması gerekmektedir. İbn Fadlan'a göre bilinirlik bakımından henüz daha az popüler olan El-Gırnati de bahsettiği Türklük ile ilgili kavramlar ve kelimeler açısından oldukça önemlidir.

Bahsedilen seyyahların, eserlerinde kullandıkları terimler ve kelimeler tek tek incelemeye tabi tutularak incelenen eserlerden özellikle Türk tarihi açısından çok bilinenler ve pek fazla ortaya çıkmamış fakat Türkçe olduğu kanıtlanmış terimler ve kavramlar ayrıntılı tanıtılmaya çalışıldı. Ayrıca yapılan incelemeler ışığında Türklük ile ilgili kelime ve kavramların önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler (5)

"İbn Fadlan, El-Gırnati, Türklük, Türkçe kavramlar, Seyahatnameler"

ABSTRACT

[SELEK, Celal İkbal]. [*İn İbni Fadlan and el-Girnati travel book, terms and words about Turkishness*], [Master Thesis], Ordu, [2016].

"Turkish words and terms related with Turkishness have been subject of researches for a years. Meaning of those words and their equivalent have been studied in detail. Since they have significant importance on Turkish history and it's transmission through centuries, Turkish words should always be studied in detail.

The Journal of "Ibn Fadlan" which is very popular recently is one of the important literal works need to be studied in this regard. Also another traveler El Girnati who lived in approximately same period of time should be studied and words he used should be examined.

It's very clear that soon there will be more detailed studies on both traveler and we in our work we took the words used by travelers one by one for examination. We presented popular terms and concepts that is related with Turkish history and unpopular terms that is known to be Turkish and in consideration of these examinations we tried to underline the importance of these words for Turkish language.

Key Words (5)

"İbn Fadlan, El-Girnati,, Turkish, Turkish terms, Journals."

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı :	Celal İkbal SELEK
Doğum Yeri ve Tarihi :	Konya 21/08/1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi :	Girne Amerikan Üniversitesi / Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi :	
Bildiği Yabancı Diller :	İngilizce
Bilimsel Etkinlikleri :	<p>Selek, Celal İkbal, “<i>Y. Kadri Karaosmanoğlu’ nun Yaban Romanı İle Cengiz Aytmatov’ un Cemile Adlı Romanı’nın Karşılaştırılması</i>”, Yayınlanmış makale, Girne Amerikan Üniversitesi, TDE, 2010.</p> <p>Selek, Celal İkbal, “<i>İsmail Bozkurt’un ‘Yusufoçuklar Oldu Mu?’ Romanında Dış Dünya Tasviri ve Renk</i>”, Yayınlanmış Tezsiz Yüksek Lisans Tezi, Girne Amerikan Üniversitesi, SBE, KKTC, Girne, 2011.</p>
İş Deneyimi	
Uygulamalar :	
Projeler:	1974 Kıbrıs Barış Harekatında, bulunan asker ve halkla ilgili derleme çalışması, 2010.
Çalıştığı Kurumlar:	Özel Girne Amerikan Koleji (2011), Korgan Anadolu İmam Hatip Lisesi (2014), Özel Fatsa Birikim Temel Lisesi (2015)
İletişim	
E-Posta Adresi :	celalibals@gmail.com
Telefon:	
İş:	0452 424 0959
Cep:	0539 257 4464
Tarih ve İmza:	

ÖNSÖZ

Dil, milleti millet yapan en önemli unsurların başında gelmektedir. Türk dili, Türk milletinin kültürel yönden tanıtan ve geleceğe aktaran en önemli kaynaklardan biridir. Bu bakımdan Türk dili, uzun yıllardır araştırılan ve üzerinde durulan bir bilim dalıdır ve yapılan araştırmalar, köken incelemeleri her zaman büyük önem arz etmiştir. Hemen hemen dünyanın geniş coğrafyalarına sirayet etmiş Türk dili ile ilgili en önemli kısımlardan biri de şüphesiz Avrupa ve kavimler göçü sonrası Hazar denizi itibariyle Avrupa'ya geçiş güzergahıdır. Burada yaşayan Türk toplulukları, yıllar içerisinde güzergah üzerindeki geçtikleri bölgelerde Türk dilini kullanmış ve yaşatmışlardır.

Bu çalışma ile yapılmak istenen ise, işte tam da bahsedilen güzergahta ve oradan Anadolu'ya ve tabii ki İslamiyet ile birlikte Arap yarım adasına kadar uzanan coğrafyada Türk dilini seyyahların ağzından incelemektir. Tarih boyunca birçok millete ev sahipliği yapmış topraklarda yüzyıllar boyunca kültür ve dil özelliklerini kaybetmeden günümüze kadar gelen Türk dili elbette ki araştırılması gereken en önemli alanlardan biridir. Bu çalışmada Avrupa'dan gelen ve Arap yarım adasından gelen iki farklı seyyahın geçiş güzergahlarında Türk diline ait verdikleri kelime ve kavramlar önemle incelenerek tanıtılmaya çalışılmıştır.

Türk dili ve Türk tarihi açısından çok önemli görülen bu çalışmada elbette ki eksikler ve açıklanamamış kısımlar oluşmuştur. Burada bazı yanlışlıkların yapılmış olması veyahut yorumlama hatalarının bulunmuş olması muhtemeldir. Fakat çalışılan sahanın özellikleri ve incelenen seyyahlar hakkındaki kısıtlı bilgiler dolayısıyla bu eksikliklerin okuyucu tarafından hoş görülmesi umut ediyoruz.

Yapılan açıklamalar ve değerlendirmeler ışığında, tez çalışması esnasında desteğini, bilgilerini ve görüşlerini eksik etmeyen kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. İsmail Doğan'a ve Doç. Dr. Halit Dursunoğlu'na teşekkürlerimi bir borç bilirim. Türk milletine ve Türk diline faydalı olması dileğiyle.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖZGEÇMİŞ	III
ÖN SÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	9
I. BÖLÜM	11
1. İbn Fadlan'ın Hayatı.....	11
2. El-Gırnati'nin Hayatı.....	13
II. BÖLÜM	16
3. Bulgarların Kökeni	16
3.1 İtil Bulgar Devletinin Oluşumu	21
III. BÖLÜM	25
4. İnceleme Yapılan Eserlerde Geçen Ortak Kelimeler	25
4.1 Cürcaniye (Ürgenç)	25
4.2 İdil Bulgarları	29
4.3 İlteper Almış B. Şilki.....	34
4.4 Üst Yurt Oğuzları	34
4.5 Etil (İdil).....	35
4.6 Tigin El Türki	36
4.7 Karacadarı	37

4.8	Zencan Ribatı	38
4.9	Oğuzlar (Uz).....	39
4.10	Yolar.....	40
4.11	Post.....	40
4.12	Etrul (Ertuğrul).....	41
4.13	Diba	41
4.14	Saçı.....	43
4.15	Tarhan.....	45
4.16	İnal (Yinal).....	48
4.17	Tigin	49
4.18	Pay-Baf.....	53
4.19	Yağındı	54
4.20	Başgırtlar	58
4.21	Com, Cahaş, Ezel, Erden, Ahtı, Vebna	69
4.22	Peçenekler	77
4.23	Bacağ, Samur, Kencelü, Şuh.....	90
4.24	Gök Tanrı	91
4.25	Turna Kuşu.....	105
4.26	Cirimşan	110
4.27	Eskil (Suvar).....	110
4.28	Kıl Çadır	113
4.29	Cürcan (Ürganç)	113
4.30	Cürcan Kaftanı	114

4.31	Otağ	115
4.32	Cücenler.....	120
4.33	Şamanistler	121
4.34	Küz Erkin	127
4.35	Çuha.....	128
4.36	Yabgu	128
4.37	Nebiz	129
4.38	Uçmağ	1130
4.39	Balbal.....	131
4.40	Kubrat Han	140
4.41	Asparuh	141
SONUÇ		143
KAYNAKÇA.....		145

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DTCF	: Dil, Tarih, Coğrafiya Fakültesi
KTÜ	: Karadeniz Teknik Üniversitesi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TT	: Türkiye Türkçesi
vd.	: ve diğeri
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınevi
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

İbn Fadlan'ın "elRihle" (Seyahatnâme) adlı eseri Türk tarihi için önemli eserlerden biri haline gelmiştir. İçerisinde geçen Türkçe kelime ve kavramlar bakımından Türk tarihi ve Türk dili için büyük önem arz etmektedir. Son dönemlerde, özellikle üzerinde durulan ve İslamiyet'in kabulü konusunda dahi bilinen tarihsel verilerin değişmesine sebep olan İtil Bulgarları ve dönemsel özellikleri ile beraberinde kullandıkları kelimeler, kavramlar ciddi önem arz etmektedir.

Genel olarak yapılan bu araştırmalardan sonra eserin geniş incelemesi Türkiye'de Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır.¹ Bu çalışmada diğer kaynaklarla karşılaştırmayı ve farklılıkları da göz önünde bulundurmaya unutmadan Ramazan Şeşen'in İbn Fadlan Seyahatnamesi adlı çalışmasını ana kaynak olarak ele alındı ve burada geçen Türkçe kelimeler ve Türklerin kullandığı kavramlar ayrıntılı şekilde incelendi. Ramazan Şeşen'in kaynağından öğrendiğimize göre İbn Fadlan, İtil Bulgarlarına Abbasi Halifesi tarafından İslamiyet'in resmi olarak kabulü için gönderilen elçilik heyetinde yer alan ve kendi kişisel izlenimlerini aktaran dönemin önemli âlimlerindendir. Bundan dolayı, Türkçe kelimelerin ve kavramların ayrıntılı incelendiği İtil Bulgar Devleti dönemine ait ana kaynak İbn Fadlan Seyahatnamesidir.

Türk tarihi ve Türk diline dair bilgiler veren diğer yazarlardan birisi de Ebu Hamid Muhammed el-Gırnati'dir. Çalışmada ele alından diğer seyahatname de Gırnati'ye aittir.

Onun 1155 yılında kaleme almış olduğu "Murib el ba'd acâib el-magrib" veya "Nuhbat el-azhan fi-acâib el-buldan" adlı eserinde aktardığı bilgiler kendisi bizzat İtil Bulgar topraklarını ziyaret etmiş olduğundan dolayı oldukça mühimdir. El-Garnati İtil Nehri'nin aşağı kesimlerinde bulunan ve çok sayıda Müslüman Bulgarın yaşadığı Saksin şehrinde yaklaşık 20 yıl boyunca yaşamıştır. Buradan Bulgar'a 1135/1136 ve 1150 yıllarında olmak üzere iki kez seyahat etmiştir. Bulgar'dan Başkurt topraklarına geçerek orada da 3 yıl kaldıktan sonra Kiev, Saksin ve Harezmi üzerinden Hac yapmak amacıyla Mekke'ye gitmiştir. Hayatının son yıllarını ise Bağdat ve Musul'da geçirmiş

---

¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.

gerçek bir seyyahtır². Ebu Hamid el-Endülüsî el-Garnatî şöyle demektedir: “Bulgar şehrinde şunu işittim: Bulgar kuzeyde İslam ülkelerinin sonunda ve Saksin’in 40 gün kadarlık yukarısındadır.”³. Bu bilgiler ışığında ele aldığımız her iki seyyah verilen tarihler ayrıca anlatılan olaylar bakımından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca içerisinde geçen Türkçe kelimeler aynı İbn Fadlan’ın eserinde olduğu gibi çalışmamız için önemli olduğu tespit edilmiştir. Tezimizin ana kaynağı bu çalışmalar etrafında şekillenmekle birlikte ileride bahsedeceğimiz daha birçok kaynak ve araştırmaya yer verilerek, incelenen eserlerdeki Türkçe kelimelerden ve terimlerden ayrıntılı şekilde bahsedilecektir.

---

² F. Ş. Huzin, *Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov)*, Kazan, İzd. Fest, Kazan, 1997, s.164.

³ Fatih Sabuncu, *Ebû Hâmid Muhammed el-Girnatî’nin Seyahatnamesi (Giriş-Tercüme İndeks)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2010.

I. BÖLÜM

1. İbn Fadlan'ın Hayatı

“Ahmad ibn Fadlān ibn al-Abbās ibn Rāšid ibn Hammād”, “نبن اللف نبن ادمحأ”, “دامح نبن ادمحأ نبن ادمحأ”

Onuncu yüzyılda yaşamış bir Arap din bilgini ve gezginidir. Abbasi halifesi Muktedir'in 921'de İdil Bulgarları hükümdarı Almış Han'a gönderdiği heyette yer aldı. Görevi, oradaki Müslüman bilginleri denetlemek, halifenin mektup ve armağanlarını sunmaktı. Önemli bir diplomat ve dikkatli bir gezgin olarak kabul edilen İbn Fadlan, bu yolculuğunu 'Rihla' (Seyahatname) ve (تبل اقصلا كللم ىل اباتك); Kitāb ilā Malik al-Saqāliba) adlı ünlü yapıtında anlatmıştır.

İbn Fadlan, daha sonra Bulgar (Bolğar) şehrine gelince, Wisu (veya Isu şimdiki Perm Kray) bölgesine kısa bir gezi yapar, orada İdil Bulgarları (Volga Bulgarları) ile Komilerin (yerel bir Fin kabile) aralarında ticaret yaptıklarını izlemiştir. İbn Fadlan'ın Bağdat'a dönüş güzergahı belli değildir⁴.

İbn Fadlan, kitabında Volga Bulgarlarının ülkesi ve halkına ilişkin gözlemleri yanı sıra, yolculuğu sırasında gördüğü yerler ve halklarla ilgili önemli bilgiler de aktarmıştır. Bunlar arasında, Oğuzlar, Başkırtlar, Bulgarlar ve Pecenekler ve Tatarlar da vardır. Maveraünnehir'de henüz devlet öncesi bir düzende yaşamakta olan Türklere (Oğuzlara) ilişkin gözlemler yapmıştır⁵.

İbn Fadlan'ın eseri, Türkolog Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından 1923 yılında İran'ın kuzey doğusunda ki Meşhed (Farsça: ماشه Mashhad) şehrinde bir kütüphanede eksik bir çeviri yazı olarak bulunmuştur⁶. İbn Fadlan'ın eseri 1975 yılında "İbn Fazlan Seyahatnamesi" adı ile Bedir Yayınevi tarafından basılmıştır. Daha sonra Lütü Doğan tarafından çevirisi yapıldığına dair bilgiler bulunmakla beraber Ramazan Şeşen'e ait Arapça metin esas alınarak yapılan çeviri Yeditepe Yayınevi tarafından da basılmıştır.

⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bs., Ankara, AKDYYK TTK Yayınları, 2001, s.36-42; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Der. ve Çev. Prof. Dr. Yusuf Ziya Yörükhan, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004, s.279-301.

⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 2-5.

⁶ A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisbericht*. Deysche Morgenlandische Gesellschaft, Leipzig, 1939.

Bir Arap Televizyon yayımcısı İbn Fadlan Seyahatnamesi'ni dizi halinde The Roof of the World veya Saqf al-Alam (Arapça: العالم فقس) ismiyle 2007 yılında yayınlamıştır.

İbn Fadlan hakkındaki en ilginç bilgi ise bir Amerikan filmine konu olmuş olmasıdır. 1999 Amerikan yapımı "13. Savaşçı" filminde İbn Fadlan ve eseri şöyle anlatılmıştır⁷:

"Abbasiler zamanında Bağdad'da yaşayan Arap şair ve gezgin Ahmed bin Fadlan (Antonio Banderas), bir adamın hükümdara kendisini şikayet etmesi yüzünden ülkeden uzaklara, Kuzey ülkesine elçi olarak gönderilir. Yanında arkadaşı Melchisidek (Ömer Şerif) vardır. Birlikte Volga nehrine kadar giderler. Burada pagan, barbar bir kavim olan Norslara rastlarlar. Kralları yeni ölmüştür, onun yakılarak denize bırakılma törenini izlerler. Norslara misafir olduklarında onların temizlik için bir kabı elden elel dolaştırdıklarını, bu kaba hem sümürüp hem yüzlerini yıkadıklarını, tükürüp ağızlarını çalkaladıklarını görürler.

Nors kralı Bulvay'a gelen Kuzey'deki büyük kralın adamı şeytanların ülkelerini ateşe verip herkesi öldürdüklerini anlatarak yardım ister. Bulvay kavminin büyücüsü ay sayısına göre 13 savaşçının Kuzey'e gitmesi gerektiğini söyler. 13. savaşçı yabancı biri olmalıdır. İstemeyerek Ahmed, 13. savaşçı olur. Norslar ilk başta Ahmed'in Araplığıyla ve atıyla alay eder, fakat zaman içinde Nors dilini sadece dinleyerek hızlıca kavraması, at sürme becerisi, zekası ve savaşçılığı sayesinde saygılarını kazanması uzun sürmez. Norsların Lideri'nin kendisinden "sesleri çizmesini" (yazı yazmasını) talep emesi üzerine ona "الله لوسر دمحم دللا إله إله" (Allah Birdir, Ve Muhammed O'nun Peygamberidir) yazmasını öğretir.

13 savaşçı Kuzey ülkesine varıp kralın huzuruna çıkarlar. Kral onlara düşmanı anlatır: Bunlar, ölü yiyen, insan olmayan yaratıklardır. Sisle birlikte gece gelip çiftçilere saldırırlar. Büyük başlı, sivri dişli, pençeli, ateş tüküren, aslan ve ayı görünüşündedirler. Savaşçılar ilk çarpışmada bu yaratıklarla tanışırlar. Birçoğunu öldürmelerine rağmen hiçbirinin cesedi yoktur. Ölülerini götürmüşler, öldürdüklerinin kafalarını almışlardır. Bunlar şeytan diye düşünürler.

---

⁷ Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, (Zweite den Supplementbänden angepasste Auflage), Brill, Leiden 1943. Band 1, sayfa 261

Çiftliğin etrafına kazıklar çakarlar. Köylülerin ateş kurdu, ateş yılanı, ejderha dedikleri şeyle tekrar savaştıklarında artlarında bıraktıkları bir izle onları inlerinde vurmaya karar verirler. Yolda anlarlar ki bu yaratıklar ayı postu giyen, büyücüye tapan, insanüstü olmayan putperestlerdir. Yaşadıkları mağaraya girip büyücü analarını öldürüp geri dönerler. Son savaş için köyü hazırlarlar. Son çarpışmada şeytanların liderlerini öldüren Bulvay da ölür. Liderleri ölür ölmez hepsi kaçar. Ahmed görevini tamamlayıp ülkesine döner.”

2. El-Gırnati'nin Hayatı

Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. ‘Abdurrahîm el-Mâzinî el-Kaysî el-Gırnâtî el-Kayravânî’dir. 473/1080-81 yılında İspanya’nın Gırnata şehrinde doğmuştur. Hayatı hakkındaki bildiklerimiz kendi eserlerinde verdiği bilgilere dayanmaktadır.

Otuzlu yaşlarına kadar Gırnata’da eğitim gören Ebû Hâmid, 30 yaşına geldiği zaman ilmini geliştirmek ve dünyanın çeşitli yerlerini görmek için doğuya doğru yolculuğa çıktı. O zaman için dünyada yağanılan yerler olarak bilinen yerlerin büyük bir bölümünü gezdi. Gezmediği bazı yerlerle ilgili de kimi zaman okuduğu, kimi zaman da duyduğu bilgilerden istifade etti. İlk olarak 508/1114-15 yılında İskenderiye’ye doğru yola çıktı. Oradan da Kâhire’ye geçti. Ancak bu yolculuğu kısa sürdü ve tekrar Gırnata’ya döndü.

Ebû Hâmid’in bu sırada Afrika’yı da gezdiği söylenmektedir. El-Gırnâtî, metnin birinci babında Kuzey Afrika’dan bahsetmektedir. Buradaki kabileleri anlatırken “Onların kısa ve küçük olan yay ile oklarını batı beldelerinde görmüştüm” gibi bir ifade kullanarak orada olduğunu okuyucuya hissettirir. 511/1117-18 yılında ise tekrar yola çıkmıştır. Kendisini hazırladığı bu uzun yolculuğu, bir daha Gırnata’ya dönmek üzere yaklaşık 55 yıl sürmüştür⁸.

Ebû Hâmid el-Gırnâtî’nin ikinci yolculuğunun ilk durağı Sardunya (Sardinya-Sirdiniyye) ve Sicilya (Sakaliye) adaları oldu. Bundan sonra ise tekrar Mısır’a gitti. Mısır’da ilk olarak İskenderiye şehrine sonra da Kâhire şehrine uğradı, burada Endülüslü âlim Ebû Bekir et-Turtûi’nin derslerine katıldı. Burada istediğini bulamadı ve

---

⁸ Fatih Sabuncu, “*Ebu Hamid el-Gırnati Seyahatnamesi Tercümesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010, s.11.

bu sebeple orada bir süre kaldıktan sonra Bağdâd'a gitti. Bağdâd'a gitmeden evvel bir süre Dımaşk'ta kaldı (524/1130).⁸ Sonrasında ise Bağdâd'ta ilme değer veren Abbasi Veziri Avnüddin İbn Hübeyre ve oğlu Muhammed b. Yahya'nın himayesinde bulundu. 529/1134-35 yılında İran'a oradan da Kafkasya ve Yukarı Volga taraflarına gitti. Bulgar şehrinde kaldığı sıralarda Bulgarlar ile ilgili önemli bilgiler edindi. Orada kaldığı süre içerisinde Özbekistan topraklarına üç kez seyahatte bulundu. Oradan çıkınca Sakalibe'ye gitti.

Daha sonra da Sakalibe'nin 14 gün yukarısında bulunan Başkırt'a gitti. 530/1135-1136 yıllarında Başkırt bölgesini dolaştı ve burada insanlara İslam ile ilgili bilgiler öğretti. Söylediğine göre orada 3 sene kaldı. Başkırt'ta bulunduğu sırada 15 yaşında bir kız (cariye) satın aldı. O kızdan bir çocuğu oldu ama öldü. O sırada ailesi Saksın'da (Saksin-Sicisin) bulunuyordu ve burada söylediğine göre Türk evlatları vardı. Yani Saksın'daki eşi Türk idi.

Büyük oğlu Hâmid de Başkırt'ta iki kadınla evlendi ve çocukları oldu. Ama el-Gırnâtî büyük oğlunu orada bırakmak zorunda kaldı ve sonrasında Bağdad'a tekrar dönmek için yola çıktı. Karadeniz ve Akdeniz'i geçerek Ukrayna'ya vardı. Sonra Hârezm'e (Hârizm) geçti. Bir süre burada kaldıktan sonra Buhara, Merv, Nişâbur, Isfahan, Rey ve Basra'yı gezdi. Bağdâd'a geri dönmeden evvel hac etmek isteği ile Mekke ve Medine'ye yola çıktı⁹.

Bu sırada öğrencilerine tekrar döneceğini de söylemişti. Ancak hac ettikten sonra Irak'a gitti. Bu sırada Abbasi Veziri Avnüddin İbn Hübeyre, el-Gırnâtî'yi gezip gördüklerini insanların yararlanması için bir kitap haline getirmeye teşvik etti. El-Gırnâtî de onu kırmayarak "*el-Mu'rib 'an ba'd a'câibi'l-mağrib*" isimli eserini hazırlayarak İbn Hübeyre'ye sundu. Bir süre Bağdâd'ta kaldı. Bu sırada ailesini çok özleyen Ebû Hâmid, himayesinde bulunduğu İbn Hübeyre'den, Selçuklu Sultanı Mesud'dan Anadolu'dan geçmek için izin almasını istedi.

Ancak kendisine bir cevap verilmeden Musul'a gitti. Musul'da onu meşhur bilgin Muğiyneddîn Ömer b. el-Hâdî el-Erdebîlî karşıladı. Erdebîlî'nin ricası üzerine daha önce yazmış olduğu el-Muğrib adlı eserinin daha geniş ve daha hatasız

---

⁹ Fatih Sabuncu, "*Ebu Hamid el-Gırnati Seyahatnamesi Tercümesi*", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010, s. 12-15

diyebileceğimiz “*Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*” eserini yazarak Erdebîlî’ye ithaf etti.¹⁰ Sonra Irak’tan Şam’a gitti. Bir süre sonra da Halep’e yolculuk etti. Halep’te birkaç sene kaldıktan sonra Horasan’a yöneldi. Artık yaşı ilerlemiş olan el-Girnâtî Horasan’dan sonra tekrar Dımaşk’a (Şam) geldi ve 565/1169-70 yılında bu şehirde vefat etti. Müellif öldüğünde 92 yaşındaydı ve yaklaşık 55 yılını gezerek geçirmişti.¹¹

Tezimizin ana konusunu 922-1236 yılları arasında Doğu Avrupa tarihinde belirgin bir yeri olan İtil Bulgar Devleti ve seyyahların anlatımı ile kullandıkları Türkçe kelimeler ve kavramları teşkil etmekle birlikte tezde bir bütünlük sağlanması açısından İtil Bulgarlarının kökenine ve Bulgarların sosyo-ekonomik durumuna da bakılarak değerlendirmelerde bulunduk. Bu anlamda Bulgarları anlatan kültürlerinden, inanışlarından, tarihte oynadıkları rollerden, kullandıkları kelime ve kavramlardan bahseden yukarıda bahsettiğimiz seyyahları ana hatlarıyla tespit edip incelediğimiz bu araştırmamız, genel bir kültür ve dil çalışması olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda kelimelerin incelenmesine ve tanıtılmasına geçmeden önce kısaca İtil Bulgarlarını, kökenlerini ve tarihsel süreç içerisindeki yaşantılarını kısaca anlatmak incelenen kelimeleri daha ayrıntılı şekilde tanıtabilmeyi sağlayacaktır.

---

¹⁰ Ebû Hâmid el-Girnâtî, *Rihletu’l-Girnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, nGr. Kâsım Vehb, Beyrut 2003, s. 11-12.

¹¹ Fatih Sabuncu, “*Ebu Hamid el-Girnati Seyahatnamesi Tercümesi*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2010, s.14-16.

II. BÖLÜM

3.Bulgarların Kökeni

Bulgarların Türk kökenli olduğu birçok arkeolojik, epigrafik ve dil araştırmalarıyla pekiştirilerek kesinlik kazanmış bulunmaktadır. Bulgarların Türk kökenli olarak Asya Hun Devleti boylar birliği konfederasyonuna dâhil olduğu Türkologlarca da kabul edilmektedir. Bu dönemde Türk boylarının dillerinde köklü bir ayrışma meydana gelmiş ve Türkçe iki genel gruba ayrılmıştır: Birincisine; Oğur, Onogur, Kuturgur – eski Avarların ataları, Savir (Sabir), Bulgar, Hazar ve bugünkü Çuvaşların dilleri dâhildi. İkinci gruba ise Oğuzların dilleri, eski Kırgızların dilleri, doğuda kalan bir kısım eski Uygur boylarının dilleri ile Oğuz, Kıpçak ve Karlukların daha sonraki torunlarının dilleri girmektedir. Bulgarlar dâhil birinci gruba giren Türk halklarının dilleri Batı Hunlarının dilleriyle bağlantılıydı ve Türkologlarca -LİR Türkçesi olarak adlandırılmaktadır¹². Doğu ve Batı Türkçesi arasında bariz farklar olmasa da harf değişiklikleri bulunuyordu. Örneğin Bulgarların “dilom” ifadesi Doğu Türkçesinde “yılan”, yine Bulgar Türkçesinde “bel” kelimesi Doğu Türkçesinde “beş” olarak telaffuz edilmekteydi¹³. Hazar dili bilindiği üzere Bulgar ve Savir dilleriyle aynı ailedendir. Hazar Meliki Yosif’in mektubuna göre Hazarlar kendilerini Hun boyları arasında saymışlardır:

*“Bizim hangi halktan, soydan ve boydan olduğumuzu soruyorsun... Şecere kitaplarından soyumuzun Tagara'nın on oğlundan geldiğini bulmaktayız ve işte onların adları: Agiyor, Tiras, Avar, Ugin, Biz-l, T-r-na, Hazar, Z-nur, B-l-g-d, Savir. Biz Hazarın oğullarından meydana geliyoruz...”*¹⁴.

Burada geçen on kardeşten bazılarının isimleri Oğur, Avar, Ugor, Barsil, Bulgar, Savirlerdi ve bunlar hiç şüphesiz ki, Hunlarla bağlantılı olan Türk boylarıydı. Türkologlarca –Lir Türkçesi olarak adlandırılan bir Türkçe lehçeye sahip olduğu belirtilen Onogur-Bulgarların Hun boyları içerisinde hangi boy adıyla adlandırıldığına dair ise kati malumatlar bulunmamaktadır. Bununla birlikte A. N. Kurat bazı

¹² İbrahim Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s.1.

¹³ Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, s.5.

¹⁴ P. K. Kokotsov, Evreysko-Hazarskaya Peregipska v X veke, Leningrad, İzd. AN SSSR, 1932, s.74.

araştırmacıların Bulgarların Çin kaynaklarında adı geçen ve sincap kürkçülüğü ile meşgul olan “Ting Ling”ler olduğu görüşünü savunarak, bunların “Onogurlar” olabileceği üzerinde durmuştur¹⁵. Aynı görüş ünlü tarihçimiz İ. Kafesoğlu tarafından da desteklenmiştir¹⁶. Onogurlar M. Ö. III. yüzyıldan M. S. IV. yüzyıla kadar Çin kaynaklarında Tingling ve Tili adıyla zikredilmiştir¹⁷. M. S. IV. yüzyıldan itibaren ise Tielö ve Kaokü ismiyle tarihte rol oynamışlardır. Onogurlar, büyük ihtimalle Büyük Hun Devleti boylar konfederasyonuna dâhildiler.

M. S. I. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Hun Devleti dağılmıştır. Büyük Hun Devleti konfederasyonuna dâhil boyların bir kısmı Çin hâkimiyetine girmiştir. Diğer bir kısmı ise Orta Asya ve Kazakistan’dan Güney Ural bozkırları üzerinden daha batı bölgelere dağılmışlardır¹⁸. Bu hadiseler Türk boylarının kaderini önemli ölçüde belirlemiştir. 463 yılına kadar Onogur hâkimiyeti, Macarların Fin-Ogur atalarıyla münasebette bulunduğu, İç Asya’dan Ural dağları civarına kadar uzanıyordu. István Vásáry 350’li yılları takiben Hunların Avrupa’ya göç etmeye başladığı sıralarda İrtiş bölgesinde yaşayan batı Tielö boylarının (Onogurlar) muhtemelen Kazak bozkırının güney kısımlarına göç ettiklerini ve neredeyse yüz yıl boyunca burada kaldıklarını belirtmektedir¹⁹.

Onogurlar, Doğu Avrupa’ya göç etmeden önce üç ayrı grup olarak yaşamaktaydılar. Birinci grup Sır-Derya-Çu nehirleri arasında, ikinci grup Emba Nehri havzası yani kuzey batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü grup ise Yayık Nehri dolaylarında yaşamaktaydılar. Büyük ihtimalle birinci grup On Ogurları, İkinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana getiriyordu²⁰. Onogurlar, yalnızca Bulgar boylarından müteşekkil değillerdi. Macarlar da bunlara dâhillerdi. M. S. Akimov, eski Bulgarlara ait Bolşe-Tarhan (Ulu-Tarhan) Mezarlığı’ndan çıkarılan

---

¹⁵ Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.108.

¹⁶ Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, s.4.

¹⁷ István Vásáry, Eski İç Asya’nın Tarihi, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2007, s.197.

¹⁸ L. N. Gumilev, Hunlar, Çev. D. Ahsen Batur, 4. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.303.

¹⁹ István Vásáry, Eski İç Asya’nın Tarihi, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2007, s.197.

²⁰ Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, s.14.

kafataslarının bir dizi analizine dayanarak Bulgar ırkı ile Kuzey Kazakistan ve Kırgızistan'ın eski nüfusunun benzer şekillerde olduğu sonucuna varmıştır²¹.

Ona göre eski Bulgarlar Mongoloid hatları onların atalarının yurtlarının sınırları dâhilinde Hunların ortaya çıkmasıyla elde etmişlerdir. Karışım süreci Ural ötesi bölgesinde meydana gelmiştir. Tam da burada eski Bulgarların antropolojik tipleri şekillenmiştir²². Arkeolojik bulgular, Batı Sibirya ve Ural bölgelerinde, Oğur Türkleri ile yan yana yaşayan kuvvetli Ugor unsurlarına da işaret eder. Bu durum Oğur Türklerinin Avrupa'ya yanlarında Macarları da getirdiklerini ortaya koyar²³.

IV. yüzyılın 70'li yılları Karadeniz'in kuzeyi ile Hazar yanı bozkırlarında yaşayan halklarının tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Zira Hun birliğinin sayısız boyları, yabancının mülkünü kapma konusunda zapt edilmez ihtirasa sahip bu hareketli dizginlenemeyen halk, komşu halkların arasında yağma ve kıyımla ilerleyerek Alanlara kadar varmıştır (Marsellin), İtil'den geçerek Alan ve Sarmatların üzerine çökmüşler çoğunu dayaktan geçirip soymuşlar, geri kalanları ise kendilerine katmışlardır. Güçlerini daha da sağlamlaştırarak batıya doğru atılmışlardır. Böylece Kavimler Göçü başlamıştır.

Hunlar batıya doğru hareket edip Avrupa'nın içlerinden İtil Nehri'ne kadar hâkimiyet sahalarını genişlettikten sonra Atilla'nın 453 yılında ölmesi sonucunda parçalanma sürecine girmişlerdi. Atilla'nın küçük oğlu İrnek Tuna ağzı ile Dnyester arasında hâkimiyet mücadelesi veriyordu²⁴. Tam da bu sıralarda Onogurlar batıya doğru hareket etmişlerdi. Onogurların Doğu Avrupa'ya hareketlerini Bizans seyyahı Priskos'un kaydından öğrenmekteyiz:

“Aşağı yukarı bu sıralarda Saragur (Sarı Oğur), Urog (Oğur) ve Onogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle (Savir) yapılan harp neticesinde meskûn oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını

---

²¹ Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

²² M. S. Akimova, “Materialı K Antropologii Rannih Bolgar”, Rannie Bolgarı Na Volge, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.191.

²³ Peter B. Golden, Hazar Çalışmaları, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.54-55.

²⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, AKDİTYK TTK Yayınları, 2001, s.105-127.

istila etmişlerdi. Sabirleri Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuş (griffon)'un yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı... Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemedi buldukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Acatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tabi kıldılar ve Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi kabul etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi²⁵.

Ünlü Rus tarihçisi L. N. Gumilev burada adı geçen halklardan Saragur, Onogur ve Ugorların eski Bulgarların ataları olan Ogurlar; Savirlerin, Sibiryaya taygaları kenarında yaşayan Samoyed grubuna ait bir halk ve Avarların da bir Cungarya kabilesi olduğu tespitini yapmıştır²⁶.

Onogur-Bulgar boylarının V. yüzyılda Kuzey Kafkasya'da olduklarına dair başka deliller de vardır. V. yüzyılın sonunda Bizans'ın teşvikiyle Saragurlar, Onogurlar ve Ugorlar Kafkasya ötesini istila ettiler. Saragurlar Daryal üzerinden geçerek İberyaya'yı yakıp yıktılar²⁷. Onogurlar Kafkasya ötesine Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca sızdılar. Aksi takdirde Kolhida kalelerinden birinin adının "Onoguris" olduğunu ve Agafi'nin VI. yüzyıldaki Bizans-Pers savaşları bahsinde bu kaleden bahsettiğini başka türlü açıklamak mümkün değildir. Onogurların VI. yüzyılda Karadeniz sahilleri boyunca Kafkasya'da olduklarını bir takım araştırmacılar tarafından eski Bulgar boylarına ait olduğu öne sürülen Gelencik'e yakın Borisovsk Mezarlığı'ndaki çok sayıda mezarın karakteristik özellikleri de desteklemektedir²⁸. Zira bilindiği üzere Kuban'ın aşağı kesimleri ve aynı şekilde Kafkasya'nın kuzeybatı boşlukları Onogur ülkesi sınırları dâhilinde yer alıyordu²⁹.

---

²⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995, F. 30, s.65-66.

²⁶ L. N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003, s.187

²⁷ Golden, *Hazar Çalışmaları*, s.41.

²⁸ Gening, Halikov, Rannie Bolgarı Na Volge, s.122.

²⁹ Koç, Dinçer. "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti" Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

Kuzey Kafkasya’da yapılan arkeolojik araştırmalarda ortaya ıkarılan V-VII. yüzyıllara ait Kızıl-Kala yerleşiminin V-VI. yüzyıllar kültür katmanının Saragurlarla bağlantılı olduğunun altını çizmek gerekir. Bu yabancuların yerliler tarafından asimile edildikleri aıktır³⁰. Yabancı Bulgarlar yerleşik hayata geçmişler ve köklü kabilelerle karışarak onların kültürünü zmsemişlerdir. Bu konuda yerleşimdeki kalıntılar delil teşkil etmektedir. Zira bu yerleşimle yine erken dönem Bulgar kültürünü temsil eden keramik örnekleri, içi delikli tencere kalıntıları gibi materyaller Zlivkinsk ve Saltovo mezarlıklarındaki materyallere benzerliğiyle oldukça ilgi ekicidir³¹.

Onogurlar Karadeniz’in kuzeyindeki ticarete de müdahil olmuşlardı. Azak bölgesi Rusya’nın kuzeyi ile Akdeniz’in doğu sahilleri arasında sürüp gitmekte olan ticaretin giriş kapısı konumundaydı. Bu ticaretin önemli bir maddesini kürkler teşkil etmekteydi. Jordanes’e göre bu krk ticaretinde V. ve VI. yüzyıllarda Hun otoritesi altında bulunan Onogurlar uzmanlařmıřlardı³².

İrnek’in ölümünün ardından Avrupa Hunları dağıldıktan sonra Hunlar Karadeniz’in kuzeyine Don Nehri’nin doğusuna doğru daėılmıřlardı³³. Bu sıralarda Bulgarlar iki zümre halinde yaşıyorlardı: Kuban evresindeki Utrigurlar ve Don Nehri’nin batısına göç eden Kutrigurlar³⁴. VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Agafı onlar için şöyle yazıyordu:

*“Hun halkı doğuya dönük olan Meotid Gölü’nün o kısmını iskn edermiş ve Tanais Nehri’nin kuzeyinde yaşarmış, tıpkı Asya’da İmey dağlarının ardını iskn eden diğer barbar halklar gibi. Tüm bunların adı Hun ya da İskit’miş. Soyulara göre bazılarının isimleri ayrı ayrı Kutrigur olup diğerleri Utigur, bir başkaları Ultizur, daha başkaları da Vurugund’tur”*³⁵.

Yine VI. yüzyıl Bizans tarihçisi Prokopos Kasariyski’nin iletmiş olduğu

---

³⁰ Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

³¹ Fedorov, Fedorov, Rannie Turki Na Severnom Kavkaze, s.75-77.

³² George Vernadsky, Ancient Russia, Volume 1, New Haven, Yale University Press, 1943, s.146.

³³ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s.125-126.

³⁴ Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

³⁵ Agafiy, O Tsarstvovanii Yustiniana, Perevod M. V. Levenko, Moskova-Leningrad, 1953, s.147.

efsaneye göre Utrigur ve Kutrigurlar akraba soyları olup Hunlardan ortaya çıkmıştır³⁶. VI. yüzyıl bir diğer Bizans tarihçisi Menendar'ın aktardığına göre Utrigur ve Kutrigurların akrabalık ilişkisi Utrigur önderlerinden birinin; Kutrigurların onlarla aynı dili konuştukları, aynı hayat tarzına sahip oldukları, aynı giysilerden giydikleri ve kendileriyle akraba olduklarına ilişkin sözleriyle onaylanmaktadır. İşte Hunlar ile bu akraba Oğur Türkleri karışarak Bulgar diye bilinen Türklerin kökenini oluşturdular³⁷.

3.1. İtil Bulgar Devleti'nin Oluşumu

İtil Bulgarlarıyla ilgili ilk eserlerden birini yazmış olan V. V. Grigoryev'in iddiasına göre İtil Bulgar Devleti yaklaşık olarak V. yüzyıl dolaylarında İtil ve Kama nehirlerinin kenarlarında kurulmuş ve Ural dağlarından Sura ve Oka nehirlerine, İtil ve Kama'dan Don, Horpa ve Samara'nın sahillerine kadar uzanan muazzam topraklarda hanların idare ettiği çok sayıda idareden meydana gelmiştir³⁸.

V. V. Grigoryev'in ön görüşünde doğruluk payları bulunmakla beraber İtil Bulgar Devleti'nin VII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp X. yüzyıla kadar süren göç dalgalarıyla Orta İtil boylarına yerleşen Türk boylarının oluşturduğunu söylemek daha doğru olacaktır. İtil Bulgar Devleti bu bölgede kurulan ilk devlettir. Ayrıca bugün aynı coğrafyada yaşamakta olan Kazan Tatarlarının uzak ataları da bu devleti kuranlardır. İtil Bulgar Devleti ekonomik, sosyo-politik ve kültürel gelişmişlik bakımından diğer Ortaçağ devletlerinden geride değildi. Bu devletin Türk tarihine en büyük katkısı ise Orta İtil bölgesinin büyük oranda Türkleşmesini ve İslamlaşmasını sağlamasıydı. İtil Bulgar Devleti'nin oluşması hadisesi ise çoğunluğu Hazar Kağanlığı dâhilinden olmak üzere çeşitli Bulgar-Türk boylarının yaklaşık olarak iki yüz yıllık bir

---

³⁶ 51Prokopy İz Kesarii, Voyna S Gotami, Perevod S. P. Kondratyeva, Moskova, 1950, s.384; Gening, Halikov, Rannie Bolgarı Na Volge, s.107

³⁷ Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, s.2-3; Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s.126; Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.21, İstanbul, 2000, s.472; G. Németh Bulgar ismini Türkçede "karıştırmak" anlamına gelen ve -i eklenmesiyle "karışık" anlamını alan "Buyla" kelimesinden türediği görüşünü kabul etmiştir. Németh bu etimolojiyi Hunlara göre yaptığı tarihi açıklama ile doğrulamıştır. Ona göre Atilla'nın ölümünden sonra (455) Hunlar Karadeniz'in kuzeyine çekildiler ve Oğurlar da doğudan buraya geldiler (463). Böylece karıştılar. Gyula Németh, Attila ve Hunları, Çev. Şerif Başstav, Ankara, A. Ü. DTCF Yayınları, 1982, s.121.

³⁸ 143V. V. Grigoryev, Voljskie Bulgarı. Rossiya i Aziya. Sbornik İssledovaniy i Statey Po İstorii, Etnografii i Geografii, Napisannih v Raznoe Vremya V.V. Grigoryevim, S.Petersburg, 1876, s.80, 98

süreç içerisinde Orta İtil bölgesine göç etmelerinin bir sonucudur³⁹.

İtil Bulgar Devleti, nerdeyse milattan sonraki ilk bin yıl boyunca çok sayıda göç dalgasıyla İtil Nehri'nin orta akımı ve Kama Nehri'nin aşağı kesimlerine giren Türk boylarının oluşturduğu bir konfederasyon olarak, IX-X. yüzyıllardan daha geç olmamak üzere kurulmuştur.

Bulgarlar yerli Fin-Ugor kabilelerinden farklı olarak tıpkı kendileriyle akraba olan Suvarlar (Savirler), Barsiller (Bersula) ve Barancarlar gibi zengin bir devlet geleneğine sahiptiler⁴⁰. İtil Bulgar Devleti çok etnik unsurlu bir konfederasyon yapısındaydı. Kendi adının da gösterdiği gibi bu boylar arasında Bulgarlar hâkim durumdaydılar⁴¹.

X. yüzyılın ilk yarısında bu boylar konfederasyonuna Bulgarlar, Bersula, Eskiller, Suvarlar ve Barancarlar dâhildi. N. F. Kalinin, birleşik Bulgar nüfusu içerisinde Bulgarların Orta İtil bölgesine gelmelerinden önce burada hâkimiyet kuran Burtasların⁴² da girdiğini düşünmektedir. Zira X. yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklar Burtasların Hazarlara tabi olduğunu ve Burtaslarla Bulgarların karşılıklı askeri seferlerinden bahsetmekteydi. Fakat X. yüzyılın sonlarına doğru Burtas toprakları İtil Bulgar ülkesine dâhil oluyordu⁴³. Böylece Burtaslar da Bulgar nüfusuna dâhil oluyorlardı. İtil Bulgar Devleti sınırları dâhilinde Türk boyları yaşamaktaydı. İbni Fadlan bu boyları "Sakaliba" olarak adlandırıyordu⁴⁴.

Bulgar idaresi altına giren Suvar boyu, beyleri Bulgar İlteberi Almuş'un kızıyla evli olan Bulgar hâkimiyetindeki Eskiller ve 5 Bin kişiden oluşan Müslüman

---

³⁹ Koç, Dinçer. "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti" Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

⁴⁰ F. Ş. Huzin, Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya (X – Naçalo XIII Vekov), Kazan, İzd. Fest, 1997, s.39.

⁴¹ B. D. Grekov, Kalinin, N. F., "Bulgarskoye Gosudarstvo Do Mongolskogo Zavoyevaniya", Materialı Po İstorii Tatarii, Kazan, Tatgosizdat, 1948, s.106.

⁴² Mirfatih Z. Zekiyev, Türklerin ve Tatarların Kökeni, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s.436-438.

⁴³ Koç, Dinçer. "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti" Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

⁴⁴ İbn Fazlan, Seyahatnâme, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s.61, 64, 65.

Barancarlarla ilgili İbn Fadlan'ın rivayetleri vardır⁴⁵

Ebu Hamid Muhammed el-Gırnati'dir. Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahman (Abdirrahim) b. Süleyman el-Mazini el-Gırnatî de “Murib el ba'd acâib el-magrib” adlı eserinde bu bilgilere çok yakın bilgiler vermiştir.

Ayrıca, İtil Bulgar Devleti'nin kurucusu olarak Almuş Bin Şilki'yi göstermek mümkündür. Zira ekonomi iktidarının ve askeri gücünün artması ile birlikte Hazar Kağanlığı'nın gücünün azalması, kendisi onlara vergi ödeyip çocuklarını rehin vermekle mükellef olan İlteber Almuş'un Hazar Kağanlığı'ndan bağımsızlığını kazanma isteğini arttırmıştır.

Henüz İbn-i Fadlan veya el-Gırnati Bulgar ülkesine gelmeden önce kendi adına hutbe okutması onun Müslüman bir Bulgar Devleti oluşumuna giriştiğini açıkça göstermektedir. Bulgar İlteberi Almuş bir yandan Hazar Kağanlığı'nın vassalı durumundayken diğer taraftan da bağımsız bir devlet kurmak için İslamiyetin resmi olarak kabulünden önce faaliyetlere başlamıştır. Bunun delili de kendi adına para bastırmasıdır. Giriştiği yolda Hazarların karşı hareketlerine önlem mahiyetinde kale inşası ve İslam âleminin açık desteği için resmi olarak İslamiyetin kabulü çalışmalarını gösterebiliriz.

Bulgar yöneticilerinin bastırıldığı paralardan öğrendiğimize göre İtil Bulgar Devleti Cafer Bin Abdullah'tan (Almuş) başlayarak Mümin Bin el-Hasan'a (976-980/981 yıllarında para bastırmıştır) kadar devam eden süreçte oluşmuştur. Devletin oluşumunun en sancılı dönemi Cafer Bin Abdullah devri olsa gerektir. Çünkü bu süreçte çok sayıda ve hepsi de liderlik misyonu olan farklı Türk boylarının tek bir ideoloji altında itaat altına alınması ve ortak çıkarlar çerçevesinde hareket etmelerinin sağlanması gerekmektedir⁴⁶.

X. yüzyıl başlarında İtil Bulgar ülkesinde kendi gönüllü kuvvetleri olan birkaç bağımsız bey bulunmaktaydı. Ancak belli durumlarda tek bir hükümdarın yani Almuş'un hâkimiyetini tanıyorlardı”. İlteber Almuş'un başında bulunduğu Bulgarlar ile

---

⁴⁵ İbn Fazlan, Seyahatnâme, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s.16,17.

⁴⁶ Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

diğer boyların mücadelesinden İbn-i Fadlan ve el-Gırnati de bahsetmektedir. Bulgar İlteberi bir birinden kopuk bölgeleri tek bir devlet çatısında güçlkle toplamıştı. Almuş yani Abdullah Bin Cafer'in hâkimiyetinde dört boyun beyi bulunmaktaydı. Fakat bütün Bulgarlar ona itaat etmemişlerdi. Örneğin İbn-i Fadlan'dan öğrendiğimize göre Suvar boyu hükümdara itaat etmemişti. Fakat daha sonra onun gücünden çekinerek hükümdarın hâkimiyetini tanıdılar⁴⁷.

İtil Bulgar Devleti'nin toprakları İtil ve Kama nehirlerinin kolları üzerinde geniş bir alana yayılmıştır. İtil Bulgarlarının yayıldıkları ana toprakları batıda Svyaga; kuzeyde Kama (sonraları Meşa ve Kazanka nehirleri); doğuda, Bulgarlar zaman zaman Beloy ve hatta Yayık (Ural) nehirlerine kadar ulaşmış olsalar da, Şeşma ve İk nehirleri; güneyde de Jigulevsk dağları arasında kalan bölgedeydi⁴⁸. Devletin kesin sınırlarını tayin etmek herhangi sınır hatları belirlememiş olduklarından dolayı mümkün değildir. Zaten, İtil Bulgar Devleti'nin hâkim olduğu topraklar savaşlarda gösterdikleri başarılarla göre zamanla değişikliğe uğramıştır.

---

⁴⁷ İbn Fazlan, Seyahatnâme, Önsöz ve Tercüme: Ramazan Şeşen, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s.17.

⁴⁸ Koç, Dinçer. "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti" Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

III. BÖLÜM

4. İnceleme Yapılan Eserlerde Geçen Ortak Kelimeler

Yapılan bu tasniflerden sonra incelenen eserlere geçmeden önce şu açıklamaları yapmak çalışma açısından daha açıklayıcı olacaktır. İncelenen kelimeler ve kavramlar yukarıda basettiğimiz seyyahlar öncülüğünde eserlerinden derlenen ortak kelimelerdir. Burada kelimeleri eserlerden ayrı ayrı incelemek yerine ortak ifade edilen kelimeler bir arada alınmıştır. Ayrıca, genel olarak üzerinde durulan bölgede ve yıllarda seyyahların anlatımlarında geçen kelimeler sadece Türkçe olmaları bakımından değil, Türklere ait kavramlar olması bakımından da burada yer alarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Verilen Kelimelerde daha çok sıklıkla geçen kelimeler ele alınmış olup herhangi bir alfabetik sıraya konmamıştır. Karşılaştırma yapabilmek açısından eserlerde geçtiği yerlere ve sıraya göre alınması daha uygun görülmüştür.

4.1 “Cürcaniye, (Gürgenç, Ürgenç)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 7-8-9 vb sayfalarda geçmektedir⁴⁹.

El-Gırnâti Seyahatnamesinde: 1. Bölümde s.21-25. Sayfalarda geçmektedir⁵⁰.

Araplar'ın Cürcaniye dedikleri şehrin tarihi çok eskilere uzanır. Milattan önce 138-126 yıllarında Türkistan'ı gezen Çinli seyyah Çian-Kien, Amuderya (Ceyhun) üzerindeki Yeu-gien eyaletinden bahseder ki buranın Harizm'in merkezi olan Gürgenç olması kuwetle muhtemeldir. Müslüman Araplar Gürgenç'i Emeviler zamanında fethettiler (93 / 712) ve Harizm'i kontrol altında tutmak maksadıyla bölgeyi ikiye ayırdılar. Kas'ı yerli hanedan Afrigoğulları'na bırakırken Gürgenç'i kendilerine hükümet merkezi yaptılar. Maveraünnehir, Horasan ve Fergana yanında Gürgenç de "Türkistan'ın kapısı" olarak nitelendirilmekteydi (Ifudadü'L- 'alem, s. 38). Gürgenç'in dört kapısı ve Babülhuccac'ın yanında büyük bir saray vardı. Samaniler döneminde (819-1005) Gürgenç Kas kadar önem taşımamakla beraber zamanla büyük bir gelişme gösterdi. Samaniler'e tabi Gürgenç valisi ve Me'müni hanedanının kurucusu Emir Me'mün b.

⁴⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 7,8,9 .

⁵⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

Muhammed, Kas'ta hüküm süren Afrigoğulları'na son vererek 385'te (995) bütün Harizm'i kendi hakimiyeti altına aldı.

Bu tarihten itibaren Gürgenç Harizm'in Kas'tan sonra ikinci büyük şehri oldu. Harizm'de hüküm süren bütün hanedanlar gibi Me'mQnTier de "harizmşah" unvanını aldılar. Gazneli Mahmud, 408'de (1017) Ebü'I-Haris Muhammed b. Ali'yi azi ve hapsedip Me'mQnTier'in Harizm'deki hakimiyetlerine son verdi ve buraya kendi kumandanlarından Altuntaş ei-Hacib'i tayin etti. Altuntaş'ın oğlu Harizmşah Harun, Sultan Mahmud'un ölümü üzerine (1030) oğlu Mesud'a muhalefet etti. Harizm sınırına gelmiş olan Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İbrahim Yinal idaresindeki Selçuklu Türkleri ile Sultan Mesud'a karşı iş birliği yaptı. Ancak Gazneli Veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tahrik! ve Sultan Mesud 'un tasvibiyle öldürülünce (427 1 1035) Harizri bölgesi Cend Emiri Şah Melik'e verildi. Şah Melik de Altuntaşoğulları'nı ve taraftarlarını Harizm'den uzaklaştırıp Gürgenç'e girdi (433/ 1041) ve Sultan Mesud adına hutbe okuttu. Gürgenç, Me'mQnTier zamanında bölgenin en önemli ilim ve ticaret merkezi oldu. İslam dünyasının çeşitli yerlerinden çok sayıda ilim adamı Gürgenç'e akın etti ve burada Me'mOnT ailesinden himaye gördü. Bunlar arasında İbn Sina, Birüni, Ebu Seh1 el-Mesihî, İbn Irak, İbnü'I-Hammar. Ebu Mansur es-Sealibi zikredilebilir. Şehir ayrıca yoğun bir imar faaliyetine sahne oldu ve çeşitli binalar yapıldı. İl. Me'mun'un yaptırdığı bir minare Gürgenç harabeleri arasında yer almaktadır. Çağrı Bey, 434'te (1 043) Tuğrul Bey'le birlikte Harizm üzerine yürüyerek Hezaresb ve Gürgenç'i Selçuklu topraklarına kattı. Bu tarihten sonra Gürgenç Kas'ı geride bıraktı. Gürgenç'in XI ve XII. yüzyıllardaki durumu hakkında yeterli bilgi yoktur. XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu devlet adamlarından Kutbüddin Muhammed b. Anuş Tegin harizmşah unvanıyla Harizm'e vali tayin edilince Gürgenç bu yeni Harizmşahlar-ın idaresine girdi. Sultan Sencer devrinde Harizm Valisi Kutbüddin Muhammed'in ölümü üzerine oğlu Atsız b. Muhammed harizmşah tayin edildi (1128). Atsız ilk zamanlarında metbQu Sultan Sencer'e sadık kaldı. Fakat daha sonra Cend ve Mangışlak bölgesi gibi stratejik önemi büyük merkezleri zaptederek siyasi nüfuzunu Selçuklular'ın aleyhine Siriderya 'nın (Seyhun) ilerisine yayma faaliyetine girişti.

Sencer, Atsız'ın bu bölgeleri ele geçirmesinden rahatsız oldu ve onu cezalandırmaya karar verdi: bunun üzerine Atsız bağımsızlığını ilan etti. Belh'ten

Harizm'e yürüyen Sencer Atsız'ın ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı ve Harizm'in idaresini akrabalarından Süleyman b. Muhammed'e verdi. Atsız daha sonra Harizm'i tekrar ele geçirip Sencer'i metbu tanıdığını bildirdi (536/ 1141); fakat aynı yıl içinde Sencer'in Katvan'da Karahıtaylar'a yenilmesi üzerine tekrar bağımsızlığını ilan etti. İkinci defa Harizm seferine çıkan Sencer (538/ 1143) Gürgenç kapısına kadar gelince Atsız kaleye sığındı. Sencer de şehri mancınıkla dövmeye başladı.

Zor durumda kalan Atsız elçiler ve hediyeler sunarak Sencer'den emanet aldı. Varılan anlaşmaya göre Atsız Horasan'da ele geçirdiği bütün malları iade edecek ve Sencer'e bağlı kalacaktı. Atsız, daha sonra iki Batını fedaiyi suikast düzenlemek üzere Merv'e gönderdiyse de bunda başarılı olamadı. Bunun üzerine Sencer, S42'de (1147) Atsız'a karşı üçüncü bir sefer düzenleyerek Gürgenç yakınlarına kadar geldiyse de Atsız, AhQpQş adlı bir derviş vasıtasıyla kendini sultana affettirdi. Atsız 1156'da ölünce oğlu İlarıslan Gürgenç'e gelip tahta çıktı:

Sencer de onun harizmşahlığını tasdik etti. İlarıslan, Karahıtaylar'ın hücumlarına karşı koymakla beraber onlara vergi ödemekten kurtulamadı. İlarıslan'ın ölümünden (568/ 1173) sonra, Cend valisi olan oğlu Alaeddin Tekiş Karahıtaylar'la anlaşarak büyük bir ordu ile Gürgenç'e yürüdü: bunun üzerine rakibi Sultan şah Mahmud Gürgenç'i terkederek Horasan'a kaçtı. BatınTier'e karşı çıktığı bir seferde hastalanarak ölen (596/ 1200) Tekiş 'in naaşı Gürgenç'e getirilerek kendisi tarafından inşa ettirilen büyük medresedeki türbeye defnedildi. Harizmşah Muhammed b. Tekiş devrinde Gurlular'dan şhabeddin büyük bir ordu ile Harizm'e geldi ve Karasu'da Harizm ordusunu yenerek Gürgenç'i muhasara etti. Ancak başarı sağlayamayıp geri çekildi (600/ 1204) Moğollar Otrar hadisesinden sonra Harizm 'i istila etmeye karar verdiler. Harizmşah Muhammed b. Tekiş Cengiz Han'a mukavemet edemeyip ülkeyi terketti ve 617'de (1220) AbeskOn adalarından birinde öldü. Yerine veliaht tayin ettiği oğlu Celaledin Harizmşah geçti.

Halk, Gürgenç'i kuşatan Moğol ordusuna karşı şehri birkaç ay savunabildi. Sonunda şehre giren Moğollar yakaladıklarını öldürdüler ve şehri yakıp yıktılar: Amuderya bentlerini açarak her tarafı sular altında bıraktılar. Gürgenç harabeye döndü: medreseler, kütüphaneler ve diğer bütün eserler mahvoldu (618/ 1221). Yalnız Tekiş'in türbesiyle eski saray ayakta kalabildi. Tarihçi İbnü'I-Esir, Gürgenç'in akıbetinin Moğol

istilasına uğrayan diğer şehirlerden daha kötü olduğunu, diğer şehirlerde katliamdan kurtulanlar bulunduğu halde buradaki halkın suda boğulduğunu veya enkaz altında kalarak can verdiğini kaydeder (el-Kamil, XII, 394-395). Moğollar şehrin adını Ürgenç'e çevirdiler ve bu ad günümüze kadar geldi. Ancak yeni şehir, Ceyhun'un Hazar denizine dökülen başka bir kolunun sağ kıyısında inşa edilmiştir (6281 12 31). Şimdiki Künye Ürgenç ise XIX. yüzyıla aittir (Barthold, Türkistan, s. 482). Yaküt ei-Hamevi, Moğol istilasından önce 616'da (1219) ziyaret ettiği Gürgenç'ten daha güzel, daha zengin ve daha büyük bir şehir görmediğini söyler (Muccemü'l-büldan, II, 143). Moğol istilasından sonra Gürgenç artık başşehir hüviyetini koruyamamış ve Celaledin Harizmşah da babası Muhammed b. Tekiş gibi Moğollar karşısında tutunamayarak 1221 yılında Harizm'den Hindistan'a gitmiştir.

Şehir daha sonra imar edilerek tekrar canlandırılmıştır. Müslüman ve Avrupalı seyyahlar Ürgenç'i Batı Asya ve Avrupa ile Uzakdoğu ticaret yolu üzerindeki en büyük şehirlerden biri olarak nitelendirmişlerdir. VII. {XIII.) yüzyılda yaşayan Zekeriyya b. Muhammed eiKazvini de Ürgenç'i (Cürdiniyye) büyük ve güzel bir şehir olarak tanıttıktan sonra halkın tamamının Mu'tezile mezhebine mensup bulunduğunu, bakkal, kasap ve fırıncıların dahi aynı zamanda iyi bir asker olduğunu, şehirde çok sayıda sanatkarın yaşadığını ve bunların mesleklerini büyük bir özenle icra ettiklerini söyler (Aşarü'l-bilad, s. 519-521).

Timur 1388'de Ürgenç'i istila ederek halkını Semerkant'a sürdü ve şehrin yıkılan yerlerine arpa ekilmesini istedi. Ürgenç daha sonraki yıllarda Timurlu Şahruh Mirza tarafından imar edildi. Tekrar büyük bir nüfusa sahip olan Ürgenç Timur'un torunları tarafından başşehir seçildi. Bununla beraber Timur'un istilasından sonra eski ticari önemini kazanamadı. Özbekler'den Ebülhayr Han, Ürgenç Valisi Nasırüddin Sultan İbrahim'i buradan uzaklaştırarak Timurlu hakimiyetine son verdiyse de sonra iklimini beğenmediği için kendisi de buradan ayrıldı (834/ 1430-31). Arap Muhammed Han dönemine kadar Hive hanlarının başşehri olan Ürgenç, 1645'ten sonra Hive'nin kuzeydoğusunda Yeni Ürgenç adıyla tekrar kuruldu.⁵¹

---

⁵¹ Taneri, Aydın, "Ürgenç-Gürgenç-Cürcaniye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, C. 14, s. 321-323.

4.2 “İdil Bulgarları, (İtil Bulgarları, Etil Bulgarları)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 9-10-11. sayfalarda geçmektedir⁵².

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde s.24-25. sayfalarda geçmektedir⁵³.

Etil Bulgarları ifadesi İbn Fadlan seyahatnamesinde “Etil” şeklinde geçmektedir. Fakat tarihi zaman içerisinde değerlendirildiğinde İdil nehri civarında varlığını gösteren bu topluluğun isminin de “Etil” kelimesinden geldiği aşağıda belirteceğimiz kaynaklar ışığında daha da belirginlik kazanacaktır. Burada önemli bir ayrıntı da İbn Fadlan’ın ünlü Arap seyyahlardan olduğu bilgisini de göz önünde bulundurursak kelimenin söyleniş şekli ve tercümesinde bu gibi farklılıkların olduğunu göreceğiz.

İbn Fadlan’ın kendi isminin okunuşunda da bu farklılık dikkatimizi çekmektedir. Kaynaklarda ilk geçtiği zamanlar içerisinde bakarsak İbn Fazlan şeklinde tercüme edildiği daha sonraları ise Arapçada ki ‘d’ ve ‘z’ sesini aynı harf üzerinden okunması noktasındaki karışıklıktan dolayı bu tercüme probleminin olduğu tespit edilmiştir. İncelememizde ele aldığımız ilk kelime olan ‘Etil Bulgarları’ ifadesinin de bu tercüme farklılığından veya tarihsel süreç içerisinde daha sonraları bu şekilde değiştiğini belirtmek gerekir. ‘Etil-İdil Bulgarları’ kavramının kelime anlamını ve tarihsel var oluş seyirlerini ise aşağıda bahsedeceğimiz bölümlerle ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

‘Etil Bulgarları Hanlığı’ , İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulduğundan diğer Türk Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahalli söylenişi olan İdil kelimesiyle birlikte zikredilmiştir. Bu hanlık en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. Bulgarlar’ın en eski ataları, Ogur (Ugur) adıyla anılan Batı Türk boylarının bağlı olduğu topluluklardır. Büyük Hun imparatorluğu zamanında Ural dağlarının doğusunda yaşayan bu topluluklara eski Çinliler Ting-ling diyorlardı. Bu kelimenin Türkçe "Tiyinli" (sincaplı) manasına geldiği ileri sürülmektedir. Nitekim bu bölge tarih boyunca sincap, samur, kakım gibi av hayvanları ile meşhur olmuştur. Batı Hun Devleti zamanında (374-469) Ogur Türkleri'nin Beş-Ogur, Altı-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur. Sar-Ogur (Ak- Ogur) gibi boyları Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktaydı. Bu boylar tamamen Batı Hun Devleti'ne bağlıydı. Batı Hun Devleti yıkılınca Attila'nın küçük oğlu

⁵² Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 7,8,9 .

⁵³ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

İRne, kendisine bağlı Hun boylarıyla Orta Avrupa'dan Karadeniz'in kuzeyine döndü.

Söz konusu boylar bu bölgedeki Ogur boylarıyla karışarak Bulgar adını aldılar. VI. yüzyılın son çeyreğinde Batı Göktürk Devleti'nin hakimiyeti altına giren Bulgarlar bu devletin yıkılmasından (630) sonra başbuğları Kurt (Kuvrat) idaresinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular. Bizans ve Ermeni kaynaklarında Magna Bulgaria (Büyük Bulgaristan) veya muhtemelen eski adlarından dolayı Patria Onoguria (OnOgur yurdu) diye adlandırılan bu devlet uzun ömürlü olamamış, kurucusu Kurt'un 66S'te ölümünden sonra Hazar Hakanlığının saldırıları sonucu yıkılmıştır.

Kurt'un oğullarından Bat-Bayan'ın liderlik ettiği bir kısım Bulgarlar, Kafkasya'nın kuzeyinde kalarak Hazar Hakanlığı'na tabi oldular. Bugün Kafkasya'nın kuzeyinde yaşıyan Bolkarlar'ın onların devamı olduğu bilinmektedir. Kurt'un diğer oğlu Asparuh (İsperih, Esperih) kendisine bağlı boylarla birlikte batıya yönelerek Tuna nehri boyuna geldi. Balkanlar'ı ele geçirerek 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Yaklaşık iki yüzyıl Türk karakterini koruyarak varlığını devam ettiren Tuna Bulgar Devleti, zamanla Slav nüfusunun içinde eriyerek hem Slavlaştı hem de Hristiyanlığın etkisine girdi. 864 'te hükümdarları Boris (Pars) Han'ın Hristiyanlığı resmen kabul etmesinden sonra Türklük özelliğini tamamen yitirdikleri kabul edilmektedir.

Otuz-Ogurlar'ın (Utigur) dahil olduğu Bulgar grubu kuzeye doğru, yani bugünkü Kazan bölgesine çekilerek İdil Bulgarlarını oluşturdu. Otuz-Ogurlar. İdil ile Kama nehirleri sahasına geldiklerinde bölgenin yerlisi olan Çirmiş, Ar, Udmurt. Mordva (Mokşı), Votyak, Zıryan ve Ves (Viso) gibi Fin-Ogur kavimlerini idareleri altına aldılar. İdil Bulgarlarının yerleştiiği bu bölge, III. yüzyılda Hunlar'dan itibaren çeşitli Türk göçlerine sahne olmuş, V. yüzyılda Batı Sibirya'dan gelen Sabar Türkleri de yine bu bölgeye yerleşmişlerdi. Son zamanlarda yapılan araştırmalarda İdil Bulgarlarına yakın alanlarda Macarların da bulunduğu tespit edilmiştir.

Otuz-Ogur Bulgarlarının yerleştiiği Orta İdil iklim ve tabii zenginlikler açısından çok elverişli bir bölgeydi. Kama ırmağının kollarından Şuşma ve Zey havzaları ve kuzey kısmı geniş ormanlarla kaplıydı. Bu ormanlarda derisi ve kürkü çok kıymetli hayvanlar avlanırdı. Nehirlerde balık bol olduğu için su ürünleri ülkeye ayrı bir zenginlik getiriyordu. Arazi düz ve verimliydi. Ayrıca İskandinavya- İran ticaret yolu

sayesinde İdil Bulgar Devleti canlı bir ticaret merkezi haline gelmişti. İdil Bulgar ülkesi, Hazar denizine akan İdil nehrinde yapılan deniz taşımacılığı sayesinde Harizm, Türkistan, Çin, İran ve Kafkasya'ya bağlanmaktaydı. Diğer eski Türk devletlerinden farklı olarak kısa zamanda yerleşik hayata geçen Bulgarlar tarımla uğraşmaya, Siler, Suvar, Cüke-Tav, Saksin, Oşal, Tetiş, Züye, Kazan, Kermencük gibi şehirleri kurarak ticaret yapmaya başladılar. Son zamanlarda yapılan arkeoloji ve toponomi araştırmaları neticesinde İdil nehrinin kollarının İdil Bulgar Devleti'nin tabii sınırlarını teşkil ettiği anlaşılmıştır. Doğuda Caha, Şuh ve Zey sularının başlangıç noktaları, kuzeyde Kazan ırmağı ile Vyatka suyu; batıda Sura suyuna kadar Züye suyu; güneyde Cirimşan ile Samur suyuna kadar olan bölge, İdil Bulgar Devleti'nin sınırlarını belirliyordu.

Ural dağlarının güney kısmında ve Ak-İdil kolunda yaşayan Başkırt (Başkurt) Türkleri, İdil Bulgar Devleti'nin doğu; etnik menşeleri bilinmeyen Surtas kavmi batı; Hazar Hakanlığı güney ve Doğu Sıavları da kuzey komşularını oluşturmaktaydı. Bölgenin yerli ahalisi Fin-Ogur kavimleri kısa zamanda İdil Bulgar kültürünün etkisine girerek Türkleşti. Hunlar ve Sabarlar zamanında bölgede başlayan Türkleşme süreci VIII. yüzyılın başlarında İdil Bulgarlarının gelmesiyle tamamlandı. Eski Türk inançlarını devam ettiren İdil Bulgarları, Harizm ve İran'dan ticaret yapmak için ülkeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu Müslüman olmaya başladılar.

Ülkedeki Müslümanların sayısı giderek arttı. Gerek ülkeye gelen tüccarlar ve Müslüman olan ahalinin etkisi, gerekse Hazar Hakanlığı'na karşı müttefik aramak arzusu, İdil Bulgar Hanı Şilkey oğlu Yeltever (ilteber) Almış'ı Abbasi halifesiyle münasebet kurmaya sevketti. Halife Muktedir-Billah'a elçi gönderen Almış Han, İslamiyet'i kabul etmek arzusunda olduğunu belirterek ülkesine din adamları gönderilmesini istedi.

Bunun üzerine halife, Sevsen (Susen) er-Ressi başkanlığındaki bir heyeti Bulgar ülkesine yolladı. Meşhur seyyah İbn Fadlan'ın danışman ve katip olarak bulunduğu heyet, 12 Muharrem 310'da (12 Mayıs 912) Bulgar hanının İdil boyundaki karargahına ulaştı. Almış Han ve devletin ileri gelenleri halifenin gönderdiği bu heyeti çok iyi karşıladılar. Hanın resmen Müslümanlığı kabul etmesiyle Abbasi hilafetine tabi Müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgar Devleti, bu tarihten sonra İslam dininin

Doğu Avrupa'daki temsilcisi oldu. Abbasi halifesi ve Bulgar hanı adına sikkeler basıldı camiler ve saraylar inşa edildi, kadılık müessesesi kuruldu.

Bölgeye yerleşmelerinden itibaren Hazar Hakanlığı'nın siyasi üstünlüğünü kabul eden İdil Bulgarları, bu hakanlığın doğudan gelen Peçenek ve Kuman-Kıpçak akınları ve Ruslardan yediği ağır bir darbe neticesinde zayıflamalarına rağmen 965 yılında tam olarak bağımsızlıklarını kazandılar. İdil Bulgar ülkesi 964 ve 985 yılında iki defa Kiev Rus Knezliği'nin istilasına uğradıysa da bu hücumlar etkisiz hale getirildi. 1006 yılında iki ülke arasında ticaret anlaşması imzalandı.

Hazar Hakanlığının zayıflaması, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü yerde kurulan ve çok canlı bir ticaret merkezi olan “İdil ”adlı şehrin önemini azalttı. Buna karşılık ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı “Bulgar” şehri; Arap, İran, Türkmenistan, Hazar, İskandinavya, Rus ülkelerinden ve Baltık denizinden gelen tüccarların alışveriş yaptığı büyük bir pazar haline geldi. XI. yüzyıldan itibaren kuzeydeki kürk ticareti nedeniyle İdil Bulgarları ile Ruslar arasında uzun süreli mücadeleler oldu. 1183 ve 1205'te Rus Prensi Vsevolod, İdil Bulgar topraklarına ordular gönderdi. Onun oğlu Yuri de 1221 'de Nüni Novgorod (Gorki) Kalesi'ni inşa ettirdi. 1223 yılında Rus ve Kuman-Kıpçak ordularını Kalka Savaşı'nda bozguna uğratan Moğol ordusu İdil Bulgarları tarafından imha edildi. Batu Han bu yenilginin intikamını almak için 1236'da İdil Bulgarlarının üzerine sefere çıkarak ülkeyi baştanbaşa yakıp yıktı.

Bulgar şehri de aynı akıbete uğradı ve ahalisinin çoğu öldürüldü. 1238-1239 yıllarında bir defa daha Moğollardan darbe yiyen Kuman-Kıpçakların bir kısmı İdil Bulgarlarının ülkesine geldi. Aralarında kaynaşma neticesinde sayıca çok olan Kuman-Kıpçak Türkeri'nin dil unsurları üstün geldi. İdil Bulgarları, Moğol istilasından sonra kurulan Altın Orda Devleti zamanında yarı bağımlı da olsa siyasi varlıklarını devam ettirdiler. İdil Bulgar hanlarının yeniden kuvvetlenme arzusu Altın Orda Hanı Pulat Timur'un 1361'deki saldırısıyla son buldu.

Ülke yeniden tahrip edildi. Bu hadiseden sonra bir kısım İdil Bulgar'ı kuzeye çekilerek Kazan şehrini kurdu. 1391 yılında Timur'un Toktamış'ı mağlup ettiği savaşta İdil Bulgar ülkesi yeniden tahribe uğradı. Halkın büyük bir kısmı Kazan nehri boyuna daha önce gidenlerin yanına göç etti. Kazan civarında toplanan Kuman-Kıpçak-Bulgar

karışımı Türkler Kazan Hanlığı'nın ahalisini oluşturdu.

Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed 1437'de Kazan Hanlığı'nı kurunca İdil Bulgar Hanlığı halkıyla birlikte tarihe karışmış oldu. Bu hanlığın beş buçuk asır kadar devam etmesinin en önemli sebebi, yerleştikleri bölgenin Orta Asya'dan Orta Avrupa istikametine doğru yapılan bütün Türk akınlarından uzak kalmasıdır⁵⁴.

Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkârlık İdil Bulgar Devleti'nin iktisadi hayatının temel unsurlarıydı. Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır başlıca ihraç maddelerini oluşturmaktaydı. Buna karşılık kumaş, seramik gibi maddeleri İslam ülkelerinden ithal etmekteydiler.

Özellikle dericilik zanaatı çok gelişmişti, "Bulgar gönü" adı verilen işlenmiş deri çok meşhurdu. İdil Bulgarları'nın evleri ağaçtandı. Kalın ağaç tomrukları üst üste kanarak duvarlar çıkılır, damlar kereste ya da samanla örtülürdü. Şehirlerin ve köylerin çoğu orman ya da nehir kenarında kurulmuştu. İslamiyet'in kabulünden sonra taştan cami ve saray benzeri bina yapımına başlanmıştır. İdil Bulgar Hanlığı'ndan Bulgar şehrindeki cami, saray ve hamam yıkıntıları, mezar taşları ve kitabelerle bazı ziynet eşyası, ok, kılıç, miğfer, zırh gibi silahlar günümüze ulaşmıştır⁵⁵.

İdil Bulgarları sulama kanallarını kireçten imal etmişler, suyun tarlalara dağıtımını ise ağaç oluklarla sağlamışlardır. Bu usul daha sonra Ruslar tarafından kendi ülkelerinde uygulanmıştır. Bulgar şehrinde 1953 yılında yapılan kazılarda XIII ve XIV. yüzyıllara ait çok sayıda demir filizi eritme ocağına rastlanmıştır. Sikkelerden ve İslam tarihi kaynaklarından adları tespit edilebilen Müslüman İdil Bulgar hanları şunlardır: Şülki, Almış, Ahmed, Talib, Mü'min, Haydar, Muhammed, Said b. Haydar, Baraj, İbrahim, Selim, ilham, Abdullah, Hasan, Mahmud, Abdullah, Altınbek. Alimbek⁵⁶.

---

⁵⁴ Nesimi Yazıcı, "İlk Türk - İslam Devleti itil (Volga) Bulgar Hanlığı: VIII-XV. y.y .", Diyanet Dergisi, XXIX/1, Ankara 1993, s. 57 -69.

⁵⁵ Nadir Devlet, "İdil-Bulgarları Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", İstanbul 1988, IX, 3 13-338.

⁵⁶ Mercani, Müstefildü'l-ahbar fi ah vali Kazan ve Bulgar, Ankara 1997, 1, 7-90.

XII. yüzyılın ikinci yarısında Ya'küb b. Nu'man adlı Bulgar kadısının Bulgar Tarihi adlı bir eser yazdığı rivayet edilir⁵⁷. İbn Fadlan'ın Seyahatname'si, İdil Bulgar Devleti'yle ilgili en eski yazılı bilgileri ihtiva etmektedir. İdil Bulgarları'nın bugünkü Çuvaşlar'ın ataları olduğu kabul edildiği bilgisi de kaynaklarda geçmektedir. (Divanü lugati 't- Türk, I, 31.)

4.3 “İlteper Almış B.Şilki”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 10-11. sayfalarda geçmektedir⁵⁸.

İtil-Bulgar Devleti hükümdarı, 921 yılında (tahmini) Bağdad'a elçiler göndererek İslâmiyet'i kabul ettiğini ve Halîfeye tâbi olduğunu bildirmişti. İbn-i Fadlan'ın yazdığına göre, Almış Han, daha sonra ismini Cafer bin Abdullah olarak değiştirecektir. İlk Müslüman-Türk hükümdarı olarak da kaynaklarda geçmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz İdil Bulgarları kısmında da ayrıntılı bir şekilde Almış hükümdardan bahsetmiştir.

Halife Muktedir Bulgar (Sakâlibe) kralına elçi olarak Ahmed b. Fadlan'ı göndermiş- tir. Ahmed b. Fadlan gördüklerini İbn Fadlan Seyahatnamesi adıyla kaleme aldığı eserinde şöyle anlatmıştır: Halifeye, Sakâlibe Kralı İlteber Almış(veya Almuş) b. Şilkî(veya Şelkey) bir mektup göndererek, kendisinden dini anlatacak, halife adına hutbe okutacak bir mescit ve minberin kurulması için bir heyetin gönderilmesini ve ayrıca düşmanlarından korunmak için bir istihkâm yapılmasını istiyordu. Halife de kralın bu isteklerini yerine getirdi⁵⁹.

4.4 “Üst Yurt Oğuzları”

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde s.24-25. Sayfalarda geçmektedir⁶⁰.

Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oğuzların isyanı vardır. Bu bakımdan oldukça ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır. Kök Türkçe yazılı belgelerde

---

⁵⁷ Akdes Nimet Kurat. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 1 08-118.

⁵⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 7-8-9.

⁵⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 17.

⁶⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alakalı bir kayda rastlamıyoruz. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umurniyetle Sır-Derya boylarına gelen Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. 10. yüzyılın ilk yarısında başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir.

Bu memleket genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır-Derya ve Üst-Yurt sahalarını ihtiva etmektedir⁶¹.

4.5 “Etil (İdil)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 10-12. sayfalarda geçmektedir⁶².

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁶³.

Avrupa'nın en uzun nehridir. Uzunluğu takriben 3500 km olan İdil, Moskova ile St. Petersburg (Eski adıyla Leningrad) arasındaki Valday tepelerinden doğar. Deniz seviyesinden 28 m aşağıda olan Hazar Denizi'ne dökülür. Valday tepelerinde bulunan birçok göl ve bataklıklardan gelen kaynak kollarının birleşmesiyle meydana gelen İdil, Rjev'den itibaren ulaşım elverişli bir halde akar. Moskova Kanalı'yla birleştiği yerden sonra genişliği 230 m'yi bulur. Bundan sonra nehirde düzenli bir ulaşım sağlanır. İdil'in yatağı üzerinde beş adet baraj bulunur. Bu barajlardan Volgograd Baraj Gölü'ndeki santral, dünyanın belli başlı hidroelektrik tesislerinden biridir.

Bundan sonra Don Nehri'ne 72 kilometre yaklaşır ve iki nehir arasında açılan bir kanal vasıtasıyla Azak ve denizleri arasında ulaşım sağlanır. Hazar Denizi'ne 50 km kala 200'den fazla kola ayrılarak İdil Deltası meydana gelir. Bu deltanın genişliği 100 km'den fazladır. Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında bulunan ve günümüzde bir kısım Tatarların yaşadığı bugünkü Astarhan bölgesi sahip olduğu doğal kaynaklarının yanı

---

⁶¹ H.N.Orkun, Türk Tarihi, C. II, Ankara 1946, s.40; Sümer, a.g.e., s.24; Kafesoğlu, a.g.e., s.144; A.inan. *Makaleler ve incelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987. s.556; T.Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1959, s.4.

⁶² Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 7,8,9 .

⁶³ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

sıra yük gemiciliğinin yoğun şekilde yapıldığı İdil Nehri'nin aşağı akımında bulunması dolayısıyla jeopolitik açıdan Avrasya'nın stratejik bir noktasını teşkil etmektedir.

Günümüzde burada yaşayan Türklere Astarhan Tatarları denilmektedir. Bunların dili Türkçedir. Lehçeleri biraz Nogay Türkçesinin tesirinde kalmıştır. Bunun dışında, dilleri Orta İdil boyu Tatarlarının diline oldukça yakındır. Dinleri de İslam'dır.⁶⁴ Oğuzlardan önemli bir kütle, XI. yüzyılda İtil nehrini geçerek, Don nehri havalisinin işgaline başladı. Uzlar'ın bu göçlerinin başlıca sebebi Kuman-Kıpçaklar'ın baskısı idi. Uzlar Rus vekayinamelerinde doğrudan doğruya "tork" diye geçerken, Bizans kaynaklarında ise Uz diye zikredilmiştir.⁶⁵

4.6 "Tigin El Türki"

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 2-3-4. sayfalarda geçmektedir⁶⁶.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁶⁷.

Tigin; Eski Türker'de kağanın kardeşi veya oğlu manasına gelen kelime. Prens olarak da tanımlanabilir.

İbn Fadlan Seyahatnamesi'ne göre; Bulgar Hükümdarı tarafından daha önce Halife Muktedir'e Abdullah b. Baştu el-Hazari elçi göndermişti. Halife (Sultan)'nin cevabı elçisi ise Nezir el-Harami'nin azatlısı Sevsen el-Rassi, Tigin el-Türki, Baris el-Saklabiden oluşan heyetti. (Burada aktarıldığına göre Tigin el-Türki Harezmi bölgesinde demir ticareti ile uğraşmış, Türk devletleri arasında bu ticareti yürütmüş kimse olarak geçmektedir.⁶⁸)

---

⁶⁴ R. G. Fahretdinov, Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Borıngı Z Tatar Halkı hem Tatarstan Tarihi Borıngı Zaman hem U Borıngı Zaman hem Urta Gasırlar aman hem Urta Gasırlar, rta Gasırlar "Megarif" Neşriyatı, Kazan 2001, s.272-273.

⁶⁵ Faruk Sümer, Oğuzlar, s.60, İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.172, K.K.T.Kav., s.65.

⁶⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.2-4.

⁶⁷ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

⁶⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 2-3.

4.7 “Karacadarı”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 12-14. sayfalarda geçmektedir⁶⁹.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁷⁰.

Türkler, Orta Asya’da her ne kadar göçebe bir hayat tarzı sürdürseler de Çin kaynakları, onların her birinin küçük de olsa ekili - dikili bir arazilerinin olduğunu açıklamaktadır. Eskiden Türkler, buğday, arpa, darı, mısır, pirinç, burçak ekerler; elma, üzüm, karpuz, kavun, dut yetiştirirlerdi⁷¹.

Türk kültüründe önemli bir yer tutan ekmek, buğday, arpa ve darıdan yapılırdı. Yuga, yuvga veya yupka adı verilen bir tür ince ekmek ise buğday ve arpa unundan yapılırdı. Bu ince ekmeğin yapımında darı unu kullanılmazdı. Buğday, un yapımında kullanıldığı gibi farklı şekillerde taneli olarak da kullanılıyordu. Tane olarak buğday, sertleşmeden önce ateşte ütülenerek yenirdi. Sertleştikten sonra da suda pişirirler veya kavrulmuş olarak tüketilirdi.

Kavrulan bu buğdaya kogurmaç/kavurmaç denirdi. Bugün olduğu gibi pişirilmiş buğdaydan yarma, bulgur ve dövme de yapılırdı. Buğday ve etle pişirilen keğkek bazı kutlamaların önemli yemekleri arasındaydı. Ayrıca Türklerin en önemli bitkisel yemeklerinden biri de tutmaç idi. Tutmaç, günümüzde de Türk toplumlarında sevilen mantı yemeğine çok benzeyen, oldukça besleyici ve uzun süre tok tutan bir yemektir⁷².

Türklerde bitkisel ürünler, besin maddesi olarak kullanılmasının yanında saçı adı altında, kurban aracı olarak da kullanılmaktaydı. Kansıız kurbanlardan biri olan saçı, her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en değerli ve kutsal kabul ettiği ürünlerden seçilir. Bunlar göçebe milletlerde süt, kırmızı, yağ iken, ziraatla uğraşanlarda buğday, darı, şaraptır. Ticaretle uğraşan milletlerde ise para ve benzeri değerli şeyler saçı olarak

⁶⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 7,8,9 .

⁷⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s. 21-25.

⁷¹ Z. Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s. 366.

⁷² Yaşar Bedirhan, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Konya 2009, s. 192; Mehmet Eröz, *Türk*

Kültürü Araştırmaları, İstanbul 1977, s. 160-161.)

kullanılır. Eski Türklerde ise genellikle kımız, rakı, süt, yağ, buğday, darı saçı olarak kullanılmıştır⁷³.

Eski Türkler’de süt, at sütünden üretilen kımız gibi hayvansal içeceklerin yanında çeşitli bitkilerden elde edilen içecekler de vardı. Örneğin Tarasun adı verilen bir çeşit içkilerinin olduğu bilinmektedir. Bu içki darıdan şarap yapıp bunun kımızla karıştırılmasıyla elde edilirdi. Ayrıca üzümünden de şarap yaparlardı. Buğday ve darıdan yapılan çeşitli içkilere Göktürkler begni diyorlar, Oğuzlar boza yapmayı da biliyorlardı. Hunlar’ın medus (bal şarabı olduğu sanılmaktadır) ve camum (arpadan yapılan bir içki) adı verilen içkilerinin olduğu bilinmektedir⁷⁴.

“kagut” (kavut), darıdan yapılan bir yemek” (BA IV, 1999: 251); qāyut (*qay~*qaw) “a dish made from millet (=mısırdan yapılan bir yemek türü)” (D-K III, 1985: 124); qayūt“eda, prigotovlyaemaya iz prosyanoy muki s maslom i saharom (=mısır unu, yağ ve şekerle hazırlanan bir yemek türü)” (DTS, 1969: 406); ka:ğut “a kind of food made of millet; the millet is boiled, dried, and crushed, and the flour from it is mixed with melted butter and sugar; it is a foodfor parturient women (= mısırdan yapılan bir yemek türü; kaynatılıp kurutulduktan sonra ezilen, daha sonra erimiş yağ, un ve şeker karıştırılan mısır ile doğum yapan kadınlar için yapılan yemek türü”⁷⁵.

4.8 “Zencan Ribatı”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 9. sayfada geçmektedir⁷⁶.

Türk mimarlığında en eski kervansaraylar, Karahan’ılar döneminde yapılmış olan ve ribat adı verilen dört eyvanlı, küçük kalemsi binalardır.(bu plan Anadolu’da yalnızca Evdir handa uygulanmıştır). Bu dönemin örnekleri arasında Ribatı Melik (1078-1079), Dehistan kervansarayı (XI. yy. sonu, XI. yy. başı) Akçakale kervansarayı (1114-1115) belirtilebilir. Karahanlılar’dan sonra Gazneliler’de aynı ad altında anıtsal

---

⁷³ A. İnan, age., s. 100; Fuat Bozkurt, Türklerin Dini, İstanbul 1995, s. 47-48; Gürbüz Erginer, age., s. 121.

⁷⁴ Yaşar Bedirhan, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Konya 2009, s. 192; Mehmet Eröz, Türk Kültürü Araştırmaları, İstanbul 1977, s. 160-161.) (İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1991, s. 201

⁷⁵ Çetin Engin, Divanü Lügti’t-Türk’teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s.185-200.

⁷⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.9.

yapılar gerçekleşmiştir. İbn Fadlan Seyahatnamesinde de “Türk kapısı denen Zencan Ribat’ında konakladık” şeklinde geçmektedir.

4.9 “Oğuzlar (Uz)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 10-15-22. sayfalarda geçmektedir⁷⁷.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁷⁸.

Oğuzlar, Oğuz Kağan Destanı'na göre 24 boydan ve Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lüğati't-Türk eserine göre 22 boydan oluşan Orta Asya kökenli en kalabalık Türk boyu. Günümüzde Türk nüfusunun çoğunluğu Oğuz boyundandır.

Oğuzlar'dan önemli bir kütle, XI. yüzyılda İtil nehrini geçerek, Don nehri havalisinin işgaline başladı. Uzlar'ın bu göçlerinin başlıca sebebi Kuman-Kıpçaklar'ın baskısı idi. Uzlar Rus vekayinamelerinde doğrudan doğruya “tork” diye geçerken, Bizans kaynaklarında ise Uz diye zikredilmiştir.⁷⁹

Uzlar'ın arkalarındaki sürekli Kuman-Kıpçak baskısı, onların Tuna boylarına doğru ilerlemelerine sebep olmuştur. 1064-1065 yıllarında Tuna'yı geçen Uzlar birçok kollara ayrılarak, Balkanlar'da geniş istila hareketlerine giriştiler. Trakya, Makedonya ve Selanik bölgelerini yağmaladılar. Ancak aniden bastıran korkunç soğuklar, aralarında salgın hastalıklar çıkmasına yol açtı.

Zaten dağınık halde bulunan Uzlar'ı bu salgın hastalık zor duruma düşürdüğü gibi, Peçenek ve yerli halkın hücumları karşısında epeyce zayıfladılar. Bu surette kuvvetten düşen ve önemlerini kaybeden Uzlar, Bizans tarafından Balkanlar'ın muhtelif yerlerine yerleştirildiler. Daha sonra bir kısım Oğuz'un Malazgirt savaşında Selçuklular tarafına katıldıklarını görüyoruz. Tarihsel süreç olarak böyle tarif edilen Oğuz boyları Osmanlı imparatorluğunun da oluşmasındaki başlıca Türk boyu olarak tarihe geçmiştir.⁸⁰

⁷⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.

⁷⁸ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 21-25.

⁷⁹ Faruk Sümer, Oğuzlar, s.60, İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.172, K.K.T.Kav., s.65

⁸⁰ Faruk Sümer, Oğuzlar, s.60, İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.172, K.K.T.Kav., s.65.

4.10 “Yolar” (Tıraş Etmek)

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 15. sayfada geçmektedir⁸¹.

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre; Türk kağanları, Çince "Lao-Shang" yani "Yaşlı, Bilge ve Yüce" unvanını da kullanmışlardır. "Lao" yani "Yaşlılık, Bilgelik" Çinliler'in de çok değer verdiği bir saygınlık ölçüşüydü ve sakalla ölçülürdü. Sakal, Türkler'in sürekli sakallarını tıraş etmeleri sebebiyle başlangıçta bir rol oynamamış, ancak sonraki devirlerde -İslâmiyet'in de etkisiyle- yaşlılık ve bilgeliğin bir göstergesi sayılmıştır. Nitekim Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın yanında aksakallı, boz saçlı, yaşlı ve bilge bir kimseden söz edildiği bilinmektedir.⁸²

Kaşığ yülüg saçı sakalı düzgün, tıraşlı (olmak) ⁸³

Eski dönem Türklerde saçlar genelde kesilmezdi. Sakallar ise mümkün olduğunca tıraş edilirdi⁸⁴. Çok eski bir gelenek olan saçları uzatmanın ve örmenin Peçeneklere ve Oğuzlar'a kadar devam ettiği hatta Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yaşamını sürdürdüğü görülmektedir.

Nitekim Kubadabad sarayındaki erkek figürlerinin uzun saçlı olması bunun bir örneğidir. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Avarlar, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgarlara ait vesikalara göre, genel olarak sakallarını kestiren Türk erkekleri uzun kesik saçlı ve bıyıklı idiler. Saygı alameti attan inmek, börk ve başlıkları çıkarmaktı⁸⁵.

4.11 “Post” (Giysi)

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 15. sayfada geçmektedir⁸⁶.

1. Farsça isim tüylü hayvan derisi
2. (Mecaz) Mevki, makam, sandalye olarak

⁸¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.15.

⁸² ÖGEL; *Türkler 'de Devlet Anlayışı*, s. 45-46.

⁸³ ARAT, Reşit Rahmeti: Edib Ahmed B. Mahmud Yüknêkî Atabetü'l-Hakayık, İstanbul 1951.

⁸⁴ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, İstanbul 1990, s.34.

⁸⁵ TÜRKOĞLU, Sabahattin, “Türk ve Batı Dünyası Arasındaki Giyim – Kuşam Alışverişi”, VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri, s.229 – 230, 2002.

⁸⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.15.

“Postu sırtında gezer hayvanın/ ilmi sadrında gezer insanın” Nabi

“Aba var, post var meydanda er yok.” Beyatlı⁸⁷

4.12 “Etrul” (Ertugrul) Subaşı

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 16. sayfada geçmektedir⁸⁸.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁸⁹.

Türkler göçebe hayatı sebebi ile sürekli düşmanlarla karşılaştığı için, asayiş tarihleri ile askeri tarihleri daima iç içedir diyebiliriz. Türklerin asayiş ve zabıta tarihleri incelendiğinde, ilk olarak “subaşı” tabiri asayişin sağlanmasında görev yapan memurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Türklerde “su”; ordu, asker anlamı taşımaktaydı. Subaşılar, savaş zamanında orduyu, barış zamanında ise memleketi idare etmekle yükümlüydüler.

Türklerin asayiş ve zabıta tarihinde önemli bir role sahip subaşıyı, tarihimizde ilk “zabıta amiri” olarak nitelendirmek mümkündür. Hemen hemen bütün Türk-İslam devletlerinde cezaî, mülkî ve yargı yetkilerini kendisinde toplayan kadılar, devletin aslî unsurlarından biri olmuştu. Kadılar, şehirlerin başında mülkî ve askerî yetkilerle donatılmış olan subaşılarla sıkı bir işbirliği yaparak emniyet ve asayiş meselelerinde karar makamı durumundaydı⁹⁰.

İncelediğimiz seyahatnamelerde de subaşı ifadesi askeri bir yetkili veya şehirden sorumlu görevli olarak anlaşılmaktadır. İsminin “Etrul” olduğu söylenen subaşı İtil Bulgarlarında şehrin güvenliğinden sorumlu kişi olduğu anlaşılmaktadır.

4.13 “Diba” Elbise

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir⁹¹.

İpekten dokunmuş kumaşlara genel olarak ipek, ipekli ya da harir adı verilir. Diba, kemha ve perniyan ipekli kumaş olmakla beraber dokuma şekli, dokunduğu yer,

⁸⁷ Musatafa Nihat Özön Osmanlıca-Türkçe Sözlük sy 612.

⁸⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.16.

⁸⁹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 26-28.

⁹⁰ Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, Kanaat Basımevi, Ankara, 1947, s. 10.

⁹¹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*.

iplik veya nakışları bakımından farklılık arz ederler. Diba, motiflerle süslü ipekli bir kumaştır. Dalı ve çiçekli motifler tercih edilmiştir.

Dibanın altın veya gümüş tel karıştırılarak dokunmuş çeşitleri de vardır. Kemha, havı yani tüyü az olan ipekli kumaştır. Bunun da çiçek desenli, altın veya gümüş telli çeşitleri vardır. Dibadan farkı havsız ve daha kalın olmasıdır. Perniyan, Çin’de dokunan ince ipekli bir kumaştır. İpekli kumaşlar Türk edebiyatında hemen her şairin az veya çok dile getirdiği, mecaz, teşbih ve istiarelere konu ettiği kumaşlardır.

İpek kelimesinden ziyade harir tercih edilmiş, süslü ve değerli kumaş olarak öncelikle diba sonra kemha ele alınmıştır. Bir cins Çin ipeğinden olan perniyan çok az kullanılmıştır. Şairlere göre güzele, sevgiliye en çok yakışan elbise ipekli elbisedir. Sevgili değerlidir, değerli olana değerli şeyler yakışır. Onun nazik teni yumuşak ve süslü şeylerle korunmalıdır. Zira Türk geleneğinde değer verilen şeyler yine değerli şeylerle örtülür ve muhafaza edilir. Kur’an kılıfı, bayrak kılıfı, mendil, misk bezi, gelin bohçası, genç kızların elbisesi, padişah kaftanı vs. diba, kemha gibi ipekli kumaşlardan yapılırdı.⁹²

Üstü ipek altı, pamuk kumaş (Devellioğlu, 1998: 52). İnce ipekten sık dokulu düz renkte sert ve parlak bir kumaştır. Atlas kaftanlar en çok kırmızı, mor, mavi ve yeşil renklidir. Atlas tel adedine ve doku özelliğine göre değerlendirilen bir kumaştır. Düz dokulu atlasların yanı sıra uzunlamasına yollu olan ve “taraklı” denilen atlas kumaşlar da kullanılmıştır.

Kaliteli atlas türüne de dîbâ denilmektedir. Sade kumaş olarak vasıflandırılan atlas, nakışsız oluşu sebebiyle, âşığın saf ve temiz gönlüdür. Ancak değerli bir kumaş olan atlasın fakirlik kilimini omzuna alan âşık için katırın çulu kadar bile kıymeti yoktur. Aynı zamanda üzerinde hiç bir yıldızın bulunmaması sebebiyle, sâde bir kumaşa benzetilen dokuzuncu gök atlas taştır. Atlas ve diba üst görevlerde bulunanların kullandıkları bir kumaştır ve bu sebeple vazife olarak düşünülür⁹³.

---

⁹² Yatman, Nurettin (1945), Türk Kumaşları, Ankara: Ankara Halkevi Neşriyatı.

⁹³ Apak, Gündüz, Eray, 1997: www.osmanlimedeniyeti.com

4.14 “Saçı”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 16. sayfada geçmektedir⁹⁴.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir⁹⁵.

Biz Türklerin Gök Tanrı inancını benimsediğimiz devirlerden beri uyguladığımız geleneklerden birisi olan saç, sözlüklerde “Düğünlerde damat tarafından gelinin başına serpilmesi gelenek hâline gelmiş olan para, buğday, çiçek, kuru yemiş gibi şeyler ve geline verilen hediye, davetlilerin getirdikleri düğün hediyesi, düğün armağanı”⁹⁶. Anlamlarına gelmektedir.

Moğollarda “saçı” şeklinde söylenen Türkçe kökenli bu kelime, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde “sepmek”, Başkurt Türkçesinde “sasiv”; Kazak Türkçesinde “şaşuv”, Kırgız ve Tatar Türkçesinde “çaçû”, Özbek Türkçesinde “saçmak”, Uygur Türkçesinde “çamçak” şeklinde Türk topluluklarının kullandığı ortak bir terimdir.⁹⁷

Eskiden yabancı aile veya soya mensup bir kızın, kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi ve Tanrı ile ata ruhlarını kazanmak ve onları memnun etmek için kurbanlar kesilip saç saçılırdı. Bazen de birtakım tabiat olayları karşısında saç saçma ihtiyacı duyulurdu. ⁹⁸“Tuva Türkleri yıldırım ve şimşek çaktığında saç saçarlar. Çin kaynaklarının Uygurlar hakkında verdikleri bilgilere göre, onlar yıldırım düşmesinden hoşlanırlardı⁹⁹. Gök gürledikçe bağırıp, çağırırlar ve göğe ok atarlardı. Bir yıl sonra yıldırım düşen yerde toplanıp, bir koyun keserek oraya gömerlerdi.”¹⁰⁰ Saçılan nesnelere, topluluğun değişik zamanlarda ürettiği ve kendileri için önemli olan ürünlerdir. Bunlar avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti; çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı; çiftçilik devrinde darı, buğday, meyveler ve altın, para, mücevher gibi kıymetli şeylerdir¹⁰¹.

⁹⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.16.

⁹⁵ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 98.

⁹⁶ Pakalın 1993: 77; Kestelli 2004: 406; Örnekleriyle Türkçe Sözlük: 2397; Türkçe Sözlük: 1674.

⁹⁷ Ercilasun vd 1991: 730-731

⁹⁸ Yaşa 2003: 41

⁹⁹ İbn-i Bibi (1996). *El Evâmîrü'l-Alâ'iyye Fi'Umûri'l- Alâ'iyye (Selçuk-Nâme)*, (Çev: Mürsel Öztürk), C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

¹⁰⁰ İnan 1995: 167

¹⁰¹ İnan 1995: 167

Müslüman Türklerde saç geleneğiyle ilgili ilk uygulamalar, Karahanlı ve Oğuz Türklerinde görülmektedir. Selçuklulardaki saç geleneğine benzeyen bir uygulama Karahanlı Türklerinde de görülmektedir. Karahanlılar, “gelin indirme” törenlerinde bugün de birçok yerde yapıldığı gibi gelinin attan inip eve gidişi esnasında başına para ve değişik hububat saçarlardı¹⁰².

Alparslan da kızının halife ile olan düğününde, iki yanındaki iki tabaktan kendi eliyle saçlar saçmıştır¹⁰³. Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi önceleri genellikle düğün törenlerinde icra edilen saç geleneği sonraki zamanlarda tüm sevinç gösterilerinde uygulanmıştır¹⁰⁴. Bunlara Sultan II. Kılıçarslan’ın ölümü üzerine veliaht olan küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev’in tahta çıkışı esnasında başının üzerine para saçılması¹⁰⁵ vb. hadiseler örnek olarak verilebilir. İslam öncesi Türk kültür hayatının önemli bir uygulaması olan saç geleneği, ufak tefek bazı değişikliklerle bugün de Türk dünyasının pek çok yerinde varlığını canlı bir şekilde devam ettirmektedir¹⁰⁶. Bu açıklamalar eşliğinde İbn Fadlan’ın anlatımı ile burada geçen ifadenin aynen aktarılması daha önemli olacaktır.

Bahsi geçen eserde İbn Fadlan diyor ki:

“Bahsettiğimiz kişilerin yanından ayrıldıktan sonra ordu kumandanlarının (Subaşının) yanına vardık. Onun adı Etrul (Ertuğrul) b. El-Katagan (Alp Togan) idi. Kalmamız için kubbeli Türk çadırları kurdu. Onlara bizi yerleştirdi. Geniş bir ailesi, kalabalık maiyeti, büyük evleri (çadırları) var. Kesmemiz için koyunlar, binmemiz için hayvanlar getirdi. Ailesinden akrabalarından bir kalabalığı çağırdı, yemeleri için çok sayıda koyun öldürdü. Ona elbise, kuru üzüm, ceviz, karabiber, karacadarı gibi hediyeler vermiştik. Daha önce babasının da karısı olan eşi bir miktar et, süt, hediye ettiğimiz şeylerden alıp çadırların dışındaki kıra gitti. Bir çukur kazıp bunları gömdü.

---

¹⁰² Yaşa 2003: 41

¹⁰³ Köymen 1992: 308

¹⁰⁴ Köymen, Mehmet Altay (1992). Büyük Seçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III, Ankara: TTK Yay.

¹⁰⁵ İbni Bibi 1996: 39

¹⁰⁶ Millî Folklor, 2009, Yıl 21, Sayı 81.

Bir şeyler söyledi. Tercümana neler söylediğini sordum. O da ‘Bunlar Arapların Etrul’ün babası el-Katğan’a verdiği hediyelerdir.’ dediğini söyledi¹⁰⁷.”

Bu takdim edilen şeyler ölümlere sunulan saçıdır. Aynı şekilde putlara da saçı yapılır. Bugün Hintliler putlarına yiyecek, içecek, saçı yaparlar. Türklerde bitkisel ürünler, besin maddesi olarak kullanılmasının yanında saçı adı altında, kurban aracı olarak da kullanılmaktaydı¹⁰⁸. Kansıız kurbanlardan biri olan saçı, her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en değerli ve kutsal kabul ettiği ürünlerden seçilir. Bunlar göçebe milletlerde süt, kımız, yağ iken, ziraatla uğraşanlarda buğday, darı, şaraptır. Ticaretle uğraşan milletlerde ise para ve benzeri değerli şeyler saçı olarak kullanılır. Eski Türklerde ise genellikle kımız, rakı, süt, yağ, buğday, darı saçı olarak kullanılmıştır¹⁰⁹.

4.15 “Tarhan” (Etrul’un Kumandanı)

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: s. 17-18. sayfalarda geçmektedir¹¹⁰.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir¹¹¹.

Eski Türk unvanları tanınmış Türkolog’umuz F. Köprülü’nün de belirttiği gibi yalnız dil açısından değil umumiyetle kültür tarihi ve bilhassa Türk devlet hukuku tarihi bakımından son derecede mühimdir. Türk devletlerinde siyasi ve içtimai bir mevki veya bir kamu vazifesi ifade eden bazı unvanlar mevcuttur ki, bunların açıklanması ile eski Türk topluluklarının içtimai bünyesini ve hukuki teşkilatını anlamak mümkün olacaktır¹¹². Bu durum göz önüne alınarak, Tarhan (Tarkan) unvanının eski Türk devlet teşkilatında oynadığı rolü tespit edebilmek için, önce hangi Türk devletinde görüldüğü kimler tarafın da ne maksat ile kullanıldığı yayılma sahaları, manası, menşei hakkında ileri sürülen birçok görüş incelenmesi gerekmektedir.

¹⁰⁷ İnan, Abdülkadir (1998). “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, Zeki Velidi Togan’a Armağan, Makaleler ve İncelemeler, C.1, Ankara: TTK Yay.

¹⁰⁸ Yaşa, Recep (2003). “Selçuklularda Saçı Geleneği”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 200: 41-43.

¹⁰⁹ A. İnan, age., s. 100; Fuat Bozkurt, Türklerin Dini, İstanbul 1995, s. 47-48; Gürbüz Erginer, age. , s. 121.

¹¹⁰ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.17-18.

¹¹¹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s. 87.

¹¹² F. Köprülü, Eski Türk unvanlarına ait notlar, THİT Mecmuası, II, İstanbul, 1939, s.17.

Tespitlerimize göre, bugüne kadar doğrudan doğruya “Tarhan” unvanı hakkında, ilk olarak H.Beveridge 1917 ve 1918 de İngilizce iki kısa makale yayınlamıştır¹¹³. Bu makaleyi A. Alföldi’nin 1932 de Macarca yazdığı makale takip etmiş, son olarak da G. Doerfer’in Almanca kaleme aldığı kitabındaki madde yayınlanmıştır¹¹⁴. Bu eski Türk unvanı Tabgaç (386-557)’lardan ve belki Hunlardan beri kullanılmakta olup, Çin yıllıklarında “ta-kan” olarak geçmiştir¹¹⁵. Tarkan deyimi Orhun Kitabelerinde, (8. Asır) Tonyukuk (Boyla Baga Tarkan)’un unvanları arasında, ayrıca dış temsilcilerden birini göstermek üzere “Ogul Tarkan” ve “Apa Tarkan” olarak da geçer. Sekizinci yüzyıldan kalma Ongin yazıtlarında “İşbara Tamgan Tarkan”, Gök-Türk yazılı Suci yazıtında (8. Asır) “Kutluk Baga Tarkan” şekillerinde görüldüğü gibi, Elegeş kitabesinde de (8. Asır ?) “tarhan” tabirinin geçtiği bildirilmektedir.¹¹⁶ Bilge Kagan’ın millete hitap ederken devlette idare edenlerden, idare edilenlere doğru yaptığı sıralamada da (Kagan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarkanlar, buyruk beyler, Dokuz Oğuz beyleri) bu unvan yer almaktadır¹¹⁷.

Tarkan unvanı Uygurlarda (8. ve 9. Asır ortalarından itibaren), Kırgızlarda, Türkişlerde (8. Asır), Oğuzlarda (10. Asır), Hzarlarda (8. Asır), Bulgarlarda (8. Asır), Macarlarda (9. Asır), Kumanlarda (12. Asır) hatta Karakoyunlularda (14-15. Asır), Abbasi Hilafetinde, Hint-Türk İmparatorluğunda (16-19. Asırlar) ve Osmanlılarda da kullanılmıştır. Ayrıca kabile adı olarak zikredilmekte, yer ismi olarak görülmekte ve bir Türk hanlığının adı olarak da kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra ilk Türk devletlerinden beri zamanımıza kadar gelen bu unvan, günümüzde şahıs adı veya soyadı olarak da yaygın şekilde kullanılmaktadır.

“Tarhanlar hükümdar ailesine mensup değildiler.”¹¹⁸

---

¹¹³ H. Beveridge, The Mongollitle Tarkhan, JRAS, 1917; Tarkhan and Tarquinius, JRAS, 1918, s. 314-316.

¹¹⁴ G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersichsn, II, Wiesbaden, 1965, s. 460-474.

¹¹⁵ İ. Kafesoğlu, Eski Türklerde devlet meclisi (toy), Milli Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980, s. 208.

¹¹⁶ H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, İstanbul, 1936, s. 128, str. 4; T. Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1968, s. 255, 291.

¹¹⁷ H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, İstanbul, 1936, s. 106.

¹¹⁸ W Eberhadrd, Birkaç eski Türk unvanı hakkında, s. 825.

Bu eski Türk unvanının çeşitli devrelerde muhtelif Türk topluluklarında farklı manalar ifade ettiği anlaşılıyor: Gök-Türk çağında “yüksek asalet derecesi”; Uygurlarda “vekil-nazır”; onuncu asır Oğuzlarında sü-başından (başkumandan) sonra gelen makam sahibinin unvanı; Hazarlarda “Hudut’ul- Alem” (981)’e göre hükümdar unvanı (tarkhan Khagan)¹¹⁹; İbn Hurdathib (9. Asır)’e göre “hükümdardan sonra gelen ikinci şahıs”.¹²⁰ Divan-ü Lügat’it-Türk (11. Asır)’de yakın bir mana verilerek “bey” diye çevrilmiştir¹²¹. Gök-Türk kitabelerinde “Apa” unvanıyla bir arada geçen “Tarkan” şekliyle “ordu kumandanlığına” muadil olduğu ileri sürülmüştür¹²².

Kelimenin menşesine gelince: Eski Yunancada Tarcon (tarchon) ve Etrüsk’lerde özel ad olarak zikredilen “Targuin”ın Tarkan’la ilgili olabileceği ve ayrıca Çince “Ta(tar)” kökünden gelerek “büyük bilici” manasına da geldiği iddia edilmiştir¹²³. Bundan başka unvan ‘Tar’ (dağılmak) kökünden türetilmek istenmektedir¹²⁴. W. Eberhard’da unvanı “Tar-khan” şeklinde söylenebileceğini düşünerek, “tar” kökünü, ‘tarım’ ve ‘tarla’ yani ‘ekilmiş toprak’ ile olabileceği düşüncesindedir¹²⁵.

İbn Hurdathib’e göre Semerkand hükümdarları ve umumiyetle küçük krallar tarkan unvanını taşırlardı. Daha sonra tarhan, “Dargan” şekli ile Moğolcaya geçmiştir ki, mana ve sahip oldukları makam itibari ile Moğol cemiyetinde oynadıkları rol Türklerinkinden tamamen farklıdır. Şöyle ki: bunlar Han’ın fazlasıyla güvenini kazanmış ve yüksek dereceli memurluklar alan kimselerdi. Tarhan’lar izin almadan saraya girebilirler, Han ailesinden biriyle eşit olarak evlenebilirlerdi. Kendilerine Han tarafından “Suyurgal”¹²⁶ adı ile verilen toprakları işletmekte, vergilerden muaf

¹¹⁹ A. Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, 1968, s. 225-226. Uygurcada “memur anlamında da kullanılıyordu, Haenisch’den bk. Moğolların Gizli Tarihi. /Türk. Terc./, Ankara, 1948, s.15 n.2.

¹²⁰ İbn Fadlan, a. g. e. ., s. 23-25; Ayrıca bkz. Rihletü İbn Fadlan (İbn Fadlan Seyahatnamesi), çev. Lütfi Doğan, a.g. dergi, Sayı: I-II, c. III, s. 59-80.

¹²¹ B. Atalay, Divan-ü Lügat’it-Türk, I, Ankara, 1939, s.436.

¹²² D. Sinor’dan bk. G. Doerfer, ayn esr. II, s.471.

¹²³ G. J. Ramstedt, Alttürkische und Mongolische Titel, MSF ou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K. H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre (Titles and Organizational Terms of The Qytan ‘Lino’ and Qara-Qytay ‘Si-Liao’, Rocznick Orientalistyczny, XII, Krakow, 1953, S.74) W. Bang ve A.v. Gabain’de bu kelimenin çin menşeli olduğu düşüncesindedirler.

¹²⁴ D. Sinor’dan bk. G. Doerfer, ayn. esr. II, s.471.

¹²⁵ G. Doerfer, ayn. esr. II, s. 460 vd. El-Harizmi (Ebu Abdullah Muhammed) de Tarhan’a “şerif manasını vererek bunun bir asalet unvanı olduğunu göstermiş olmaktadır. (bk. R. Genç, Karahanlı Devlet teşkilatı, s.241. n. 704.)

¹²⁶ W. Barthold, Turkestan Downto the Mongol İnvation, London, 1958, s. 385; Barhebraeus, Abü’l-Farac Tarihi, II, Ankara, 1950, s.477; G. Doerfer, ayn. esr. II. s.464.

tutulmakta, savaşlarda alınan ganimetlerden pay almakta ve işledikleri suçlardan dolayı dokuz nesil boyunca ceza görmemekte idiler¹²⁷. Umumi ziyafet ve törenlerde şeref misafiri olarak hazır bulunurlar ve Han'ın sol tarafında yer alırlardı. Ayrıca Tarhanlık makamı babadan oğula geçerdi¹²⁸.

İncelediğimiz metinlere ve burada tek tek yer verdiğimiz kaynaklara göre karşılaştırarak değerlendirirsek gerek morfolojik açıdan gerekse kullanıldığı manalar açısından kelimenin Türkçe olduğu kesindir. Kullanılan bölgeler, tarihi seyir içerisinde ele alındığında ve karşılaştırılarak bakıldığında genel mana olarak karışımıza çıkan “Hakan'ın yardımcısı” veya “ devlet yönetiminde kıdemli görevli” olarak değerlendirebileceğimiz ‘Tarhan’ ifadesi elimizde olan bilgilere bakılınca Osmanlı zamanında ki Vezir kavramıyla örtüştüğünü de söyleyebiliriz.

4.16 “İnal-Yinal” (Halktan)

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 17. sayfada geçmektedir¹²⁹.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir¹³⁰.

İbn Fadlan, eserinde bu kavram hakkında bahsederken yukarıda söylediğimiz diğer isimlerle birlikte zikretmektedir. Burada yine ismin geçtiği bölümü alarak açıklama yapmak daha uygun olacaktır.

İbn Fadlan şöyle bahsetmiştir:

“Yanımda kaldığımız günlerden birinde subaşı emrindeki kumandanlara adamlar gönderdi, yanına çağırdı. Bunlar Tarhan, Yinal, bunların kardeşinin oğlu İlguz idi. Tarhan onlar arasında en akıllı ve büyük olardı. Topal, kör ve çolaktı. Subaşı onlara ‘bunlar Arap hükümdarının dünürüm Almış b. Şilki’ye gönderdiği elçiler. Size danışmadan onları bırakmak istemedim.’ Dedi.”

---

¹²⁷ Moğolların Gizli Tarihi, s.135; A. Y. Yakubovskiy, ayn. esr. s.87; W. Barthold, Turkestan,,, s.385.

¹²⁸ G. J. Ramstedt, Alttürkische und Mongolische Titel, MSF ou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K. H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre (Titles and Organizational Terms of The Qytan ‘Lino’ and Qara-Qytay ‘Si-Liao’, Rocznik Orientalistyczny, XII, Krakow, 1953, S.74).

¹²⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.17.

¹³⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 96.

İbn Fadlan'ın anlattığı bu kısma ek olarak Razaman Şeşen'in burada yaptığı açıklamayı da almakta fayda var, Ramazan Şeşen'in yaptığı açıklamaya göre "Kaşgarlı Mahmud anası hatun olan, babası halktan olan kişiye İnal dendiğini, Tigin Mevla (efendi) manasına geldiğini, Karluk büyüklerine Külerkin dendiğini söyler. Öyle anlaşılıyor ki, Tarhan, Yinal, İlguz kelimeleri burada subaşından sonra gelen büyük kumandanlardır.¹³¹ Burada geçen ifadeler ile birlikte 'İnal' ifadesini açıklamak gerekirse tarihsel süreç açısından şu şekilde geçmektedir:

"Hükümdar çocukları olan tiginler, devleti yönetme konusunda deneyim kazanmaları için ülkenin çeşitli yerlerine şad unvanıyla yönetici olarak gönderilirdi. Bu mevkilerin yanı sıra; inal, inanç, tarkan, bağa, tudun, çor, külüğ, çavuş, apa, ataman gibi unvanlar taşıyan devlet görevlileri vardı ki, bu unvanları taşıyanlar genellikle asker şahıslardı. Kağanın erkek çocuklarına Tigin denirdi. Tiginler küçük yaştan itibaren Ataman (İnal-İnanç) adı verilen öğretmenler gözetiminde şehirlere yönetici olurlardı¹³²."

Aynen aktardığımız bölümler ile kelimenin bilinen anlamlarını karşılaştırdığımızda hemen hemen örtüştüğünü görmekteyiz. Burada geçen 'inal' ifadesi de komutan vasfında veyahut Han'ın çocuklarına gözetmenlik yapan devlet büyüğü olarak söz edilmiş olması muhtemeldir.

4.17 "Tigin" (Efendi)

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 17. sayfada geçmektedir¹³³.

Eski Türkler'de kağanın kardeşi veya oğlu manasına gelen kelime. Prens olarak da tanımlanabilir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde hükümdar çocuklarına verilen unvan olarak da geçmektedir.¹³⁴

"Kaşgarlı Mahmud'a göre Tigin: Mevla, efendi manasına gelmektedir.¹³⁵

¹³¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.17.

¹³² http://tuzlaihl.meb.k12.tr/meb_ıys_dosyalar/34/32/373079/dosyalar/2013_01/05033157_11.pdf

¹³³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.17.

¹³⁴ ESİN, E. (1978). *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 48.

Burada tarihsel seyir içerisinde ‘tigin’ ifadesinin en bilinen ismi Kül Tigin “Köl-Tigin”i tanıtımına yer vererek Kaşgarlı Mahmud’un Divan-ü Lügat’it-Türk eserinde açıkladığı efendi (Mevla), tanımlamasına daha açıklayıcı olunması sağlanmaya çalışılmıştır.¹³⁶

Köl Tigin 685 (tavuk yılı)’te doğmuş (Barthold 1899: 6)¹³⁷ ve koyun yılının on yedinci gününde 47 yaşında ölmüştür (Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu). Buradan 731 yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Köl Tigin ömrü boyunca Bilge Kağan’ın ordularına kumanda etmiş, ordunun başkumandanı olarak birçok seferde nam kazanmıştır.

Böyle bir cesur başbuğun kaybı Bilge Kağanı derinden üzmüştür. O, üzüntüsünü ise şu sözlerle belirtmektedir: “ Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsanoğlu hep ölmek için doğmuştur. Öyle düşünceye daldım” (Köl Tigin Yazıtı: kuzey, 10- 11).¹³⁸

Bilge Kağan üzerinde ölümü derin izler bırakan kardeşi Köl Tigin’in yoğ merasimi “koyun yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü” yapılmıştır (Köl Tigin Yazıtı: kuzeydoğu). Yoluğ Tigin’ in yirmi gün içinde oturup yazdığı bengü taşı dikilmiştir (Köl Tigin Yazıtı: güneydoğu).¹³⁹

Köl Tigin, İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı’nın en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Köl Tigin sayesinde tahta çıkabilen, dağılan ili-ulusu derleyip toplamaya, (Kurat 1952: 47)¹⁴⁰ dış ve iç düşmanlardan Türk ilini korumayı başarabilen Bilge Kağan bunun karşılığı olarak, kardeşi Köl Tigin hayatta iken, kendisini en yüksek makamlarda tutmuştur. Köl Tigin öldükten sonra da onun adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanının adını

---

¹³⁵ İbn Fadlan, Seyahatnamesi, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Kasım 2013, s. 17.

¹³⁶ ERGİN, Muharrem (1991), Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s.18

¹³⁷ BARTHOLD, Wilhelm (1899), “Die Altürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen”, Die Altürkischen Inschriften der Mongolei, Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

¹³⁸ Durmuş, İlhami (1993), İskitler (Sakalar), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

¹³⁹ Durmuş İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At”, Gazi Üniversitesi FenEdebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 1997, 13- 19.

¹⁴⁰ Durmuş İlhami, “Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çevresindeki Yeri”, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, (2000), 183- 190.

unutulmaktan kurtardığı gibi, Türk dili ve tarihi için çok önemli bir belge de bırakmıştır¹⁴¹.

Bu önemli şahsiyet için yaptırılmış Köl Tigin Anıtlığı da 1957- 1958 yıllarında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak-Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda Türk kültür tarihi, Türk sanatı tarihi ve Türk arkeolojisi açısından kıymetli bilgilere ulaşılmıştır¹⁴² (Jisl 1960: 65- 77).¹⁴³

Köl Tigin Anıtlığında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda genel olarak anıtlığın planı ve ortaya çıkarılan eserler hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Anıtlık dikdörtgen şeklinde olup, duvarın çevrelediği alan 67,25 x 28,25 metre boyutundadır. Bu alan 33,5 santimetre genişliğinde dört köşe, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla çevrilmiştir. Doğu duvarında 2,90 metre genişliğinde bir kapı açılmıştır. Bu giriş kapısının her iki tarafına birer koçu tasvir eden mermerden iki heykel konmuş, bunların başları birbirine bakmaktadır¹⁴⁴ (Jisl 1958: 391).

Girişten batıya doğru 8 metre gidildiğinde 2,25 metre uzunluğunda, mermerden başsız bir kaplumbağa bulunmaktadır. Bunun üzerinde bir mil yardımıyla yazıt taşı tespit edilmişti (Jisl 1958: 392). Koşo Çaydam' da dikilen ilk stel olan Köl Tigin yazıtlı taşı 3,75 metre yükseklikte, yukarı kısmı 1,22 metre, aşağı kısmı ise 1,32 metre eninde olup, 44- 46 santimetre kalınlığındadır (Resim 4). Anıtın doğu, kuzey ve güney yüzleri Göktürk harfleriyle Türkçe yazılmıştır¹⁴⁵ (Sertkaya 1995: 17)¹⁴⁶.

Girişle tümsek arasındaki alanda, devlet adamlarının tabii büyüklükteki tasvirleri bulunmuştur. Bunların kutsal yere giden yolun her iki yanında dizilmiş olarak bu alana konmuş oldukları sonucuna varılmaktadır (Jisl 1958: 392). Bu heykellerin buldukları

---

¹⁴¹ KURAT, Akdes Nimet (1952), "Gök Türk Kağanlığı", Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, X/1- 2, 13-5 6.

¹⁴² JISL, Lumir (1963), "Kül-Tegin Anıtında 1958' de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", Belleten, XXVII/107, 387- 402.

¹⁴³ Durmuş İlhami, "Bilge Kağan Külliyesinde Yapılan Yeni Arkeolojik Çalışmalar", Türklük Araştırmaları Dergisi, 11,2002, s.223- 232.

¹⁴⁴ Jilss Lumir, Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren als Aeusserungen der Religiö- sen Vorstellungen der Ost-Türken, Prag: Akademia, 1970.

¹⁴⁵ SERTKAYA, Osman Fikri (1995), "Köl Tigin ve Köl- İç- Çor Kitabelerinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153- 159.

¹⁴⁶ Durmuş İlhami, "Bilge Kağan Külliyesinde Yapılan Yeni Arkeolojik Çalışmalar", Türklük Araştırmaları Dergisi, 11, 2002, s. 223- 232.

kutlu mekân ve kaplumbağa arasında bir resmî geçit yolu bulunmaktadır. Buradaki heykeller hürmetkâr yapıları, çeşitli tiplerde oluşları ve ayrıntıların itinalı yapımıyla dikkati çekmektedirler (Nowgorodowa 1980: 241).¹⁴⁷

Kutlu yer, avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan, kenarları hafifçe meyilli 1 metre yüksekliğinde bir kaide ile 13 x 13 metre genişliğinde bir temel üzerinde bulunuyordu. Podyumun üzerinde yapı 10,25 x 10,25 metre boyutunda, kare planlı olarak yükseliyordu. Yapının cephesi doğuya yönlendirilmişti ve doğan güneşin ışınları ile karşılaşılıyordu. Tamamen bütün yapı doğuya çevrilmişti, yukarıda da belirtildiği üzere, anıtlığın giriş kapısı da doğuda bulunuyordu (Nowgorodowa 1980: 238- 239).¹⁴⁸

Yapının içi renkli freskler (duvar resimleri) ile süslenmişti. Fresklerden parçalar kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Yapının içinde asıl kutsal yeri sınırlayan 4,40 x 4,40 metre boyutlu ikinci bir duvarın temelleri bulunmuştur.

Böylece bu duvarla dış duvar arasında 1,82 metre genişliğinde, çepeçevre dolanan bir yol bulunuyordu. Yapıya doğudan girdikten sonra iç alanda da gidiş mümkün olabilmekteydi. İç alanın üstündeki satıhta, oturmuş durumda iki tasvirin alt kısımları torso (heykel parçası) olarak bulunmuştur.

Bunların dışında ortaya çıkartılmış olan buluntularla heykellerin Køl Tigin ve eşine ait olduğu belirlenebilmiştir¹⁴⁹ (Jisl 1958: 393- 395). Køl Tigin' in ölümü üzerine taziyede bulunmak, ölü için kurban sunmak, aynı zamanda taştan bir stel dikmek üzere gönderilen Çinlilerin Køl Tigin' in taştan tasvirini yaptıklarının belirtilmesi de ortaya çıkarılmış heykellerin Køl Tigin ve eşine ait olduğunu göstermektedir (Jisl 1980: 395).¹⁵⁰

---

¹⁴⁷ NOWGORODOWA, Eleonara (1980), *Alte Kunst der Mongolei*, E. A. Seemann Verlag, Leipzig

¹⁴⁸ Durmuş İlhami, "Arkeolojik Kalıntı ve Buluntulara Göre Køl Tigin ve Bilge Kağan Külliyesi", *Bilim ve Ütopya*, 140, 2006, s.31- 35

¹⁴⁹ JISL, Lumir (1963), "Kül-Tegin Anıtında 1958' de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, XXVII/107, 387- 402.

¹⁵⁰ Durmuş İlhami, "Bilge Kağan ve Køl Tigin Külliyesinin Türk Tarih ve Kütürü Açısından Değeri", *Orhun Sempozyumu*, Ankara, 11 Mart 2002a, 1- 10.

Bizzat anıtlığın duvarlarının dış tarafında anıtlık ile ilgili müstemilât balballardır. Onlar sütun şeklinde yapılmış taşlardır. Balballar da heykelerde olduğu gibi belirli bir sıraya dizilmişlerdir. Anıtlığın doğu dış tarafında batıdan doğuya doğru sıralanmışlardır¹⁵¹. Bu balballar kilometrelerce uzunlukta sıra oluşturabilmişlerdir. Böyle her bir taşın öldürülmüş bir düşmanı canlandırdığı bilinmektedir (Durmuş 2001: 185).¹⁵²

Köl Tigin' in balbal sırası üç kilometre uzanıyor ve 169 balbal ortaya çıkıyor. Köl Tigin zamanında çok önem taşımalarına rağmen, şimdi taşların bir kısmı devrilmiş ve toprağa gömülmüştür. Köl Tigin' in böyle çok sayıda düşmanı öldürdüğü anlaşılıyor (Nowgorodowa 1980: 242).¹⁵³

4.18 ‘Pay-baf’

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir¹⁵⁴.

Pay-baf eski Türkçe metinlerde fazla karşılığı bulunmamakla beraber çulha olarak geçmektedir. Pay-baf'a karşılık olarak çuha kelimesi verilmiştir.¹⁵⁵ Çulha ise dokuma işi veyahut dokumacı olarak bazı kaynaklarda geçmektedir.¹⁵⁶

Çuha: Yünden sıkı olarak okunmuş da dayanıklı Ve havlı bir kumaş. Bilhassa erkek giyiminde kullanılırdı,¹⁵⁷ Bunu dokuyanlara çulha denirdi. En meşhurları Üsküp ve Selanik'te dokunurdu. Kırmızıları çok makbuldü.¹⁵⁸ Ateş alı gayet parlak eski bir Venedik çuhası da memleketimizde ‘‘ıskarlat’’ adı ile meşhur olmuştur.¹⁵⁹

---

¹⁵¹ Durmuş İlhan, ‘‘Arkeolojik Kalıntı ve Buluntulara Göre Köl Tigin ve Bilge Kağan Külliyesi’’, Bilim ve Ütopya, 140, 31- 35.

¹⁵² Durmuş İlhami, ‘‘Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çevresindeki Yeri’’, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, (2001), 183- 190.

¹⁵³ Durmuş, İlhami (1993), İskitler (Sakalar), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

¹⁵⁴ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 101.

¹⁵⁵ <http://www.rumimevlevi.com/en/dictionary-house/ottomanian-turkish/1957-p-pervanek?format=pdf>

¹⁵⁶ http://dosyalar.semazen.net/e_kitap/osmanli_turkcesi_sozlugu.pdf

¹⁵⁷ Reşat Ekrem Koçu, Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Ankara, 1967.

¹⁵⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, 1009 (1600) tarihli Narh. Defterine göre İstanbul da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları, Tarih. Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1978, sayı 9, sh. 1-85.

¹⁵⁹ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, İstanbul 1946-1955, I-III.

Cufa: Eskişehir’de çuha kumaşlara verilen ad¹⁶⁰.

Kevkez çuha: Şepkülâh yapılan çuha.¹⁶¹

Kulğun: Kırgızca 'da çuha, yünlü kumaş¹⁶².

Levandine: Saray vesikalarına göre, bostancı başı kurban bayramında padişahın eteğini öptüğünde verilmek mutad olan çuha kumaş.¹⁶³

Manat: Kırgızca'da kırmızı çuha¹⁶⁴.

Selanik çuhası: Selanik'te dokunan bir nevi kumaşın adıdır¹⁶⁵.

4.19 “Yağındı (Yayık-Ural) Nehri”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 19. sayfada geçmektedir¹⁶⁶.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir¹⁶⁷.

Burada bahsedilen nehir Yayık Nehridir. Eserlerin bazılarında ‘Yağındı’ birçok kaynakta ise ‘Yayık veya Ural’ nehri olarak geçmektedir.

Ural Nehri veya Yayık Nehri (Rusca: Урал; Kazakca: Жайық, Жайық veya Zhayyq; 1775'den önce Yaik, Rusca: Яик) Rusya ve Kazakistan topraklarından geçen nehir.

Ural Dağları'nın bittiği yerin güneyinden doğar ve güneybatı yönünde ilerleyerek Kazakistan'ın batısındaki Atyrau şehrinden Hazar Denizi'ne dökülür. Uzunluğu 2.428 km, havzası 237.000 km², debisi 400 m³/s dir¹⁶⁸.

Türkçe olduğuna şüphe götürmeyen en eski coğrafi adlardan biri olarak, MS II. yüzyıl ortalarında eserini yazan Batlamyus (Ptolemaeus)’un coğrafyasında Yayık (Ural)

¹⁶⁰ İslam: Ansiklopedisi, mad. Tuğra, XII/2 cilt, İstanbul 1975.

¹⁶¹ Emin Cenkmén, Osmanlı saray ve kıyafetleri, İstanbul, 1948.

¹⁶² K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Ankara 1945.

¹⁶³ Emin Cenkmén, Osmanlı saray ve kıyafetleri, İstanbul, 1948.

¹⁶⁴ K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Ankara 1945.

¹⁶⁵ M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, İstanbul 1946-1955, I-III.

¹⁶⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.19.

¹⁶⁷ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 92.

¹⁶⁸ https://tr.wikipedia.org/wiki/Ural_Nehri

Nehri'nin adı "Deich" (Deih) şeklinde yazılmıştır. Türk dili kanunu icabı olarak sonraları "Geich" (Zemarchus ve Konstantin Porphyrogenetos) şekline giren bu isim nihayet tamamıyla normal bir şekilde "Yayık" olmuştur¹⁶⁹.

Yayık nehrine 'Ural' denilmesine ait olay:

Kazak halkının ilk ve en önemli isyanlarından biri Sırım Datov'un liderliğindeki hareket idi. Abılay Han'ın ölümünden sonra iktidar zayıflaması ile Küçük Orda'nın Kazakları kendi hanlığını kurmuş, başına Gayp Sultanın oğlu Datov Han'ı geçirmişlerdir. Nurali Han iktidarında ise, sadece sınırların yakınlarında göçebe hayatını sürdüren Kazaklar kalmıştır. XVIII. Yüzyılda bu bölgede Rus idarecilerinin emirleri çerçevesinden çıkmayan Ebu'lhayr Han'ın nesillerine karşı Kazaklarda bir hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır. 1773-1776'da Kazak Sultanları ile büyükleri tarafından yapılan ihânetler, hâlâ halk tarafından unutulmamıştır.

Bu nedenle XVIII. Yüzyılın sonunda Batı Kazakistan'daki Rusya ve onun kuklası Ebul Hayr Han ve onun nesillerine karşı başlayan direniş, Kazakların ilk millî kurtuluş savaşı olmuştur. 1775'te Çarlık idaresi, Kazak bozkırlarını iki bölgeye bölüp, sınır kamuoyunu kurmuştur. Halka E.İ. Pugaçev direnişini unutturmak için¹⁷⁰ Yayık Nehrine Ural adını vermişlerdir.

Çarlık, Kazak Hanlarını kendi ajanlarına dönüştürmek istemiştir. 1782'de Rus idarecileri İdil ve Yayık nehirleri arasında Nurali Han'ı ve yakınlarını yerleştirmiştir. Han ve onun kardeşleri her yıl Orenburg'da maaş alarak, Küçük Orda halkının göç yerlerini belirlemiş ve istedikleri kadar vergi yüklemişlerdir. Bu dönemde, Kossaklar, sınırlardaki Kazak köylerine akınlar yapmaya başlamışlardır. 1782-1783'te Kazaklardan bin baş at zorla alınmıştır. Bu olayların ardından başlayan soğuk kış mevsiminin neden olduğu açlık, Kazak halkının durumunu daha da olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu nedenle kazaklar Rus idarecilerinin Ural nehrinin iç kısımlarına artık göç etmeye başlamışlardı. Bunu gören Ruslar, o topraklara yerleştiği Kossakları müdafaasız halkın üstüne sevk etmiştir.

---

¹⁶⁹ Kurat Akdes Nimet, Türk Tarihinin Karanlık Devri, Tarih İncelemeleri Dergisi XXVIII / 2, 2013, 417-428.

¹⁷⁰ Michele E. Commercio, "The Pugachev Rebellion", in the context of post-soviet Kazakh Nationalization" Nationalities Papers, Vol.32, No.1, March 2004, Association for the Study of Nationalities, s.86; Fatih Ünal, a.g.e., s.94.

Kossakların halka karşı insafsızca davranması ve sürülerini yağma etmeleri bardağı taşıran son damla olmuştur. Halk büyük bir heyecan içinde isyân etmiştir. Ancak Kossaklar Rus birliklerinden takviye alarak halkın üstüne saldırmışlardır. Bu dengesiz kuvvetler arasındaki mücadeleyi Kazaklar kaybederek pek çok zayıat vermişlerdir¹⁷¹. Fakat Küçük Orda da başlayan bu hakkını arama hareketi, bütün Kazak illerinde büyük yankılar yapmıştır. Halk gasp edilen haklarını, istiklâlini yeniden kazanmanın özlemini ve zarureti şiddetle hissetmeye başlamışlardır. Fakat halkı kim birleştirecek, millî mücadelenin önderliğini kim yapacaktı? Çok geçmeden, halk böyle bir önderin çıkışına da şahit olmuştur¹⁷². Sırım Datov isyanı 15 sene sürmüştür.

Kazak halkının geniş desteğine ilave olarak bazı boy beylerinin de desteğini alan Sırım Datov 1780’li 1790’lı yıllarda büyük ve organize Rus ordularına karşı çok zor günler yaşatmıştır. Hatta 1783’te Sırım Datov komutasındaki millî direniş birlikleri Rus ordusunu ağır bir yenilgiye uğratarak, komutanlarını da esir almayı başarmıştır. Sırım Datov’un bu başarısı halk arasında büyük heyecan yaratmıştır. Ruslara karşı mücadele etmek isteyen halk dalgalar halinde Sırım Datov’un etrafından toplanmaya başlamıştır¹⁷³.

Aynı zamanda Kazak büyüklerinin Nurali Han ve yakınlarına karşı mücadelesi de güçlenmiştir. Kazak büyükleri, Rus Çarlığından Nurali Han’ın iktidardan uzaklaştırılmasını istemişlerdir. 1786’da Çariçe Katerina bir ferman yayınlarak Nurali Hanı iktidardan uzaklaştırmıştır.

Nurali Han Orenburga çağrılarak, oradan Ufa’ya gönderilmiş ve 1790 yılında orada vefat etmiştir. Ancak Kazak sultanları da aynı şekilde isyancıların kaldığı yerleri Rus idarelerine söylemişlerdir. 1785’te Sırım Datov ordusuna katılan Kazakların ordusu altı bini geçmiştir. Rus Çarlığı, başkaldıran bölgeleri cezalandırmak için asker göndermiştir. Ancak Sırım Datov, çete yöntemlerini kullanmış, direk Rus askeri ile değil daha küçük ordulara saldırarak savaşmıştır. Kazaklar birçok kaleler ile ordugâhları

---

¹⁷¹ S. Sabol, “ Kazak resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847” Central Asian Survey (june/September, 2003, 22, (213), s.237; A. Bodger, “On the Extent And Nature Kazakh Participation in the Pugachev Revolt, 1773-1775” Central Asian Survey, Volume12, Issue4, 1993, s. 498.

¹⁷² M. Saray, Kazakların Uyanışı, Ankara,2004, s.61.

¹⁷³ K.,Danivarov, Istoriya Kazakhskogo Gosudarstva XV-XX, Almatı, 2000, s.11.; M.B. Olcott, The Kazakhs, s.45.

ele geçirmişlerdir¹⁷⁴. 1792’de Küçük Orda’nın tahtına Nurali Han’ın oğlu Esim getirilmiştir. Yeni han isyanı bastırmak için elinden geleni yapmış, Kazak isyancıların başkanlarını tutuklayarak, Çar idarecilerine teslim etmiştir.

1797’te Sırım Datov, Esim Han’ın oturduğu yeri istilâ etmiş ve onu öldürmüştür. Sırım Datov, yeni Orenburg Valisi Baron İgelstrom’dan isyancıların istediklerini yerine getirmesini istemiştir. Baron İgelstrom Kazak isyancılarının isteklerini yerine getirerek, Kazak sultanları ile büyüklerinden ibaret bir kurul oluşturmuştur. Sırım Datov da bu kurulun danışmanı olarak seçilmiştir.

1783-1797 yılları arasında devam eden isyancıların hareketi on dört yıl kadar sürmüştür¹⁷⁵. 1779’te Baron İgelstrom, Küçük Orda’da, Ebul’hayr Han’ın yaşlı oğlu Aşuak başkanlığında bir kurultay gerçekleştirmiştir. İsyancıları cezalandırmak için gönderilen askerî birlikler tarafından takip edilen ve gücünü kaybeden Sırım Datov, bu kurultaya bin serbazla gelip, isyanın sona erdiğini bildirmiştir.

Bu kurultayda Aşuak’ın Han seçilmesi, Sırım Datov’un on dört senelik direnmesinde yenilgiye uğradığı anlamına gelmektedir. Sırım Datov Nurali Han oğulları ve Aşuak taraftarı tarafından takip edildiği için Hive Hanlığına göç etmiş ve orada vefat etmiştir¹⁷⁶.

Sırım Datov’un yenilmesi ve ortadan kaybolması, Rusları son derece ferahlatmıştır. Bu direniş büyük bir tarihî anlam taşımaktadır, çünkü savaşın sonucunda Kazak halkı Yayık ve İdil nehirleri arasında yeniden göçebe hayatlarına devam edebilmiştir. Rus Çarlığı, Kossakların Kazak bozkırlarını istilâ etmelerini de yasaklamıştı. Bu kurtuluş savaşında dökülen Kazak kanı, Kazakistan’daki Rus sömürgecilerinin işgalci hareketlerini az da olsa durdurmuştur¹⁷⁷.

---

¹⁷⁴ A. Kuzembayulı, E. Abil, İstoriya Respubliki Kazahstan, Astana,2002, s.184.

¹⁷⁵ G. Kan, İstoriya Kazahstana, Almatı 2005, s.96-98.

¹⁷⁶ S. Asfendiarov, İstoriya Kazahstana (S drevnevsih Vremen) Alma-Ata 1993, s.205.

¹⁷⁷ Kuzembayulı, A.Abil, E., a.g.e., s.182; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz; Fatih Ünal, Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, İstanbul,2010, s. 49-95.

4.20 “Başgırtlara”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 20. sayfada geçmektedir¹⁷⁸.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir¹⁷⁹.

Başkurt-Başgırt: Bu Türk boyunun adı ve yaşadığı yer kitabın girişinde, Türk halklarının isimleri zikredilirken görülür ki, Yemeklerden sonra Başkurt'ın gelmesi ilginçtir. Kaşgarlı dillerinin Kırgız, Kıpçak, Toksı, Yagma, Çigil, Ugrak ve Çaruklara yakın olduğunu vurguluyor¹⁸⁰. Divan'dan çıkan neticeye göre, bugünkü yurtlarına muhtemelen 11. asırdan sonra gelmiş olabilirler. Zaten İslam kaynaklarında, onları 10. yüzyılda Aral civarlarında görmekteyiz¹⁸¹.

Kâşgarlı Mahmud, Türk Dili'nin en eski ve değerli sözlüklerinden Divân-ı Lüğati't-Türk'te;

"Rûm ülkesine en yakın olan boy Beçenek'dir; sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgırt, Basmıl, Kay (Kayı), Yabaku, Tatar, Kırkız (Kırgız) gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar."¹⁸² Ayrıca "Çomul boyunun kendilerinden bulunduğu çöl halkı ayrı bir dile sahiptir, Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabaku, Tatar, Basmıl boyları da böyledir. Her boyun ayrı bir ağzı vardır; bununla beraber Türkçeyi de iyi konuşurlar. Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Toxsi, Yağma, Çigil, Oğrak, Çaruk boylarının öztürkçe olarak yalnız bir dilleri vardır. Yemeklerle Başgırtlara dilleri bunlara yakındır. Dillerin en yeğnisi Oğuzların, en doğrusu da Toxsi ile Yağmaların dilidir." şeklinde tanımlanmıştır¹⁸³.

Başkurtlar, güney ve Orta-Ural Dağlarının doğu ve batı taraflarındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşayan bir Türk boyudur. Başkurtların lehçe ve ırk bakımından Kıpçak grubuna girdikleri söylenmekte ve asıl yurtları olarak Türkistan'ın batı kısımları gösterilmektedir. İslam coğrafyacılarından Gerdizi, Hazarların altında 2000 askeri bulunan Başkurt (Başcirt) adlı bir beyden bahsediyor ki; bu durum, Kök

¹⁷⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.20.

¹⁷⁹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 55.

¹⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I., Çev. B.Atalay, 2. baskı, Ankara 1986, s.29.

¹⁸¹ S.Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 3. baskı, Ankara 2006, s.240- 248.

¹⁸² Atalay, Besim (2006). *Divanü Lûgat-i't - Türk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. ISBN 975-16-0405-2, Cilt I, sayfa 28.

¹⁸³ Atalay, Besim (2006). *Divanü Lûgat-i't - Türk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. ISBN 975-16-0405-2, Cilt I, sayfa 30.

Türkler dağılınca batıdaki Bulgarların yükseldiği ve Bulgar beylerinden birinin adının “Kurt” olduğu, Başkurt isminin de bundan gelmiş olabileceği şeklinde açıklanmaktadır¹⁸⁴. Kaşgarlı Mahmut’un meşhur eserinde de zikrolunan Başkurtlar; Yemeklerle, Basmılların arasında gözükmektedirler¹⁸⁵.

Başkurt adının manası hakkında birkaç rivayet daha vardır. Bunlara göre; “Peygamber İslamiyeti öğretmek için üç kişiyi Ural bölgesine göndermiş ve bu sahabelere Ural Dağlarına kadar bir Bozkurt rehber olmuştur. Ural Dağlarında bulunan kavimde, İslamiyeti kabul ettikten sonra Başkurt diye adlandırılmıştır”. Yine buna benzer bir efsane daha anlatılmaktadır: “Uzak Doğuda, karlı dağların olduğu bir yerde Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız gibi boylar birlikte yaşarlarken, birgün aralarında anlaşmazlık çıkar. Bunların içinden bir bey ayrılarak ava gitmiş, önüne bir kurt çıkararak, ona yol göstermiş. Bu kişi de kurtu Tanrı’nın gönderdiğine kanaat getirerek, geri dönüp, kendi ailesini alarak, Ural Dağlarına getirmiştir. İşte bunlara Başkurt, yani kurdun baş olduğu kavim denmiştir”. Hatta 17 ve 18. yüzyılda Ruslarla mücadele eden Başkurtların kurt başlı sancak kullandıkları söylenmektedir¹⁸⁶.

Eğer dikkat olunursa, bu destan varyantlarının benzerleri Oğuz-nâmelerde de görülebilir. Oğuz Destanı’ndan öğrendiğimize göre; Başkurtlar Oğuz Han’a düşman olarak görünmektedirler. Bilindiği gibi meşhur Oğuz Kağan İdil-Ural ve dolayısıyla Başkurt taraflarına da seferde bulunmuştur. Burada anlatılanları şöyle bir hatırlayacak olursak; “Başkurtlar önceleri Oguz Han ile iyi geçinirlerdi. O, devirde yaşlılara saygı gösterilir ve onlara “aka” denirdi. Oguz sefere çıkmadan evvel; “kim yolda geri kalırsa, yasa gereği cezalandırılınsın”, şeklinde ferman yayınladı.

Ama onların arasında hayli yaşlılar ve hastalar da vardı. Onların savaşmaları artık mümkün değildi. Ordusunun peşinden gelen adamlarına geride kalanları toplayıp, getirmesi için buyruk verdi. Bunlar, arkada kalan evli bir kişiyi hanın huzuruna

---

¹⁸⁴ Z.V.Togan, 7. yüzyılda, Çin kaynaklarında Başkurt adının geçtiğini söylemektedir, ama biz ne erken devir Çin vesikalarında, ne de Kök Türkçe belgelerde böyle bir ada rastlamadık. Yine 7. yüzyıl Ermeni kaynaklarındaki “Butki” veya “Buşki” adı da Başkurt ile birleştirilmiştir (Bakınız, Z.V.Togan, Başkurt Tarih, Ufa 1994, s.11-12). İslam coğrafyacıları ve tarihçilerinde Başkurtlar, Oguzlarla komşu görülürler (Bakınız, S.G.Agacanova, Oğuzlar, Çev. E.Necmettin Annaberdiyev, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.116).

¹⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, C. I., Çev. B.Atalay, 2. baskı, Ankara 1986, s.29.

¹⁸⁶ <http://www.bilinmeyenturktarihi.com/pdf/baskurtlarin-kisa-tarihi.pdf>.

getirdiler. Oguz, “niye geri kaldın”, diye sordu. O da; “bineğim yoktu ve yiyeceğim az olduğundan askerlerin peşinden geliyordum. Karım da hamileydi ve doğum yaptı. Açlık yüzünden anasının sütü oğluma yetmedi. Yola devam ediyordum ki, su kıyısında bir çakal, bir sülünü yakalamış gördüm. Sopa ile çakala saldırdım, o da sülünü bırakıp kaçtı. Sülünü pişirip, hatunuma yedirdim. Adamlarınız da beni tutup, getirdiler”, şeklinde cevapladı. Han, bu adama at, azık ve bir miktar mal verip, kendisine de “kal aç” dedi. Bütün Kalaç halkı o adamın neslindedir. Onlara şimdi Halaç diyorlar¹⁸⁷.

İhtiyarlar arasında güngörmüş, Yuşu Koca adında bir ak-sakal bulunuyordu¹⁸⁸. Koca (hoca), Türk dilinde “yaşlı adam” demektir. Onun Kara Sülek adında bir oğlu mevcuttu. Babası, oğluna dedi ki; “siz bilinmeyen bir yola gidiyorsunuz. Aranızda bilge bir ak-sakal yok. Eğer zor durumda kalırsanız, ne yaparsınız? İyisi mi beni yanınıza alın, bir gün işinize yararım”. Oğlu da, ona; “ey babacığım, Oguz Kagan’ın buyruğuna nasıl karşı gelirim”, dedi. Sonunda onu bir sandığın içine sokup, devenin üzerine bindirdi ve birlikte Başkurt iline götürdü. Başkurtlar, savaşçı bir kavimdirler. Başbuglarına da Kara Şad deniyordu¹⁸⁹. Kara Şad esir edildi ve Başkurtlar hakimiyete alındılar, vergi vermeleri sağlandı¹⁹⁰.

Arap elçisi İbn Fadlan 922’de, Bulgar ülkesini ziyaret ettiği sırada Başkurtlarla da tanışmış ve onlar hakkında bilgiler aktarmıştır. Bulgarların hakimiyeti altında kaldıkları bu yıllarda İslamiyet Başkurtları da etkiledi. Yine Arap kaynaklarından öğrendiğimiz malumata göre; Oguz, Karluk ve Kimekler bir ittifak meydana getirerek, Aral Gölü mıntıkasında yaşayan Peçenek, Başkurt ve Nugerdelere saldırıp, onları yerlerinden ettiler ve bunlar Hazarlar ile Alanlar arasında yer tuttular. İbn Fadlan’ın Başkurtların içinde rastladığını belirttiği Peçeneklerin onlarla karışıp, eridiği söylenmektedir¹⁹¹.

---

¹⁸⁷ <http://www.bilinmeyenturktarihi.com/pdf/baskurtlarin-kisa-tarihi.pdf>.

¹⁸⁸ B.Ögel, Yuşu değil de Tuşu şeklini tercih etmektedir ki; bunun da Çingiz Han’ın büyük oğlu Cuci’nin adının Türkçe karşılığı olduğunu söylemektedir. Bakınız B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara 1971, s.197.

¹⁸⁹ S.Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara 2006, s.288.

¹⁹⁰ S.Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara 2006, s.289.

¹⁹¹ A.N.Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s.45-46; Togan, a.g.e., s.143.

10-13. asırlar arasında bazı Peçenek, Kuman ve Başkırtların Orta Avrupa'ya, Macarların yanına gittikleri ve burada Macarlaştıkları zikredilmekle beraber, Macarlar ve birtakım Başkırtların 1270'deki Haçlı ordusuna katılarak, Sultan Baybars'a karşı savaştıkları da bilinmektedir. 10. asır coğrafyacılarından başka, 13. yüzyıl seyyahlarından Plano Carpini ve Rubruquis Başkırtlarla, Macarları aynı halk gibi gösterirler¹⁹².

Eski inanışlara baktığımızda Başkırt boy birliği oniki urugdan meydana gelmiştir ki, buna on iki bağ denir (Altı Bağ Bodun gibi)¹⁹³. 18. yüzyılda tesbit edilen secerelerde bu boyların sayısı 25'i geçmektedir. Belli başlı Başkırt boyları ise şunlardır: Tabın, Kıpçak, Yurmatı, Bürçen, Ming, Usergen, Tünevür, Türkmen, Katay, Koylı, Tokuzlar, Kırgız, Büler, Uran, Uvanış, Karşı, Salcuvut, Beketin, Gerey (Kirey). Dikkat olunursa bu aile adlarının hemen hemen hepsine diğer Türk boylarının arasında da rastlamak mümkündür¹⁹⁴.

Çingizliler devrinde Başkırtlar kendiliklerinden Cuci'ye bağlanmışlardı. Bu yüzden onlara dokunulmadı. İslamiyetin Başkırtlar arasında tamamen yayılması ise, 14. yüzyılın ilk yarısında Öz-Bek Han (1313-1340) zamanında oldu. Çünkü daha evvelki bilgiler onların bir dinleri ve putları olmadığını, çifçilikle uğraştıklarını, misafirperver ve savaşçılıklarını haber veriyor. Yine bu devirde onların bir kadıları vardı ve Altun Orda Hanlığı da birkaç ulusa bölünmüştü. Bu sırada Başkırtların da ayrı bir ulus teşkil ettiği malumdur. Altun Orda hanedanlığı dağıldıktan sonra, Başkırtların yerleştiği bölgenin Ak-İdil ve Kama Nehrinin doğusunda kalan kısmı, Çingizli soyundan Şiban Han oğullarının idaresine, güney bölümü de, Nogay beylerinin hakimiyetine girdi. 15 ve 16. asırda Başkırtlar, Şiban-Tura hanlarının egemenliğinde kaldı¹⁹⁵. Bu beyler Ural'ın doğusundaki Tura bölgesinde karargâh kurmuşlardı.

---

¹⁹² Togan, a.g.e., s.156; L.Rasonyi, Tarihte Türklük, 2. baskı, Ankara 1988, s.124. 11. yüzyılda lügatini yazmış olan Kaşgarlı Mahmud'un bu eserindeki haritada; Talas'tan Bizans hududundaki Peçenek yurduna kadar olan bölge Başkırt diyarı olarak gösterilmektedir (Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, Haz. B.Atalay, C. I, Ankara 1986, s.28).

¹⁹³ İbn Fadlan Seyahatnamesi, Haz., R.Şeşen, İstanbul 1975, s.43; S.Gömeç, "Altı Bağ Bodun", Türk Kültürü, 31/358, Ankara 1993, s.85-86.

¹⁹⁴ 9 N.Minçan Kazaktın Kısaşa Tarihi, Almatı 1994, s.41-46.

¹⁹⁵ Kurat, a.g.e., s.136; Z.V.Togan, "Başkirt", İslam Ansiklopedisi, C. 2, 5. baskı, İstanbul 1979, s.329-330; L.N.Gumilev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Çev. A.Batur, C. II, İstanbul 2003, s.104-105.

552'de Korkunç İvan tarafından Kazan şehri işgal edilince, şehrin ahalisinin % 75'ine yakını öldürüldü. Kazan ve Astarhan'ı alan Ruslar, İdil ve Yayık'ta 1584 ve 1586'da yeni kaleler kurdular, eskilerini de onardılar ve Başkurt topraklarına dayandılar. Ruslar hem Başkurt Türklerinden vergi almaya, hem de erkekleri askere çağırmaya başladılar. Bir dizi kanlı mücadelelerin sonunda Türk toprakları zapt olundu¹⁹⁶.

Başkurtlar, Türkistan sahasına daha yakın olmaları sebebiyle benliklerini ve kültürlerini korumada daha şanslı sayılırlardı. İşgalden sonra bu Türk yurdunun içerisine dağılan Rus memurları ağır vergileri toplarken, Türk halkına büyük bir baskı yapıyorlardı. Ufa çevresindeki Başkurt arazisinin mevcut kanunlara aykırı olarak Ruslar tarafından zaptedilmesi üzerine, 1645'te Başkurtlar kitle halinde ayaklandılar. Ruslara karşı ilk büyük isyan Seyyid Batur'un önderliğinde Batı Başkurtistan'da başladı. Bu hareketi yöneten Sadıroğlu Seyyid Batur, bir Başkurt aksakalı idi. Bir-iki sene aralıklarla süren ayaklanmalar sırasında Başkurtların zaman zaman Macaristan'a kadar ilerledikleri bilinmektedir¹⁹⁷.

1672 yılında bir Başkurt isyanı daha çıktı. Bu ayaklanmaya Kazak Türkleri de katıldı. Özellikle 1671 tarihine ait bir vesikada Kara Kalpak hanı Küçüm'ün aynı zamanda Başkurt hanı olarak anıldığı, 1709'da Kara Kalpak mirzalarından birinin Başkurtistan'a geldiği ve Ruslara karşı beraber saldırmak için Başkurt liderleriyle müzakerelerde bulunduğu görülmektedir. Bundan sonra Ufa ve bazı kalelerde Ruslar öldürüldü. Bunun üzerine Rus hükümeti tarafından Türklerin demircilik yapması idamla yasaklandı. Çünkü Türkler kendi silahlarını kendileri imal ediyorlardı¹⁹⁸. Demircilikle uğraşmak Türkler açısından diğer Asya topluluklarına karşı bir üstünlüktü. Demir madenlerini işletmek ve bundan çeşitli araç-gereçler yapmakla Türkler ögünüyorlardı. Bu durum Bizanslı ve Çinli elçilerle, seyyahların notlarına yansımış ve hatta zaman zaman hayrete düşmüşlerdir.

---

¹⁹⁶ A.N.Kurat, Rusya Tarihi, 2. baskı, Ankara 1987, s.225; Togan, a.g.m., s.330.

¹⁹⁷ Evliya Çelebi de Başkurtları görmüş ve onların gayet mütevazî Müslümanlar olduğunu zikretmiştir. Hatta Başkurtların, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını korumayı bile teklifte buldukları söylenmektedir. (Sadettin Gömeç; <http://www.bilinmeyenturktarihi.com/pdf/baskurtlarin-kisa-tarihi.pdf>)

¹⁹⁸ Kurat, a.g.e., s.226-227; A.İnan, Makaleler ve İncelemeler, 2. baskı, Ankara 1987, s.47; Togan, a.g.m., s.331.

1710 senesinde Başkurtlar, İstanbul'a Pehlivan Kul adında bir elçi gönderdiler. Bu arada Terek Kalesinde 40.000 Rus öldürüldü. Hareket yayıldı ve Kazan Türklerinin katılmasıyla, Kazan'ın merkezine kadar yürüdüler. Fakat 17 sene süren bu ayaklanmayı Çar Deli Petro kanlı bir şekilde bastırdı. Nihayet 1728'de Başkurt beyi Yançura, Moskova'da bir barış andlaşması imzaladı. Ufa şehri vilayet merkezi oldu. Ama doğudaki Başkurtlar, kendilerini Kara Kalpak hanlarına bağlı sayarak, istiklal mücadelesine devam ettilerse de, bundan da bir sonuç çıkmadı. 1749 yılındaki başkaldırı iki sene sürdü, ama zaferi Ruslar kazandı. 1755'de Rusların, Türk topraklarına yerleştirilmeleri üzerine bir ayaklanma da Batır Şah-Abız tarafından başlatıldı. Daha sonra yakalanan bu lider St. Petersburg'da idam olundu¹⁹⁹.

1798'den, 1864 yılına kadar Başkurt Türkleri, Rus ordusuna suvari vermek zorunda kaldılar. Oniki ulusa bölünen topraklar, Orenburg'daki BaşkurtMişer Askeri İdaresi'ne bağlandı. 19. yüzyılın ortalarından beri Rusya'da endüstri faaliyeti hızla gelişmiş, fabrikaların sayısı çoğalmış, demiryolları büyük bir hızla inşa edilmiş, dış ve iç ticaret artmış ve de Rusya, Batı Avrupa ülkeleri gibi, kapitalist devlet olma yolunu tutmuş ayrıca fabrikalarda çalışan oldukça yüksek bir işçi sınıfı meydana gelmişti. Bu sırada Avrupa'daki sosyalist akımlar Rusya'ya da sıçradı. Rusya'nın başında bulunan Çar III. Aleksandr ise, Rusya'yı tek bir devlet, tek bir millet ve tek bir görüş (Ortodoksluk) halinde bir araya getirmeye çalışıyordu. Bunun için Rusya'nın içindeki gayri-rus kavimler ya yok edilecekler veya Ruslaştırılarak eritileceklerdi. Hükümet ve Rus politikasına yön veren şovenist alimler tarafından projeler üretildi. Bunlardan biri, her Türk boyuna ayrı alfabeler ve ayrı edebi diller öngören İlimsky'nin fikriydi. Neticede bu plan gerçekleşti ve Türkler kültürel açıdan kısmen de olsa parçalandılar²⁰⁰.

Rusya'da I. ve II. Bolşevik ihtilalleri sırasında Türkler iki kısma ayrılmışlardı. Bir bölümü Rusya ile beraber hareket edip, komünizm yoluyla esenliğe çıkmayı hedeflerken, bir kısmı da tamamen kendi başlarına Türkistan'ın istiklalini kazanması için çalışıyorlardı. Turar Rıskulov ve Sultan Galiyev gibiler birinci grup içerisinde yer aldı. Komünizmin ilkeleri ve Lenin'in vaatleri diğer komünistler gibi onlara da cazip

---

¹⁹⁹ Kurat, a.g.e., s.258; Togan, a.g.m., s.331.

²⁰⁰ Kurat, a.g.e., s.136; Z.V.Togan, "Başkirt", İslam Ansiklopedisi, C. 2, 5. baskı, İstanbul 1979, s.330-332

; L.N.Gumilev, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları, Çev. A.Batur, C. II, İstanbul 2003, s.108-109.

gelmiş, komünizm gerçekleşince Rusya halklarının kendi geleceklerini kendileri belirleyecekleri aldatmacasına kanmışlar ve komünizmin yerleşmesiyle, başarıya ulaşması yolunda ellerinden gelen gayreti göstermişlerdir.

Aslında ihtilalin öncüleri tarafından ortaya atılan vaatler pek çok Türk'ün bilmeden komünizme meyiletmesinin sebebiydi. Bir yandan Rusların baskısı, öbür taraftan zenginlerin sıradan Türkleri ezmesi, Türkistan genelinde insanları bıktırdığından, onlar Bolşevizme bir ümit olarak bakıyorlardı. Buna karşılık birtakım Türkçüler daha işin başlangıcında Türkistan ve İdil-Ural'ı çok karanlık günlerin beklediğini anlayarak, komünizme cephe aldılar. Fakat onların da eksik yönleri, belli bir programlarının olmayışı, birlik ve beraberlikten yoksunlukları, bölge ve kabile toplulukları halindeki bir hareket içinde bulunmalarıydı.

Türk coğrafyasında Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek vs. Türk boyları arasında bir tesanüt sağlanmadığı gibi, ileriye gören liderleri de yok denecek kadar azdı. Meydana çıkanlar da, kendi kabileleri ve toprakları dışında olup-bitene bigane kalıyorlardı ki, zaten iç savaşı kaybetmelerinin ana nedenlerinden birisi de buydu. İdil-Ural ve Kafkas cephesinde de değişen bir şeye rastlanmıyordu. Bölgesel faaliyetlerin hiçbirinin büyük Rusya karşısında başarı kazanmasının mümkün olamayacağını kavrayamadılar. 1905 ihtilalinde Başkırtların fazla bir rolleri yoktur. Fakat 1917 inkılabı, bütün Rusya Türklerini olduğu gibi, Başkırt Türklerini de harekete geçirdi.

Mayıs ayında yapılan Rusya Müslümanları Umumi Kurultayının, Rusya Türk ülkelerinin otonomisini isteyen kararına karşı, kongrede yer alan Başkırt temsilciler, üç kişilik bir komite kurup, ayrı hareket ettiler. 28-29 Ağustos 1917'de II. Başkırt Kongresi toplanmış, bu kongre Tatarlarla-Başkırtların mücadelesi şeklinde geçmişti. Sultan Galiyev gibi Türkçülerin sözleri dinlenmedi. Kazaklarla anlaşarak ilk Başkırt Kongresini bir araya getirdiler. Merkez ve sancak şuraları oluşturdular. Milli bir hükümet kurdular. 29 Kasım 1917'de açıklanan hükümetin başkanlığına bir hukukçu

olan Yunus Bekhov seçildi. 15 Ocak 1918'de ise, Sovyet-Rus birlikleri Orenburg'a girdi. Başkurtistan Hükümetinin azaları tutuklandı²⁰¹.

1918'de gaflet içinde bulunan Başkurt hükümeti ve kıtaları dağıtıldı. Halbuki bu sırada ortak görüş olan İdil Ural Türk Cumhuriyetinin kurulması gerçekleştirilseydi, belki de durum bundan çok farklı olacaktı. Ama kabileci ruhu ile hareket eden ve Rus komünistlerin telkinlerine kanan ileri gelenler, beraber yürüyemeyince, Türk milletinin yıllarca esaret altında yaşamalarına sebep oldukları için tarih önünde suçlu duruma düştüler.

Türkler bir ara toparlandılar ve milli Başkurt kıtalarını yeniden meydana getirdiler. Ancak Almanların Avrupa'da ilerlemesinden korkan İngilizler, Ruslara emir vererek milli Türk ordularının mutlaka dağıtılmalarını istediler. Bunun üzerine harekete geçen General Kolçak idaresindeki Rus askerleri bu hükümetleri ve orduları tanımadığını açıkladı. 1919'da ise Beyaz Rusların yenilgisiyle biten iç savaştan sonra, Türk topraklarına Kızıllar yerleşti. Merkezi yönetimler de koministlerin eline geçti. Başkurt askeri teşkilatları ve birlikleri mahalli Sovyet komutanlıklarının emrine verildi. Tarihi fırsatı kaçıran Türkler, bir ara Kazak-Başkurt birleşmesini gündeme getirdiler, fakat bu da Rus hükümeti tarafından red olundu²⁰². Artık Başkurtistan'a tamamen Ruslar yerleşmişti. Koministlerin dışında kalan Türkçüler daha sonra Türkistan'da devam eden Basmacı hareketine katıldılar.

23 Mart 1919'da Muhtar Başkurt Cumhuriyeti, 27 Mayıs 1920'de de Muhtar Tatar Cumhuriyeti kuruldu. Bu arada 1920-1921 yıllarında baş gösteren açlık, özellikle İdil-Ural bölgesinde çok müthiş oldu. Hükümetin müsaadesiyle Ufa müftülüğü felakete uğrayanlar için bir yardım kampanyası başlatmıştı. Müftülüğün bazı görevlileri Türkistan'a, Avrupa'ya, Litvanya ve Türkiye'ye kadar gittiler. Ancak toplanan yardımlar onlara ulaşmadı²⁰³. 1919'da Başkurt Muhtar Cumhuriyetinin kurulmasından bu yana, Başkurt Türkleri Moskova ile pazarlık edecek bir duruma gelemediler. Önemli bir Başkurt nüfus kendi yurtlarının dışına çıkmak zorunda kaldı.

---

²⁰¹ Z.V.Togan, Hatıralar, İstanbul 1969, s.185-189.

²⁰² S.A.Zenkovsky, Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık, Çev. İ.Kantemir, İstanbul 1983, s.177; Togan, a.g.e., s.248.

²⁰³ Zenkovsky, a.g.e., s.180

143.600 km² yüzölçümü olan Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti'nin oluşumu 1934'te tamamlanmıştır. Kuzeyinde Rusya Federasyonu'na bağlı Perm, güneyinde Orenburg, doğusunda Çelyabinsk, batısında da Tataristan-Türk Muhtar Cumhuriyeti vardır. Kolhozlaştırma ve yeniden iskan yıllarında milliyetçilerin başarısız olduğu bugünkü Başkurdistan beş rayona ve 17 şehre bölünmüştür. Suni bir plan ile ortaya çıkarılan Başkurt yurdunun 1989'daki nüfusu 1.449.462'dir. Başkurtların % 59.6'sı kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar. Tatar ve Çuvaş Türkleriyle birlikte, cumhuriyetteki toplam nüfusun % 53.32'si Türk'tür²⁰⁴.

Zengin petrol ve doğal-gaz kaynakları mevcut olup, rafineriler ve petrokimya fabrikaları bölgenin ekonomisinin temelini meydana getirir. Yılda takriben 40.000.000 ton petrol ve 3.500.000 m³ ton doğal-gaz çıkmaktadır. Başkurdistan, yer-altı zenginlikleri bakımından Rusya Federasyonunun önemli bir bölümünü oluşturur.

Bugün Başkurtistan'ın başkenti olan Ufa, 18. yüzyıldan itibaren Rusya Türklerinin dini merkezi olmuştur. II. Katerina tarafından kurulan müftülük 1943 yılında yeniden organize edilmiştir. 1990'da bağımsızlık isteğinde bulunan Başkurtistan'da 1993 yılında cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. 1990 senesi içerisinde cumhuriyetin ismi Başkırya'dan Başkurtistan'a çevrildi.

Aralık 1993'te parlamento, cumhuriyetin egemen bir devlet ve bütün doğal kaynaklarının Başkurtistan halkına ait olduğunu vurgulayan bir anayasayı kabul etti. 1990'larda bütün Rus imparatorluğunda olduğu gibi, Başkurt Türklerinde de milli uyanışlar oldu. Başta Ural olmak üzere milli cemiyetler kuruldu. Çeşitli toplantılarda Başkurt nüfusu üzerinde sıkça durulmaktadır. Ruslar tarafından da Tatar-Başkurt kışkırtması yapılmaktadır ki, bu gelecek için çok tehlikeli bir hadisedir. Başkurtlar herne kadar birtakım faaliyetler içerisine de girseler, şu anda Rusya'dan kopma riskini göze alamamaktadırlar²⁰⁵.

---

²⁰⁴ Sovyetskiy Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskva 1990, s.116; N.Devlet, "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 2. baskı, Ankara 1992, s.66.

²⁰⁵ V.Todres, "Başkurdistan'ın Adım Adım Egemenlik Arayışı", Çev. O.Bekar, Yeni Forum, 16/314, Ankara 1995, s.37-39; Başkurtlar konusunda ayrıca bakınız, S.Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 2. baskı, Ankara 2003, s.228-236.

Başkurtların tarihte ve günümüzdeki vaziyetlerini bu şekilde özetledikten sonra, şimdi de yukarıda kısmen değindiğimiz iki Başkurt destanın üzerinde durmaya çalışacağız ki; bunlarda İslamiyet öncesi dönemin izleriyle karşılaşmaktayız.

Aslında iki destanda da hikayeler ana motif olan kurtun etrafında cereyan etmektedir. Destanlardan birisi onların İslamiyeti kabulüyle alâkalıdır, o da şöyledir: “Hz. Muhammed, İslamiyeti öğretmek amacıyla üç din görevlisini Ural Dağları bölgesine göndermişti. Bunlar yola çıktıktan sonra, Ural Dağlarına kadar onların önüne bir “Bozkurt” çıkararak, rehberlik yaptı. Ural’ın etekleri etrafında yaşayan bu Türk kavmi de, Müslümanlığa girmesinin ardından kendisine Başkurt adını aldı”²⁰⁶.

Burada üzerinde durulması gereken konu, destandaki kurtun durumudur. Bilindiği gibi “Kök Börü” ya da “Boz Kurt” Türk kültürünün vazgeçilmez unsurlarından olduğu gibi, eski Türk destanlarının da birinci kahramanıdır. Onlarda kurt zaman zaman bize ana, bazan kılavuz, bazan sancaklarımıza amblem, yeri gelince kaganın ordusu, ara-sıra savaş uranı, bazan Oguz Kagan Destanı’nda olduğu üzere hükümdarın kendinde topladığı özellikler, yer yer Ergenekun’dan Türkleri çıkaran kaganın adı, bazan da Tölöslerin Türeyiş Destanı’ndaki gibi hükümdarın kızlarının evlendiği kutlu varlık oluyordu. Ona izafeten Asya’nın çeşitli yerlerinde kurt dağları mevcuttu. Attila’nın yüzünün bile kurta benzediğini söyleyenler vardır.

Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır.

O yüzden biz daha önce yaptığımız bazı çalışmalarda da değindiğimiz dışı kurtun Türklere gönderilen bir yalavaç, yani peygamber olması ihtimali üzerinde durmaktayız. Semavi dinlerin kitaplarında zikredilen kayıtlara baktığımızda, bütün kavimlere bir peygamber yollandığını görüyoruz. O takdirde Türklere de gönderildiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla ismini bilmediğimiz söz konusu elçi, pek tabî bu kurt olabilir²⁰⁷.

---

²⁰⁶ S.Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara 2006.

²⁰⁷ Gömeç, a.g.e., s.273.

Başkurtların menşeiyle ilgili bir destandan daha bulunmaktadır ki, onun da konusu kısaca şudur: “Çok eski zamanlarda, doğuda yüksek karlı dağlarla çevrili bir bölgede Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay gibi, aynı baba ve anadan olma bazı Türk boyları beraberce yaşıyorlardı. Ama o sıralarda bu gibi isimler henüz yoktu. Gel zaman, git zaman bir gün bunların arasında ihtilaf çıktı ve bu yüzden de birbirlerine düşman olarak mücadeleye başladılar. Günlerden bir vakit, yine bu kabilelerden birisinin beyi, ava gittiği sırada önünde bir kurt peyda oldu. Bey bu kurdu takip ede, ede içerisinde cennet misali ormanları ve nehirleri bulunan, etrafı yüce dağlarla kaplı bir yere geldi. Tam bu esnada kurt da ortadan kayboldu. Bey anladı ki, bu kurt kendisine klavuzluk yapsın diye, Tanrı tarafından gönderilmişti.

Bey bunun üzerine, geriye akrabalarının olduğu yere döndü. Onları da alarak, Ural Dağlarının yanına getirdi. İşte diğer kardeşlerden ayrılan bu kabileye Başkurt denildi ki, “kurdun baş olup, getirdiği” kavim demektir”²⁰⁸.

Bu rivayette geçen Kazak, Nogay gibi isimlere baktığımızda, destanın çok geç bir vakitte teşekkül ettiği anlaşılabilir. Birlikte, ana muhteva Ergenekun ve Türklerin Türeyişi Destanı’yla benzerlik göstermektedir. Bildiğimiz gibi orada da kurt yok olacak bir millete öncülük yaparak, yeniden güçlenmesine ve çoğalmasına aracılık etmektedir. Eski Türkler kendilerinin kurttan türediklerine inanıyorlardı. Elbette fiziki manada bir insanla hayvanın birleşmesi mümkün değildir.

Ancak buradaki dişi kurtun bizce başka bir fonksiyonları vardır. Bozkır hayatında herne kadar kurttan korkulsa da Türk milleti, onda kendisini yansıtan birşeyler bulmuştur. Öyle ki bu durum Türkler hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinde bile vurgulanmaktadır. Kurt ile Türk milleti adeta özdeşleşmiş gibidir. Ondan türediğine inanmakla beraber, içtimai ve dini hayatında da önemli bir yere sahiptir. Eskiden doğum yapacak kadına “al basmaması” için yastığının altına bir parça kurt derisi konurdu. Kırsal kesimlerde ebelerin mutlaka kurt kafası olurdu. Hamile kadınlar bazı yerlerde yanlarında kurt dişi taşırlardı. Hıdırellez’de ateşin üzerindeki

---

²⁰⁸ Gömeç, a.g.e., s.293.

şekiller kurt izine benzerse mutluluğa yorumlanırdı. Köpeğin kurt gibi uluması ise ölüme işaret etti vs²⁰⁹.

Kurt, herhalde Türk ırkını besleyip, büyüten ve de koruyan kahraman bir Türk anası ya da kadınıdır. Belki de Kök Türk yazıtlarında geçen Umay'ın bizatihi kendisidir. Daha önceki bazı çalışmalarımızda Umay'ın eski Türk dininin bir meleği veya Türk tarihinde kahraman bir kadın olabileceğini ortaya koymuştuk²¹⁰. Umay'ın bütün Türk milleti tarafından bilinmesi ve geçmiş çağlardan beridir Türkler arasında yaşaması, ona sonsuz bir saygı duyulması, ayrıca soyun devamı olan çocukları koruduğuna inanılmasının altında farklı bir anlam yatıyor olmalıdır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Tarihlerine ve destanlarına baktığımız Başkurtlar, geçmişte bir il gibi görünüyorsa da, maalesef bağımsızlık ve etkinlik açısından varlık gösterememişlerdir. Bugün de buldukları bölge ve nüfus yapıları itibarıyla, dünya coğrafyasında pek ağırlıkları yoktur. Sadece Başkurt Türkleri değil, bütün İdil-Ural Türklüğü için geçerli olan husus, birlik ve beraberliğe dayanan bir güç kazanımıdır. Kültürel ve siyasi hürriyetler bunun arkasından gelecektir.²¹¹

4.21 “Com Nehri”, “Cahaş Nehri”, “Ezel ve Erden”, “Verş, Ahtı ve Vebna”

Nehirleri

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 20. sayfada geçmektedir²¹².

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir²¹³.

Seyahatnamelerde nehirler bir arada verilmiş bahsi geçen bölgeler üzerinde birbirine bağlı kollar halinde farklı isimler alarak söylendiği tespit edilmiştir. İncelediğimiz seyahatnamelere ve kaynaklara bakıldığında buradaki adlandırmaların günümüze kadar gelindiği zaman içerisinde isminin değişmiş olması muhtemeldir.

---

²⁰⁹ Bknz, Y.Kalafat, “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt”, XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 2005, s.464-469

²¹⁰ S.Gömeç, “Umay Meselesi”, Türk Kültürü, Sayı 38, Ankara 1989.

²¹¹ Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, Tarihten Bugüne Başkurtlar, İstanbul 2008.

²¹² Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.20.

²¹³ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 92-96.

Bu bakımdan değerlendirecek seyahatnamelerde geçen anlatılar ve bölgeler değerlendirildiğinde burada bahsedilen nehirlerin şimdiki bilinen isimleri ile İdil, İtil ya da Volga nehirleri olması muhtemel gözükmemektedir. Bu bilgiler ışığında esasen ismi tam geçmemekle birlikte ‘Çom’ nehrinin bilinen anlamı ile ‘Don Nehri’ olması gerekmektedir. Tarihi süreç içerisinde anlatılan bölümler ve coğrafi bakımdan seyahatnamelerde geçen ile günümüzde söylenen bölümler karşılaştırıldığında bu şekilde olmuş olacağı fikri ileri sürülebilir. Burada karşılaştırma yapmak ve adı geçen nehirler ile günümüzde ismi bilinen ‘Dom Nehrinin’ tanıtımına yer verilerek yukarıda bahsettiğimiz tarihi ve coğrafi özelliklerin örtüştüğünü göstermeye çalıştık.

“Sübaşının yanından ayrıldıktan sonra Yağındı nehrine vardık. (Yağındı Nehri’ni daha önce ayrıntılı şekilde anlatmıştık.) İnsanlar deve derisinden hazırladıkları kelekleri çıkarıp yaydılar. Develerin üzerinden yuvarlak biçimindeki eşya denklelerini indirip keleklerin içine koydular, kelekler şişti. Ayrıca elbiselerini, diğer eşyalarını da keleklerin içine doldurdular. Dolan keleklerin üzerine beşer, altışar, dörder, daha az veya çok insan bindi. Kayın ağacından tahtaları kürek gibi kullanarak su üzerinde döne döne nehrin karşı tarafına geçtiler. Hayvanlara develere ise bağırıyolar, onlar da yüzerek geçiyordu. İnsanlar nehri geçerken Başgırların baskın yapmaması için muhafızlardan silahlı gurubun önce nehri geçmesi gerekmişti. Bu şekilde Yağındı, sonra Cam, sonra Cahaş, sonra Ezel sonra Erden, Verş, Ahtı, Vebna nehirlerini geçtik. Hepsi de büyük nehirlerdi²¹⁴.”²¹⁵

Aynen aktardığımız bu bölümde de görüleceği üzere peş peşe geçilen bu nehirler belki de günümüzde artık nehir özelliği kaybetmiş küçük dereler haline gelmiş olma ihtimali de söz konusudur. Ramazan Şeşen’in de söylediği gibi bahar mevsiminde daha çok suları çoğalan günümüzde de artık bulunmayan nehirler olma ihtimali de vardır. Fakat yukarıda bahsettiğimiz gibi coğrafi konumları itibari ile ve kullanılan dil bütünlüğü açısından değerlendirdiğimizde şimdiki isimleri ile bilinen aşağıda bahsedeceğimiz nehirler olması ihtimal de göz önünde bulundurulmalıdır.

---

²¹⁴ İbn Fadlan, Seyahatnamesi, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Kasım 2013, s. 17.

²¹⁵ İbn Fadlan, Seyahatnamesi, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Kasım 2013, s. 17. (Bu nehirler hakkında kaynaklarda bilgi yok. Belki de suların bol olduğu bahar mevsiminde akan sonra kuruyan nehirlerdi.)

İdil, İtil ya da Volga (Rusça: Волга, Tatarca: İdel, Çuvaşça: Atäl) Avrupa'nın en uzun nehridir. Uzunluğu takriben 3500 km olan İdil, Moskova ile St. Petersburg (Eski adıyla Leningrad) arasındaki Valday tepelerinden doğar. Deniz seviyesinden 28 m aşağıda olan Hazar Denizi'ne dökülür. Valday tepelerinde bulunan birçok göl ve bataklıklardan gelen kaynak kollarının birleşmesiyle meydana gelen İdil, Rjev'den itibaren ulaşım elverişli bir halde akar. Moskova Kanalı'yla birleştiği yerden sonra genişliği 230 m'yi bulur. Bundan sonra nehirde düzenli bir ulaşım sağlanır. İdil'in yatağı üzerinde beş adet baraj bulunur. Bu barajlardan Volgograd Baraj Gölü'ndeki santral, dünyanın belli başlı hidroelektrik tesislerinden biridir²¹⁶.

Bundan sonra Don Nehri'ne 72 kilometre yaklaşır ve iki nehir arasında açılan bir kanal vasıtasıyla Azak ve Hazar denizleri arasında ulaşım sağlanır. Hazar Denizi'ne 50 km kala 200'den fazla kola ayrılarak İdil Deltası meydana gelir. Bu deltanın genişliği 100 km'den fazladır. İdil Havzası, 1.360.000 km²'lik bir alanı kaplar. Aynı zamanda Rusya'nın nüfusunun büyük bölümü bu havzada yaşar. Bölge ulaşım elverişlidir.

İdil, kışın üç ayında donar. Bu zaman zarfında da nehirden karayolu olarak faydalanılır. İdil'in kıyılarında Rusya'nın önemli limanları ve ticaret merkezleri yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri Nijniy Novgorod, Kalinin, Kazan, Kuybişev ve Volgograd (Eski adıyla Stalingrad)'dır. Ortaçağ'dan beri bir ticaret yolu olan İdil, bugün hala önemli bir ulaşım yoludur. Avrupa Hun İmparatoru Attila'nın ismi İdil'den gelmektedir (Attila = İdilli)²¹⁷.

Don Nehri (Rusça: Дон {Don}), Rusya Federasyonu'nun başlıca nehirlerinden birisidir. Eski Türkçede nehrin ismi Tın'dır. [kaynak belirtilmeli] Moskova'nın güneydoğusunda Tula olarak adlandırılan bölgeden doğar ve 1,950 km boyunca akarak Azak Denizi'ne dökülür. Nehir en doğu noktasında İdil Nehri'ne yaklaşır ve Volga-Don Kanalı ile birbirine bağlanır. Don nehrine adını, 17. yüzyılda buraya gelip verimli topraklara yerleşen Don Kazakları vermiştir²¹⁸.

10. asrın ilk yarısında, başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket genel manada

²¹⁶ Türk Ansiklopedisi, CİLT XXXIII, 1984, s. 319. (yazarı: Cevat R. Gürsoy)

²¹⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0dil_Nehri.

²¹⁸ [https://tr.wikipedia.org/wiki/Don_Nehri_\(Rusya\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Don_Nehri_(Rusya))

İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır Derya ve Üst Yurt sahalarını kapsamaktadır²¹⁹.

Saksın-Suvar: Kaşgarlı Mahmut'un belirttiğine göre, bu yer Bulgar'a yakındır²²⁰. Z.V.Togan bu ismi Saka ile ve sonundaki -sın-sin ekini de şehirle birleştirmekteyse de, buna şimdilik ihtiyatla yaklaşmak lazım²²¹. Burası umumiyetle Aral'ın kuzey-doğu taraflarında aranıyor ve Harezmi ile Bulgar şehri ortasında bulunsa gerek. Bazı İslam yazarlarında bölgenin nehirlerinin ve ağaçlarının bolluğuna, kalabalık bir tüccar grubunun barındığına, halkın ekserisinin Müslüman olduğuna, Saksın'ın yakınından geçen ırmakta çokça balık tutulduğuna, eti ve ekmeği bol bir şehir olduğuna değinilmektedir²²².

Kazan iline İç Rusya'dan Rus askeri ve sivil ahali nakledilirken, aynı zamanda Kazan Başpiskoposu Guriy'ye, rahibler, papaslar ve kiliseye bağlı köylüleri yerleştirmek üzere birçok arazi verildiği gibi, Piskoposun faydalanması için İdil ve Kama nehirlerinde balık avlamak imtiyazı da bırakılmıştı. Piskopos bu geniş gelirden, güya yerliler arasında hıristiyanlığı yaymak için faydalanacaktı. Rus kolonizasyon siyasetinin neticesi olarak Kazan çevresi kısa bir zamanda "Ruslaştırıldı" gibi, Aşit, Kama, Meşe nehirleri boyu ve bilhassa İdil'in sağ, yani "Dağlık" tarafından Müslüman halkı doğu istikametinde göçe başladı; bunlardan bir kısmı Vyatka (Nukrat) nehri boyunca, bir kısmı Kama'nın güneyinden, Şuşma, Zey, İk nehirleri boyunca yerleştiler; bir kısmı da 1557 de Rus hâkimiyetini tanıyan Başkurtlar arasına gittiler. Bu suretle yerli Türk (Tatar) halkının öz yurtlarını bırakıp, diğer illere göç etme hareketi (diaspora) başlanmış oldu²²³.

Kıymetli hayvanların kürkü Rus hazinesi için bilhassa önemi olan bir metadı; İdil-Ural sahasında, bilhassa Kama nehrinin şimal kısmındaki ormanlarda çok miktarda kara (blue) tilki, kakım (as), sincap, zerdeva (martes), samur gibi hayvanlar avlandığı

---

²¹⁹ H.N.Orkun, Türk Tarihi, C. III, Ankara 1946, s.40; Sümer, a.g.e., s.24; Kafesoğlu, a.g.e., s.144; A.İnan, Makaleler ve İncelemeler, 2. baskı, Ankara 1987, s.556; T.Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1959, s.4.

²²⁰ DLTİ, s.437; Şeşen, a.g.e., s.58-59, 88, 96, 103, 129.

²²¹ S.Gömeç, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 3. baskı, Ankara 2006, s.240- 248.

²²² R. Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s.35.

²²³ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 95.

gibi nehirlerde de kunduz üretilirdi. Bu hayvanların kürkleri Moskova hükümetince yabancı memleketlerle münasebetlerde hediye veya "rüşvet" olarak verildiğinden, veya yabancı memleketler saraylarına (o meyanda Türk Sultanlarına da) satıldığından, büyük gelir temin eden meta mahiyetinde idi. Bundan ötürü Kazan Hanlığı ahalisinden mümkün merteye çok nisbette alınmağa çalışılan bu nevi "yasak"- bu ülkenin halkı üzerinde çok ağır bir yük teşkil etmekte idi. Zira Ruslar tarafından alınmağa başlanan "yasak", Hanlık devrindekine nisbetle birkaç misli fazla idi²²⁴.

Sultan Selim II. in bu meseleye ehemmiyet verdiğini görüyoruz. Kefeye Beylerbeyi tayin edilen Çerkes Kasım Paşa, Astarhan üzerine sefer açılması için gereken tedbirleri almağa memur edildi. Nihayet 1569 yılında Astarhan seferi yapıldı. Seferin esas maksadı Astarhan'ı zaptetmek, İdil ve Don nehirlerinin birbirlerine yaklaştıkları yerden Osmalı harp gemilerini nakletmek suretiyle İdil nehri ve Hazer Denizinde bir Türk donanması vücuda getirmektir. Bundan sonra İran'ı arkadan vurmak mümkün olacaktı²²⁵.

Kazan Hanlığı ahalisi türlü şekilde istismar edilirken, aynı zamanda bunların geçim vasıtaları olan toprakları, hem de en mümbit arazi, Ruslar tarafından alınıp İdil boyunda mütemadiyen Rus muhacirleri yerleştirilmekte idi. Bu hareketin ilk safhasını yukarıda görmüştük. Rus kolonizasyon hareketi XVII. yüzyılda büsbütün hızlandırıldı. Bu hareket iki istikâmetten gelişmekte idi. Batıdan, yani İç Rusya'dan, ve doğudan - Votyak (Ar) ülkesinden. XVII. yüzyılın 50-60 yıllarında Rus hükümeti tarafından bir takım muhacir Orta İdil sahasına nakledildi. Bunların çoğu Smolensk ve Polotzk yanında Ruslar'a esir düşen "Belorus" beyzadeleri veya Moskova hizmetinde bulunan kimselerdi. Bu zümre İdil nehrinin sol tarafında, eski Bulgar şehrinin güneyindeki Utk ve Mayna nehirleri boyunca yerleştirildiler. Aynı zamanda bu iki nehir boyunda Kazan Piskoposluğuna ait büyük çiftlikler de tesis edildi. Bu kolonizasyon hareketi, Simbir - Ak İdil "müstahkem hattı " boyunca doğuya ilerlemiş ve Çirmişen, Şuşma, Zey ve İk nehri mansablarına kadar muhtelif "müstahkem noktalar" etrafında (Novo - Şeşminsk, Kiçuyk, Zayinsk, Minzelensk) kalabalık Rus köyleri tesisleriyle neticelenmişti. Bu iskân

---

²²⁴ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 96.

²²⁵ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 103.

hareketi neticesinde eski Kazan Hanlığı sahasında Rus halkı çoğunluk tesis etmeğe başladı. Sahanın öz sahipleri, Kazan Türkleri (Tatarlar,) yerlerini yurtlarını bırakıp daha az verimli topraklara göçe veya Başkurtlar arasına gitmeğe zorlandılar²²⁶.

Kazan Türkleri halkının esas kitlesini teşkil eden "köylüler"in Hanlık devrine nisbetle daha ağır ekonomik şartlar içinde yaşamak mecburiyetinde kaldıkları anlaşılıyor. Buna bir de Rus misyonerlerinin yaptıkları dinî baskılar eklenince köylünün durumu gittikçe ağırlaşmakta idi. Mümbit topraklarından çıkarılan yerli Türk köylüsü, daha kötü arazide ekin ekmek zorunda kaldığı için, fakru zaruretten bir türlü kurtulamıyordu.

Bundan ötürü (Türk) Tatar halkının bir kısmı, bilhassa İdil nehrinin sağ sahili tarafından, Başkurt sahasına göç ederek, daha rahat bir hayata kavuşmak imkânlarını aramıştı. Bunlardan "Mişer" adını taşıyan zümre, Züye ve Sura nehirleri arasında, Fin (Meşçeryak)'lerle karışmış olmaları hasebiyle "Mişer" adıyla tanınmışlardır. İkinci zümre ise, Başkurtlar arasında "yasaklı" sıfatiyle (yani vergiye tabi zümre olarak) "defter"lere kayıt olunduklarından "Tipter" diye ad almışlardı. Halbuki, esas itibariyle "Mişer" ve "Tipter" lerin Kazan Türklerinden farkları yoktur, aynı etnik zümreye mensupturlar²²⁷.

"Kazan Hanlığı" Moskova Rusları nazarında "busurman" (Müslüman) ların "vahşi bir yuvası" gibi telâkki edilmekte idi. Boyuna yapılagelen bu Hristiyanlık telkiniyle Kazan Hanlığı ahalisi Rusların nazarında "imha edilmesi lâzım gelen bir düşman" zümresi idi. Nitekim Hanlık, Rusların eline düştükten sonra Hristiyanlık gayreti kendini göstermekte gecikmedi. Çar İvan IV. mutaassıp bir Hristiyan-Ortodoks olması hasebiyle, yeni zapt olunan "busurman ülkesinde "Hristiyanlık nurunu" saçmak için gereken tedbirleri alacaktı. Hakikaten Kazan'm sukutundan üç yıl sonra Kazan'da bir

Piskoposluk ihdas edildi ve başına da mutaassıp bir rahib olan Guriy getirildi. Kazan Piskoposluğuna bütün Orta İdil ve Vyatka ülkesi ithal edildi. Başpiskopos

---

²²⁶ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 114.

²²⁷ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 117.

Guriy'ye evvelâ Müslümanlar olmak üzere yerli ahaliyi Ortodoksluğa çevirmesi yolunda talimat gönderildiği gibi, bu gayretlerinin mükâfatı olarak geniş çiftlikler, İdil ve Kama nehirlerinde balık avlanma imtiyazları verildi. Kazan Türklerini Ortodoksluğa kazanmak için Başpiskopus sık sık ziyafetler verecek ve ilgililere maddî menfaatler temin edecekti. Papas'ın "zor" yerine "öğüt ve inandırma"ya (yani kandırmaya) ehemmiyet vermesi de talimatnamede zikredilmişti²²⁸.

İdil (Volga) Bulgar Hanlığı'nı kuracak olan çoğunluğu Otuz-Oğuzlardan meydana gelen Bulgar toplulukları ise Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag yönetiminde Orta İdil yani İdil (Volga) ile Kama (Çulman) nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdir. Yeni yurtlarında yerli Fin-Ugorlar ve M.S. III. yüzyıldan beri burada bulunan muhtelif Türk topluluklarını da yönetimlerinde birleştiren Bulgarlar, bölgeyi süratle Türkleştirmiş ve devletlerini kurmuşlardır. Bu devletin Hazar Kağanlığı'na bağlı olmakla birlikte, bu bağlılığın, oldukça da serbest hareket etmeye imkân verebilecek nitelikte olduğunu düşünmemiz yerinde olacaktır²²⁹.

Bilindiği gibi Orta İdil sahası zenginlik ve ulaşım açısından kuzey bölgelerini Hazar Denizi, İran, Kafkaslar, Türkistan ve dolayısıyla da Orta Asya'ya bağlayan büyük kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Ülkelerinin bu konumu dolayısıyla Bulgarlar, çok erkenden şehirler kurmuşlar ve iyi tüccarlar olarak tanınmışlardır. Özellikle İbn Fadlân'ın ziyaretinden hemen sonra, yani 922-23 veya 924'te temeli atılarak kurulmuş olması gereken başkent Bulgar, Kama ve İdil nehirlerinin birleştikleri yerden 100 km. güneyde, İdil nehrine 6,5 km. mesafede, X-XI11. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştu. Bulgar şehrinin ticarî önemi, Hârizm'den gelen kara yoluyla birlikte, İdil (Volga) nehri ve buna paralel uzanan yol vasıtasıyla Hazar başkentine bağlanmış olması, kuzey ülkeleriyle İslâm dünyası arasındaki yolların pek önemli bir noktasında bulunmasındaydı²³⁰.

---

²²⁸ Kurat Akdes Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, TemmuzAralık 1965, s. 120.

²²⁹ Şehabeddin Mercanî, a.g.e., c. I, s. 53-57; Ayr. bkz. Yahya G. Abdullin, Volga-Kama Bulgarları ve Tatarların Tarihinde İslâm, Çev. Mevlût Uyanık, Türk Yurdu, c. XIII, S. 68 (ankara Nisan 1993), s. 36-40.

²³⁰ Mercanî bu konuda aynen şu cümleyi yazmıştır: "Bulgar ahalisinin İslâm'ı Hulefâ-i Abbasiyeden Harun er-Reşîd ve Me'mun asırlarında ve belki kable zâlik İslâmga dahil olduklarına delâlet eder". Müstefâdü'l-Ahbâr, s. 58, 59, 73, 89.

Hazar Kağanlığı'nın başkenti İtil, Volga ırmağının Hazar Denizi'ne döküldüğü sahilde kurulmuş olup, İslâm dünyası içerisinde yer alan Suriye, Irak, İran, Türkistan gibi ülkeler ve Çin ile Rus bölgeleriyle İskandinavya arasındaki ticaret trafiğinin en önemli noktasında bulunuyordu. VIII. yüzyılın sonunda Doğu Avrupa'nın en çok kullanılan iki ana ticaret yolundan birincisi İtil şehrinde başlıyor ve Volga nehrini takip ederek kuzeye, bir taraftan Kama (Çolman) nehriyle Urallar sahasına, diğer taraftan Volga'nın yukarısında bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga gölü ve Fin Körfezi'ne, oradan da İskandinav memleketlerine kadar gidiyor, bu güzergâhlar büyük bir ticaret trafiğine şahit oluyorlardı²³¹.

Bu vesile ile Bulgarların Veslerle (Visolar, Vîsûlar) yaptıkları ticaret üzerinde de durmak gerekir. Bulgarların başta kürk olmak üzere, kuzeyin ürünlerini temin etmek için bu ülkelere ticarî seferler düzenlediklerinden bahsetmiştik. Bulgar tüccarların bu arada Kama, Vyatka ve İdil'in kuzeyinde yaşayan ve genel olarak Vesler olarak isimlendirilen kavimlerle yaptıkları ticaret dikkat çekicidir. İslâm kaynakları bu ticareten bahsetmişler, daha sonra yapılan araştırmalar da meseleye açıklık getirmişlerdir. Buna göre Bulgarlar Vyatka nehri boyunca koloniler tesis ettikleri gibi, kuzey istikametinde daha da uzaklara, bugünkü Arhangelsk'e kadar yani Beyazdeniz sahillerine kadar ticaret amacıyla gitmişlerdir²³².

Bahsi geçen nehirleri ve araştırmalarda, ansiklopedilerde geçen nehir isimlerini tamamıyla vermeye çalıştığımız bu bölümde anlatılanlar ile karşılaştırıldığında görülmektedir ki bu konu hakkında tamamen ayrı bir araştırma yapılması ve kesin bilgilere ulaşılması için bölgeye seyahat edip metinlerde geçen isimler ile günümüzde olan nehirlerin karşılaştırılarak incelenmesi gerekmektedir. Biz elimizde olan mevcut kaynaklar üzerinden ayrıntı bir şekilde ismi geçen nehirleri burada vermeye çalıştık.

---

²³¹ Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 45-47, 138, 156, 165; İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 76-80, Notlar s. 113-115.

²³² Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 49 v. diğer yerler; Mercanî, a.g.e., s. 64-65; W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 82-83; Krş. Zeki V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 88-89.

4.22 ‘Peçenekler’

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 18. sayfada geçmektedir²³³.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir²³⁴.

Beçenek - Peçenek: Divanü Lûgat-it-Türk'te Bizans ülkesine yakın bir Türk boyu oldukları söylenen²³⁵ Peçenekler, 22 Oguz kabilesinden 19. sıradakidir²³⁶. Dikkati çeken şey, kitabın I. cildinde Beçenek adı alt alta verilir. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir²³⁷. Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama halâ il vasfını koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder.

Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle Peçenek adına tesadüf olunur²³⁸. Esas Peçenek ilinin Hazar-Aral civarı olduğu ve Kök Türk Kitabelerindeki Kengeres yurdunda yaşadıkları söylenmektedir²³⁹. Daha sonraları, meydana gelen kavgalar yüzünden büyük bir kitlenin Doğu Avrupa'ya kadar gittiklerini biliyoruz.

Tıpkı Kök Türkler çağında olduğu gibi, Uygurlar zamanında da Oguzların isyanı vardır. Bu bakımdan oldukça ilginç bir Türk topluluğudurlar. Hatta kendi kurdukları sülale devletlerinin de en büyük muhalifleri olmuşlardır. Kök Türkçe yazılı belgelerde 8. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Oguzlarla alâkalı bir kayda rastlamıyoruz. Bu da bize onların batıya doğru kaydıklarını gösteriyor. Umumiyetle Sır Derya boylarına gelen Oguzlar, buradaki Peçenekleri daha batıya sürerek, yeni bir yurt tuttular. Muhtemelen Oguz Kagan Destanı'ndaki Peçenek-Oguz mücadelesi bu dönemin izlerini taşımaktadır. 10. asrın ilk yarısında, başlarında bir yabgunun bulunduğu ve merkezlerinin de Yangı-kent olduğunu İslam kaynakları kaydetmektedir. Bu memleket

---

²³³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.18.

²³⁴ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 48.

²³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I., Çev. B.Atalay, 2. baskı, Ankara 1986, s.28.

²³⁶ DLTİ, s.57

²³⁷ DLTİ, s.488

²³⁸ DLTİI, s.48, 67

²³⁹ J.Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s.10; S.G.Klyaştorıny, "Orhon Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı (Etno Toponimiği)", Çev. İ.Kaynak, *Belleten*, C.18, Ankara 1954, s.104; E.Esin, "Tonga Alp-Er" (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", *Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Z.Velidi Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.137; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s.61.

genel manada İrtiş ve İtil Nehirleri arasındaki bozkırları içerisine almakta ve güneyde Sır Derya ve Üst Yurt sahalarını kapsamaktadır²⁴⁰.

Peçeneklere dair geç dönem kaynaklara baktığımızda bir Oguz boyu gibi gözükyörlarsa da, muhtemelen Oguz kabileleri arasına 10. asırdan sonra girdiler. Reşideddin ve Yazıcıoğlu Oguznâmelerinde, Üç Ok kolundan, Kök Han oğlu olarak yazılmışlar, Kaşgarlı Mahmud'da ise, ondokuzuncu sırada kendilerine yer bulmuşlardır. Ayrıca Oguz Kagan Destanlarında onlara İt-Beçene de denmekte ve Salurla olan düşmanlıklarına değinilmektedir. (Gumilev, 2001:343; Gömeç,2009A:117-18). Bu da bize Peçeneklerin Hazar çevresindeyken Salur kabilesiyle komşu olduklarını gösterir. Bunların yanısıra 8. yüzyılın ikinci yarısına ait bir Tibetçe metinde ise "Be-canag" biçiminde anılmaktadırlar²⁴¹.

Onların menşei hususunda Issık Köl ve Balkaş civarlarında yaşayan Türgişlerin bir bölümü olduğuna dair görüşler vardır (Bacot, 1956:141-147; Kurat, 1972:44). Bütün Kök Türk ülkesinin karıştığı 7. asır ortalarındaki hadiseler sırasında batıya doğru geldikleri ve bilhassa Karlukların taarruzlarına maruz kaldıkları söyleniyor. Ancak onların kökenine dair bir başka iddia da, Kök Türk Yazıtlarında Kengü ve Kengeres diye geçen halk ile irtibatlandırılmalarıdır. Bu kitabelerde, Kök Türk ordularının 710-711'lerde ayaklanan Türgişler üzerine yaptıkları bir sefer anlatılmaktadır. Sogdları düzene sokulduktan sonra, uslanmaz Türgişlere ağır bir darbe indirilir. Kitabelerde; ondan sonra Kara Türgiş halkının düşman olduğu; Kengeres'e doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin'in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği ve Kara Türgiş halkının ölüp mahvolduğu²⁴², söylenmektedir²⁴³.

Yukarıda adı geçen Kengeres'in bugünkü Sır Derya boylarında ve merkezlerinin Taşkent'in (Şaş) güney-batısında olduğu vurgulanmaktadır ki, bu isim Çin kaynaklarında geçen K'ang-chü, dolayısıyla Kök Türk Yazıtlarının Kengü-Tarban'ıyla

²⁴⁰ H.N.Orkun, Türk Tarihi, C. III, Ankara 1946, s.40; Sümer, a.g.e., s.24; Kafesoğlu, a.g.e.

²⁴¹ Gömeç, S., (2009 A) "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara

²⁴² Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 39-40: "Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmış, Kengeres tapa bardı. Bizing sü atı turuk, azukı yok erti...Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü itdimiz. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salcı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunig anta ölmüş

²⁴³ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara.

ilişkilendirilip, bunların da Peçeneklerin bir alt boyu veya Kıpçaklar oldukları iddia edilmektedir. Ayrıca 10. asırda Kazakistan'ın güneyindeki Oguzlar için de “Kanga Kişi” dendiğinden bahs olunmaktadır²⁴⁴.

Bu görüşe biraz daha değinmek lazım ki, Kanglı veya Kengeres adı, Peçenek'ten daha eski gözüküyor. Bu yüzden onlar Peçeneklerin değil, Peçenekler Kanglı veya Kengereslerin bir parçası olabilir. İşte buradan da yola çıktığımızda, Peçeneklerin ataları Oguz-nâmelerde Kanglılar ve dolayısıyla Batı Tölösleri içinde yer alan Maveraünnehir Ogur-Tölösleri (Eberhard, 1942:141-42; Gömeç, 2011b:154; Gömeç, 2011a:481) gösterilebilir.

İsimlerinin manası konusunda da değişik fikirler²⁴⁵ varsa da, umumiyetle bir akrabalık terimi olan “bacanak” kelimesine dayandırılır. Herhalde onlar On Okların batı kolu olan Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) mensuptular. Bunların yayıldıkları saha Sır Derya'dan Çu Nehri vadisine kadar uzanan bölge (Chavannes, 1903: 27-28,269-71; Boodberg, 1939:230-283) kabul edilir. Burada Arslan Beglilere (Nu-shih-pi) biraz değinmek gerekilirse; bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığının kuruluşundan itibaren, devletin batısında karşımıza bir On Ok Türkleri çıkar. Onlar, Tuğlu (Tulu/ Törü) ve Nu-shih-pi (belki Arslan Begliler) diye ikiye ayrılıyorlardı. Beş çor tarafından idare edilen Tuğlular Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşamaktaydılar. Beş ırkın idaresindeki Arslan Begliler ise, Sır Derya'dan Çu Vadisine kadar olan yerlerde oturuyorlardı ve bunların hududu da bugünkü Kırgızistan'daki Tokmak vilayeti gösterilmektedir (Gömeç, 2011b:136).

Peçenekler, Kök Türk Kaganlığının ardından Uygur Devletinin de yıkılması üzerine batıya doğru gerçekleşen büyük Türk göçü sebebiyle, Sır Derya bozkırlarındaki yurtlarında baskıya maruz kaldılar. Onların bu devir tarihleri hakkında pek bilgi sahibi değiliz. Ama bu Türk boyunun Hunların akrabası olduğu söylenen, yukarıda da kısaca andığımız ve Çin yıllıklarında adları K'ang-chü şeklinde yazılan Kengereslilerle

---

²⁴⁴ Bakınız,. (Parker, 1896:443;.Klyaştorıy, 1954:104; Czegledy, 1968:83-85; Togan, 1981:50-53; Sümer, 1972:36; Kafesoğlu, 1983:.114; Esin, 1985: 137-155; Golden, 2002:220; Klyaştorıy-.Sultanov, 2003:50; Gumilev, 2003b:109;.Agacanov, 2003:105).

²⁴⁵ Değişik kaynaklar üzerinde yapılan incelemelerde Beçene veya Peçenek'in “kulübe, sarp, kayalık, ıssız, müstahkem yer” anlamlarına gelebileceği ve hatta bir şahıs adı olan Beçe ile bağı üzerinde de durulmaktadır. Bakınız, Kurat, 1937:25; Kurat, 1988:536; Eren, 2000:555-567)

gerçekten bir akrabalık durumları var ise, tarihleri çok daha eskilere, Milattan önceki çağlara kadar gider²⁴⁶.

Büyük Hun Devleti M.Ö. 55'lerde bir anlaşmazlık içine düşünce, Hun yabgusu Kiçik Kutlug Alp, kendisine bağlı insanlarla birlikte, 40'lı yıllarda K'ang-chü (Kengeres/Kengü/Kanglı) beyinin Wu-sunlara karşı destek için daveti üzerine Türkistan'a hareket etmişti. Meşhur Çinli casus Changch'ien'in raporlarında ismini gördüğümüz ve Hunlarla benzer oldukları belirtilen bu halk Fergana'nın kuzeybatısında yaşıyordu. Doğularında Hunlar, güneylerinde de Yüeh-chiler vardı (Günaltay, 1928:18, 53-54; Ögel, 1957:96; Pulleyblank, 1970:158; De Groot-Asena, 2010:222-225, 272). Onlar, "Türklerin kuvvetli bir millet olduğunu, Wu-sunların ise eskiden beri Türklere bağlı bulduklarını, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'nun da başının sıkıştığına ve bize de Hunların hiçbir kötü muameleleri olmadığına göre bu hâli değerlendirmeliyiz", diyorlardı.

Kiçik Kutlug Alp Yabgu hem Çinliler, hem de kardeşi etrafında kümelenen Türk akrabalarıyla baş edemeyeceğini anlamış ve bunun üzerine Kengereslilerden (K'ang-chü) yardım alabileceğini düşünmüştü. Esasında bu Kiçik Kutlug Alp Yabgu için de önemli bir fırsattı. Böylece hem kendisine sırtını dönen Wu-sunlarla, hem de Çin'le işbirliği halindeki kardeşiyle hesaplaşabilecekti. Kengeres beyi, Kiçik Kutlug Alp Yabgu'yla gelecek Türkleri ülkesinin doğu topraklarına yerleştirerek, burada bir tampon bölge kurma arzusundaydı. Bu arada birbirlerinin kızlarını da alarak akrabalık kurdular²⁴⁷. Fakat Hun yabgusu, bir aralık Kengeres beyinden beklediği saygıyı görmeyince çok kızdı. Onlar Türk töresine, gelenek ve göreneklerine de riayet etmiyorlardı. Karşısındaki sıradan bir kişi değil, Türk soyundan ve Börülü ailesinden geliyordu. Bundan dolayı Kengeresli (K'ang-chü) hatununu ve bazı görevlileri öldürterek, cesetlerini muhtemelen Talas Nehrine attırdı. Bunlar tabiki Kiçik Kutlug Alp Yabgu için bir hataydı (Orkun, 1938:52-53; Ögel, 1981:169-172; Gumilev, 2003a:186-189; Groot-Asena, 2010:174-176). Buna binaen kendisinden soğuyan Kengeresliler yüz çevirip, Çin ile anlaştılar.

---

²⁴⁶ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara.

²⁴⁷ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

Bilindiği üzere daha sonra bölge Ak Hun/Eftalitlerin hâkimiyet alanına girmiş idi. Bütün bunlar bir yana önceleri Kök Türklere bağlı Peçenekler herhalde 9. yüzyılda, Çim ve Yayık Irmakları civarlarında yaşıyorlardı (Runciman, 1943:55; Czegledy, 1968:83; Kurat, 1972: 44-45; Togan, 1981:143; Kafesoğlu, 1983:169; Rasonyi, 1988:s.130; Romashov, 1999:22). Divanü Lûgat-it-Türk'te Beçenek adı alt alta iki kere açıklanıyor. Birincisinde Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük, ikincisinde Oguzlardan bir boy denmektedir (Kaşgarlı Mahmud, c.I:s.28, 488). Bu, Peçenek ilinin 11. asırda dağılmış olduğunu, ama halâ il vasfını koruyan geniş bir kitleye rastlandığını, parçalardan bir kısmının Oguz iline katıldığına işaret eder. Yine eserin değişik yerlerinde dil meseleleri vesilesiyle (Kaşgarlı Mahmud, c. II:48, 67; Gömeç, 2009a:8-9) Peçenek adına tesadüf olunur.

Bu sıralarda Sır Derya-Hazar-Aral sahasında bir karışıklık yaşandığı ortadadır. Hazar birliği gücünü yitirdiğinden, bölge Türklerinin hepsi kendi başlarına hareket etme veya il olma sevdasına düşmüşler idi. Doğuda Kimekler ve onun içinden çıkan Kıpçaklar, biraz güneyde yine peyderpey Mogolistan ve Tanrı Dağları yaylalarından göçüp gelen Oguzlar, ayrıca Karluk gibi Türk kabileleri birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışıyorlardı²⁴⁸.

Muhtemelen Hazarları en fazla sıkıntıya sokanlar Peçenekler olduğundan, Hazar hakanları tabileri durumundaki Oguzları (Uzlar) bunlara karşı kışkırtmaktaydılar. İşte bu yüzden onların 860- 880 tarihleri arasında İdil Nehrinin batısına geçtikleri sanılıyor (Kurat, 1972:45; Togan, 198:142; Kafesoğlu, 1983:169; Kuzgun, 1985:61; Gumilev, 2003b:109). Fakat bu göç hareketine bütün Peçenekler katılmamışlardır. Onların bir kısmı zor şartlarda da olsa ata topraklarında kalmayı yeğlediler. Çünkü 10. yüzyılın başlarında Hazar'ın doğusundaki Türk yurtlarını gezen İbn Fadlan burada, Ural civarındaki Çalkar Gölü yakınında Peçeneklere rastlamış ve onlar hakkında bilgi vermiştir. Ayrıca Hudûd el-Alem'de Peçenek Dağları diye gösterilen yerin de Urallar olduğu tahmin edilirken, bir de Hazar Peçeneklerine dair kayıt vardır. Öyle ki, bu sırada onlar Başkurt boy birliğinin teşekkülünde de etkili oldular²⁴⁹.

---

²⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, C. I., Çev. B.Atalay, 2. baskı, Ankara 1986, s.28.

²⁴⁹ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

Çünkü Başkurt Türklerinin içindeki Bürçen, Usergen ve Tüngevürlerin Peçenek kalıntıları oldukları yolunda iddialar vardır. Yine diğer İslam yazarlarından Mesudi ve Ebu Dülef Peçeneklerin Slavlarla bitişik olduğunu, kimseye haraç vermediklerini; Mervezi konar-göçer yaşadıklarından ot ve suyun bol olduğu yerleri aradıklarını söyler (İbn Fadlan:41-42, 84, 101; Kurat, 1988: 537; Mesudi: 37; Artamonov, 2004:449; Kurulay, 2007:40, 162-163). Bizim kanaatimiz odur ki; Oguz teşekkülüne katılan bu Peçenek tayfaları onlarla iç içe girip, 24 Oguz boyundan biri haline geldiler ve büyük Oguz kitlesinin bir parçası olmak hasebiyle, bunlar nereye gittiyse, peşlerinden yürüdüler. Oguzların Anadolu'ya hareketleri esnasında onların bir bölümü bu yeni topraklara geldiler. Ancak İdil'in batısındakiler kendi başlarına yaşamayı seçmiş ve istikballerini daha farklı yerlerde aramak ya da talih onları nereye sürüklediyse oraya gitmek mecburiyetinde kalmışlar idi²⁵⁰.

Bu batıya gelen Peçenek Türkleri tıpkı yüzlerce yıl önce Hunlar ve Avarlar hangi yolu takip ettilerse, o şekilde Doğu Avrupa ve Balkanlara ulaştılar (De Guignes, 1924:139; Maenchen-Helfen, 1944-1945:245; Ögel, 1971:578; Kurat, 1972:46; Çoban, 2009:663) ki, bilindiği üzere onlar daha çok Hazar'ın kuzeyinden Kafkasya'ya, oradan da Kırım'a geçiyorlardı. Kısaca önlerinde Macarlar, kendilerinin arkasında Oguzlar, onların peşlerinden de Kuman-Kıpçaklar yürüyordu.

Peçeneklerin batıya yürüyüşleri sırasında İdil-Ural ve Don-Kuban boyundaki halklarla da değişik münasebetlerine şahit oluyoruz. Bu topluluklardan birisi Macarlardır. Dolayısıyla Macarların Lebedya dedikleri tarihi yurdundaki bu süreçte onlara akla gelebilen her açıdan Türk-Peçenek tesiri oldu. Bundan önce zaten Macarlar, Türklerle iç-içe ve nerdeyse bir millet gibiydiler. Ayrıca malûmdur ki bu Lebedya'da çok kısa bir zaman geçiren Macarların, Hazar hakanının desteklediği, belki Türk kanlı Arpat sülalesi daha batıya gitmek zorunda kalmış ve onlar 890'larda Kiev knezliğinin güneyinden ilerleyerek, Tisa ve Tuna nehirleri civarlarını, yani Atıl-kuzu'yu kendilerine yurt tutmuşlardı. Bu suretle Avrupa'nın ortasında, ne Germenlere, ne de Slavlara benzemeyen, ama tarihteki Hunları andıran yep-yeni bir kavim teşekkül etti (Rasonyi, 1939:406; Moravcsik, 1946:29; Grousset, 1980:182-183; Kurat, 1972:46-47; Rasonyi, a.g.e., :130; Kafesoğlu, 1983,:169-170; Koestler, 1984:124; Romashov, 1999:23;

---

²⁵⁰ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

Artamonov, 2004:436-441). Bu durum Avrupa'nın da siyasi haritasının değişmesinde etkili oldu. Çünkü doğu, batı ve güneydeki Slav ahalinin tam ortasına, herne kadar Avrupalı tarihçilerin bir kısmı tarafından reddedilse de, Türklerle akraba, Asya menşei bir kavim girmiş oldu. Böylece onların arasındaki rabita da koptu²⁵¹.

İşte 9. asrın ikinci yarılarında Don (Ten), Kuban, Dnepr, Kırım, Tuna havalisine yayılan Peçenek Türkleri çeşitli boy beylerinin idaresinde, hepsi kendi başına buyruk bir şekilde yaşıyorlardı. Bazan Bulgarlarla dost, bazan da düşman olup, çevrede ganimet topluyorlardı. Bu sıralarda en nüfuzlu Kiev knezliğiydi ve Peçenekler de bu Rus topraklarına akınlar yapıyorlardı. Dolayısıyla 10. yüzyılın başlarından (915), 11. asrın ortalarına kadar süren dönemde Peçeneklerin Rus arazisine onlarca taarruzu vardır ve bunlar ilk Rus kroniklerine de yansımıştır (Kurat, 1936:105-116; Bela, 1944, c. 8:120; Kurat, 1972: 47-48; Kafesoğlu, 1983:171), ki burada Peçeneklerin Rus köylerini yağmaladıklarına, halkı esir aldıklarına değiniliyorsa da; esasen çarpışmaların çoğu Rus tecavüzlerinden veya Peçeneklere tabi kabilelere bu Slavların saldırmalarından kaynaklanıyordu.

Bilindiği üzere 914'lerde Bulgar çarı Simeon Edirne'yi zapt ederek, Trakya'da bir dizi faaliyetlere girmişti. Bu sıralarda Peçeneklerin Hazarlardan izinli veya izinsiz bir şekilde Karadeniz'in kuzeyinde görülmeleri ise Bizans için bir şanstı. 915 tarihlerinde Bizans onlarla irtibata geçti ve Bulgarlara karşı kışkırtıldılar. Dolayısıyla Peçeneklerin, Bizanslılar tarafından Bulgar Türkleriyle savaştırılmak üzere çağrıldıkları ve Tuna'nın aşağısına gittikleri, ancak Bizanslı komutanlarla araları açılınca 917'lerde geri döndükleri anlaşılıyor. İki topluluk arasındaki ittifakı elçiler ve tüccarlar sağlıyordu ve Peçeneklerin dostluğunu kazanmak bilhassa Bizans imparatoru Costantin Porphyrogennetos (913-959) için son derece önemliydi ve herhalde 922 tarihinde onlarla anlaşma yolunu seçti.

Bunun yanı sıra Peçenekler, Bulgarlarla vuruşmadan evvel Kiev knezi İğor ile de barış imzalayarak, arka taraflarını emniyete aldılar. Belki bu ittifak vesilesiyle İğor 944 senesinde Kırım'daki Bizans kolonisine sefer açtığında ücretli asker olarak Peçenekleri de kullandı (Moravcsik, 1947:135; Bela, 1944:123; Kurat, 1972:48, 61;

---

²⁵¹ Gömeç, S., (2011 A) "Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi", Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi, Türkistan

Kafesoğlu, 1983:171-172; Feher, 1984:57-58; Chaliand, 2001:76-91; Golden, 2000:366; Fiedler, 2008:168).

Fakat annesi Olga'nın Svyatoslav'a knezliği tesliminden sonra da münasebetler sürdü, hatta Svyatoslav'ın Hazar ülkesine yönelik seferine birtakım Peçenek katıldı ise de, iki halk arasındaki düşmanlıklar da bu çağda başladı. Buna binaen 968 tarihinde Svyatoslav, Tuna Bulgarları üzerine yürüyünce Peçenekler de Kiev'i kuşattılar. Bu sırada knezin annesi Olga ile çocuklarının şehirde olduğu söyleniyor. Bunun üzerine Kiev ahali Svyatoslav'a haber gönderdi. "Sen başka ülkeleri zapt etmeye çalışırken, kendi toprakların tehlike altında" dediler ve Svyatoslav bu sebepten geri döndü. Peçenek Türkleri de muhasarayı kaldırmışlar idi. Onların geri çekilme nedenleri arasında kuşatma araçlarına sahip olmamaları da gösterilir²⁵².

Çevresine rahatsızlık vermekten bıkmayan Ruslar, 969 senesinde Bulgaristan'a yeniden girdi ve Bizanslılarla harbe tutuştu. I. İonnes Çimiskes (969-976) tarafından yenilgiye uğratılınca, barış imzalamak zorunda kaldılar. Ancak onlara ülkelerine dönerken yolda bir Peçenek saldırısı vuku buldu. Peçenek başbuğu Küre, Svyatoslav ve adamlarını öldürdü (972) (Wolff, 1949:169-171; Okiç, 1993:235-248; Feher, 1984:59-60; Kurat, 1972:49-51; Kurat, 1988:538; Chaliand, 2001:83; Golden, 2000:368). Bu suretle Bizans istediğini almış oldu²⁵³.

Svyatoslav'ın ölümün ardından çıkan taht kavgalarına Peçenekler de karıştı. Buna neden de, Rusların Peçenek Türklerine ait arazilere yerleşim birimleri kurmaları idi ve bu yüzden 988 senesinde çıkan savaşta knez Vladimir Peçenekleri yendi. Ama her şeye rağmen Peçenekler 992 tarihinde Preyeslav'a saldırdılar ve 996'da da Kiev önünde görüldüler. Vladimir'den sonra tahta çıkan Yaroslav (1015) çağında da harpler sürdü. Yaroslav'a karşı taht mücadelesine giren Svyatopolk 1019 tarihinde onlarla anlaşmış ise de, herhalde bunlar Yaroslav'a mağlup oldular. Bu sırada Rusların Tork dediği Uzlar da (Bela, 1944:120; Kurat, 1972:52; Kurat, a.g.m.:538; Spinei, 2008:442), doğudan gelen Kimek-Kıpçak baskısı sebebiyle Don boylarına nüfuz ediyorlardı.

---

²⁵² Gömeç, S., (2009 A) "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara

²⁵³ Gömeç, S., (2009 A) "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara

Tarihi kaynaklara baktığımızda 11. asrın ilk yıllarında Dnestr ve Basarabya'ya inen Peçenekler, Ruslarla mücadele içindeki Lehlerle de irtibata geçmişlerse de, 1036'larda onlardan bir grup Kiev yakınlarına kadar sokuldular ama knez Yaroslav'ın önderliğindeki Slavlardan büyük bir darbe yediler ve neredeyse bu Peçenek birliği tamamen kılıçtan geçirildi (Wolff, 1949:200; Kurat, 1972:53; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:171-172; Golden, 2000:368). 1048'lere geldiğimizde pek çok Peçenek ahalinin artık gözden düşerek Bizans'ın hizmetine girdiği ve hatta bir kısmının Anadolu topraklarına yerleştirildiği ve 1071'de Alp Arslan'ın yanında savaşanların bunlar olduğu söylenmektedir. Burada hakikat olan, Hristiyanlığa geçseler, kendilerine hertürlü rütbe ve mükafatlar verilse de, onların henüz soylarını ve dillerini unutmadıklarını görüyoruz (Koşay, 1972, c.17: 70; Ayönü, 2009:57).

Esasında Peçeneklerin yapacakları bir şey de yoktu. Yüzbinlerce Uz (Oguz) yaşadıkları topraklara doldu. Anlatılan bir hikâyeye göre, imparator Costantin Monomachos (1042- 1055) çağında 150.000 kadar Peçenek atlısının Selçuklulara karşı döğüştürölmek amacıyla Üsküdar'a geçirildiği, ancak onlar böyle bir vazifeyi yapmak istemediklerini söyleyince, gemilerin kıyıda uzaklaştırıldığı ve Bulgurlu civarındaki Peçenek beyi Katalın'ın öncülüğündeki suvarilerin atların sırtında Büyükdere dolaylarında öbür kıyıya çıkarak, Tuna bölgesine döndükleri anlatılmaktadır.

Ne yazık ki Kegen ve Turak gibi Peçenek başbuğlarının birbiri arasındaki kavga da daha çok rakiplerine yaradı. Kegen de, Turak da Peçenek Türkleri içinde saygı gören kişilerdi. Ancak beylik hususunda anlaşamadılar. Turak, Kegen'i ortadan kaldırmaya karar verdi, fakat bu durumu öğrenen başbuğ Kegen kaçmayı başardı. O, Bizans imparatoru Monomachos'un yanına gitti ve orada Hristiyanlığı seçti. Kendisine Silistre yakınlarında bir miktar araziyle, buradaki hududun güvenliğini sağlama vazifesi verildi. Turak da imparatora bir elçi yollayarak Kegen'i ve yanındakileri istediye de, müspet bir cevap alamadı. Muhtemelen 1048 kışında buz tutan Tuna'yı atlılarıyla geçen başbuğ Turak, Bizans topraklarını yağmaladı. Ancak Kegen'in de desteklediği Bizans güçleri Turak'ı yendikleri gibi, 140 kadar Peçenek beyi de esir düşti. Turak da rakibi gibi, bir süre sonra vaftiz edildi.

Bu arada bir grup Peçenek Türkü 1049 senesinde yeniden Bizans arazilerinde faaliyetlere başlayınca, İstanbul'da tutsak olan Turak Beg ırktaşlarını ikna için serbest

bırakıldıysa da tesirli olamadı. Ama 1050'den itibaren Peçenek Türkleri yeniden Balkan coğrafyasında görülünce, Bizans bu kez de diğer Türk beyi Kegen'den yararlanmayı düşündü (1051). 20.000 kişilik bir Bizans askeri kuvveti Peçenekleri durdurmaya çalıştı, fakat bu mümkün olmadı. Onlar Lüleburgaz taraflarını ve Rodos adası karşısındaki Chariopolis'i de yağmaladılar. 1053 senesinde de Preyeslav yakınındaki Peçenek ordugâhı Yüztepe'ye saldıran Bizanslılar yenildi. Bu arada 1055'lerde Uzların da Dnepr'in ötesine geçtiğini görmekteyiz (Bela, 1944: 120-121; Sümer, 1972: 102; Kurat, 1972:53, 63; Kurat, a.g.m.,:539-540; Togan, 1982:145, 192; Rasonyi, 1988:132; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:171-172; Fiedler, 2008:173; Saffet, (tarihsiz):36; Yücel, 2006, c.I :189-192; Golden, 2000:368; Ayönü, 2009:58). İşte böylesine bir zamanda Bizans'ın yardımına can kurtarıcı olarak Kumanlar koştu. Burada söylenmesi gereken bir başka husus ise, Peçenek Türklerinin neredeyse yüz yıldan fazla bir zaman Rusların Karadeniz'e inmelerini engellemişleridir.

Bilhassa 1060'tan itibaren Peçeneklere ait Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar Kuman-Kıpçak saldırılarına da maruz kaldı. Bütün mera ve barınakları ellerinden alındı. Bu suretle iki Türk kabilesi arasında korkunç bir husumet doğdu. Muhtemelen 1064-1065 senelerinde Trakya, Makedonya ve Selanik'e kadar ilerleyen Uzları (Oguz) soğuk durdurdu ve bunu fırsat bilen Peçenekler de onlara bir darbe indirdi. Bu sırada birtakım Uz, Bizans tarafından Makedonya ve Dobruca havalisine yerleştirilirdi ki, bunların sonradan ortaya çıkan Kök Oguz (Gagauz) Türklerinin esasını teşkil ettikleri söylenmektedir. Ruslar da anlaştıkları bazı Peçenek gruplarını kendi sınırlarını korumak üzere görevlendirdiler, işte Kara Kalpak Türklerinin ortaya çıkışı da buna bağlanmaktadır (Bela, 1944:124; Kurat, a.g.e., s.68; Kurat, a.g.m., s.540; Kafesoğlu, 1983:171; Rasonyi, 1988: 132; S.Gömeç, 2011c:280-281; Agacanov, 2001:196; Rasovskiy, 2004:159-186; Yücel, 2006:192). Sürekli hareket halindeki Peçenek Türklerinin 1067 tarihindeki saldırıları Roman Diogenes tarafından durduruldu. Ele geçen bazı Peçenek ve Uz'un bir kısmı Bizans silahlı kuvvetlerinde kullanıldı.

Doğu Roma'nın başı bu yıllarda bir türlü belalardan kurtulmuyordu. 1074 senesinde Bizans'ın Tuna bölgesi valisi Nestor yanına aldığı bir miktar Peçenek ve Bulgarla birlikte ayaklanıp, İstanbul'u kuşattı ise de, Peçenekler imparatorla anlaşınca

bu sevdasından vazgeçti. Türkler 1078-1079'lardaki Bizans taht kavgalarına da karıştılar. 1086 tarihinde iki büyük komutan emrindeki Bizans ordusunu yendiler.

İşte Bizans, yavaş yavaş güçten düşen bu Türklere Aleksios Komnenos (1081-1091) döneminde kesin darbeyi indirmek için fırsat kolladı. Fakat bu Peçenekler, onun saltanatın ilk yıllarında Norman saldırılarına maruz kaldığında kendisine yardım bile etmişlerdi, ama sonradan ilişkilerin bozulduğu anlaşılıyor. 1086-1087'lerde Peçenek beylerinden Çelgü yanında Macar hükümdarının askerleri de olduğu halde Lüleburgaz'a kadar ilerlediyse de, vukua gelen muharebede yaralanarak öldü. Ancak arkasından başbuğ Tatuş'un (Tutuş) Kuman-Kıpçaklarından da aldığı destekler ile 1087 senesinde Aleksios komutasındaki Bizans ordusunu Silistre yakınında yendiklerini de biliyoruz (Runciman, 1943:56; Wolff, 1949:175-176; Grousset, 1980:183; Kafesoğlu, 1983:173; Kurat, a.g.m., s.540; Kommena, 1996:168, 210; Golden, 2000:368-369; Yücel, 2006:193-195). Böylece Edirne ve çevreleri, Trakya'nın Marmara'ya kadar olan sahilleri Peçenek tehdidine uğradı. Fakat bu sırada Peçeneklerle, Kuman-Kıpçak Türkleri arasında da bir anlaşmazlık çıktı. Kumanlar, Peçeneklerin Bizans'tan ele geçirdikleri ganimetten kendilerine de istediler. Peçenekler buna yanaşamayınca da dostlukları bozuldu.

Bizans'ın Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ın hücumlarına da maruz kaldığı bir sırada Peçeneklerin, umumiyetle Oguzların Çavuldur boyundan geldiği söylenen İzmir'deki Türk beyi Çaka (veya Çakan) ile de anlaşarak, İstanbul'a taarruz içine girdikleri de belirtilir (Akkaya, 1950:136; Yıldız, 2001, c.I:372; Taşçı, 2008:26-28). 1089-1090 tarihlerinde Ergene Nehri boylarında görülen Peçenek Türklerini Aleksios Komnenos bu kez yenmeyi bildiyse de, herhalde bundan pek etkilenmediler. Ancak talih bir kere daha Bizans'a güldü. Bu sırada Balkanlarda at koşturana Kuman-Kıpçak beylerinden Tugurkan ve Benek ile anlaştılar.

Neticede 29 Nisan 1091'de Meriç Nehrinin aşağı taraflarında, Lebunium denilen yerde Kuman-Bizans ordusu Peçenekleri feci bir şekilde yendi. Büyük bir katliam yaşadılar. Anna Komnena, bu harbin ardından Bizanslıların nakaratı "İskitler (Peçenekler) mayısı göremediler" şeklinde olan bir türkü yaktıklarından bahseder. Böylece Doğu Avrupa ve Balkan topraklarına dağıldılar. Peçenek, Uz ve Kuman-

Kıpçakların bir diğer ortak noktaları; bütün tarihlerinin mücadele içinde geçmiş olmasıdır. Arkadan yeterli nüfus da gelmeyince, büyük bir kan kaybına uğradılar.

Peçenekler 1121’lerde yeniden toparlanmaya çalıştılar. Hatta Niketas Khoniates, Tuna’yı geçen bu Peçenekler Trakya’yı çekirge sürüsü gibi yağmaladılar, diyor. Fakat Bizanslılar çok akıllıca davrandılar. İmparator bazı Peçenek beylerini kandırarak, kendi tarafına çekmeyi başardı. Onlara ziyafetler, ipekli elbiseler, altın ve gümüş hediyeler verip, gözlerini boyadı. İşte onları bu şekilde oyalayıp, ansızın saldırdılar. 1222 tarihinde ikinci defa Ioannes Komnenos (1118-1143) tarafından kılıçtan geçirildiler ve bu galibiyet söylendiğine göre Peçenek Zaferi diye kutlandı. Vardar Nehri boylarına, Macaristan’ın çeşitli yerlerine, Makedonya ve Sofya çevrelerine önemli bir Peçenek ahali yerleşti. Onların bir kısmı Sırbistan ve Bosna’ya da iskan edildiler (Runciman, 1943:56; Bela, 1944:120-123; Kurat, a.g.e., s.63-64; Kurat, a.g.m., s.540; Togan, 2981:165; Grousset, 1980:184; Rasonyi, 1988:132-134; Kafesoğlu, 1983:169-174; Khoniates, 1995:9-11; Kommena, 1996:218-225, 254; Kurat, 2001, c.I.:231-234; Yücel, 2006:196-198;Doğan, 2007:4). Hala buralarda Peçenek adını çağrıştıran toponimler mevcuttur. Bugün Orta ve Doğu Avrupa’da Peçenek Türklerinden kalma pek çok arkeolojik buluntuya rastlanılıyor²⁵⁴.

Bizans kaynakları incelendiğinde Peçeneklerin sekiz aileden meydana geldikleri anlaşılıyor ki, bunlarda şunlardır:

1- Erdemli. Beyleri Bayça ve Yavdı (Yagdı) idi. Bunların atları parlaktır. 2- Çorlu. Başbuğları Kögel ve Küerçi’ydi. Gök renkli atlara sahipler. 3- Yula. Onların önderleri Korkut ve Kabukçın’dı. Atları kabuk rengindedir. 4- Köl Begli. Beyleri Apa ve Suru idi. Onların atları bozdur. 5- Karabaylı. Başbuğları Kaydum’dur. Atlarının rengi karadır. 6- Tilmaçlı. Bunların önderleri Kotran ve Boru idi. Koyu renkli atlara sahiptirler. 7- Kapanlı. Beylerinin unvanı Yazı’ydi. Bunların atları herhalde sarıya çalıyordu. 8- Çapanlı. Başbuğları Batan ve Boyla idi. Atları alacadır (De Guignes, 1924, c. II :505; Kurat, 1936:119-123; Nemeth, 1950:97; Arsal, 1952:116-117; Rasonyi, 1988:131-133; Kafesoğlu, 1983:170; Romashov, 1999:.25; Golden, 2002:.219-220)²⁵⁵.

²⁵⁴ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

²⁵⁵ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

Görüleceği üzere bütün Türk milleti gibi, Peçeneklerin de kültürel hayatında atların son derece ehemmiyeti vardır. Mesela Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerde; millattan önce 3. yüzyılın başlarında Hun orduları Çin imparatoru Kao'yu kuşattıklarında, Türk suvarilerinin atlarının rengine göre dizildikleri söylenir. Buna göre batıda kır atlar, doğuda gök, kuzeyde yagız, güneyde de doru atlar yer alıyordu. Bu at renklerinin bayrak renklerini ifade edebileceğine dair görüşler de mevcuttur. Hiç şüphesiz askeri araç ve gereçlerin içerisinde atın yeri çok önemlidir. Adeta Türk, at ile özdeşleşmiştir.

Onlar hakkında bilgi veren Batılı yazarlar; at başka bir kavmi sırtında taşır, fakat Türkler at üstünde ikamet eder²⁵⁶. Onlar ata sanki yapışmış gibidirler. Türk ata bindiğinde babasını bile tanımaz, diyorlar. Türk anasından yarı at, yarı insan olarak doğmuş denilse yeridir. Onların atları sanki kanatlı kuşlara benzer. Bir Kırgız atasözü ise “at adamın kanatıdır” şeklindedir. Türk, kendisinden ziyade atına önem verir. Kapının önüne at bağlamak ululuk ve büyüklük işaretidir. Türk'e “dile benden ne dilersen” diye sorulsa, “at ile silah” der. Alış-verişlerini at sırtında yaparlar, yerler, içerler. Mübalağasız onun boynuna sarılarak, tatlı rüyalara dalıp, uyurlar. Görüşmeleri bile at üzerinde olan bu insanların, çiftçi halkların yaya ve durarak savaşmalarına karşılık, atlarıyla çok süratli muharebe taktikleri geliştirdiklerini biliyoruz (Cahun, 1896:51; Lindner, 1981:3; Vaczy, 1982:82-83; Kafesoğlu, 1983:170-171; Rasonyi, 1988:131; Mehmet Emin Efendi, 1986: 49-50; İsakov, 2009:58)²⁵⁷.

Bazı ilim adamları yukarıdaki ilk üç boyun hiyerarşik yapıda daha üstün olduklarını ve onların doğrudan Kengereslerden (Kanglı/Kangar) geldiklerini söylüyorlar. Sayılarının 13. asırda onüçe ulaştığı belirtilen bu ailelerin hepsinin Karadeniz'in kuzeyinde kendi yaylak ve kışlakları vardı. Onlar da umum Türk sosyal teşkilatlanmasına benzer bir şekilde sağ kol-sol kol(Howorth, 1872, vol.I:248- 249; Kurat, a.g.e., s.55; Esin, 1978:27; Sümer, 1972:13, 36; Kafesoğlu, 1983:170-171;

---

²⁵⁶ Gömeç, S., (2011 C) Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 4. Baskı, Ankara

²⁵⁷ Gömeç, S., (2009 A) “Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara

Rasonyi, 1988:131; Artamonov, 2004:449-451; Golden, 2002: 220) düzeninde ikiye ayrılıyorlardı ki, bu düzen Hunlar çağından beri mevcut idi ²⁵⁸.

Peçenek Türkleri tıpkı kendilerinden sonra bu bozkırlara gelen Kuman-Kıpçaklar gibi bir devlet kuramadılar. Değişik boy veya ailelerin başkanlığında yaşadılar. Sonunda da Avrupa'dakiler buldukları yerlerin sakinleriyle karışıp giderken, Oguz birliğine dâhil olanlar, en azından Anadolu ve Türkmenistan'da adlarını korumayı başardılar²⁵⁹.

4.23“Bacağ, Samur, Kenal” ve “Şuh, Kencelü” Nehirleri

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 19. sayfada geçmektedir²⁶⁰.

Yukarıda bahsettiğimiz Yayık (Ural) nehrinden sonra seyahatnamelerde geçen önemli nehir isimlerinden birkaçı da burada belirttiğimiz nehirlerdir. Burada önemli bir ayrıntı yukarıda bahsettiğimiz Peçenekler topluluğunun yanından ayrılıp, Başğıtlara varılan yol üzerinde bu nehirlerin olduğu belirtilmiştir. Ama daha önce de bahsettiğimiz gibi aslen bu nehirler hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Özellikle yaz ve ilk bahar aylarında çöşüp daha sonra kaybolan nehirler olduğu düşünülmektedir. Fakat bazılarının da günümüze isimleri değişerek gelmiş olma ihtimali muhtemeldir. Öyle ki aşağıda bahsedeceğimiz ‘Amur Nehri’ muhtemelen ‘Samur’ imiyle geçmiş olabilir. Fakat bu ifadeyi destekleyen tek kanıt sadece coğrafi bakımdan yerleridir. Bu karşılaştırmanın dışında kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Amur Nehri:

Amur (Rusça: Амур, Çince: 黑龙江/黑龍江; anlam: Kara Ejder ırmağı, Mançuca: Sahaliyan ula.png 薩哈連烏拉 Sahaliyan Ula; anlam: Kara Su, Moğolca: Хара-Мурэн; anlam: Kara Irmak), dünyanın en uzun dokuzuncu nehridir. Uzunluğu 2874 km olup, Argun kolu ile birlikte uzunluğu 4444 km'yi bulur. Havzası 1.843.000 kilometrekaredir. Japon Denizi ile Obiotsk Denizlerini birleştiren Tatar Boğazı'ndan

²⁵⁸ Gömeç, S., (2009 A) “Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara

²⁵⁹ Gömeç Saadettin, Türk Tarihinde Peçenekler, A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1803/19055.pdf>.

²⁶⁰ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.19.

Büyük Okyanus'a dökülür. Uzakdoğu Rusya ile Çin'in Mançurya bölgesi arasındaki doğal sınırdır. Bölgede muson iklimi görülür. Kışın Sibiryadan esen soğuk rüzgarlar nedeniyle altı ayda bir donar. Donma sırasında ulaşımda yer almaz. Yazları bol suyla çoşar ve ulaşımda bölge halkına kolaylık sağlar. Amur Nehri balık türünden zengindir. Bölgede 25'ten fazla balık tesisi bulunmaktadır. Hidroelektrik santralleri için uygun bir ortama sahip olsa bile fazla baraj bulunmamaktadır. Çin ile Rusya'nın doğal sınırını oluşturması bakımından önemlidir²⁶¹.

Sıgun Samur: Bugra Han'ın zehirlendiği yerin ismi olarak da Divanü Lügat'it-Türk'te geçmektedir²⁶².

Verilen bilgilerin dışında “Bacağ, Kenal, Şuh ve Kencelü” nehirleri sadece seyahatname metinlerinde geçmekte ve anlaşıldığı kadar bahsettiğimiz Yayık (Ural) Nehrine bağlı kollardan oluşan irili ufaklı nehirlerdir. Fakat ayrıntı bir bilgi araştırmalarda ve kaynaklarda geçmemektedir. Ural Dağları'nın bittiği yerin güneyinden doğan ve güneybatı yönünde ilerleyerek Kazakistan'ın batısındaki Atyrau şehrinden Hazar Denizi'ne dökülen, geniş bir coğrafyada bulunan Yayık (Ural) Nehrinin bu ve benzeri kollarının olması normaldir. Günümüzde coğrafi olayların etkileşimi veyahut mevsimlik olması sebebiyle bahsettiğimiz diğer nehir isimleri hakkında çok fazla bilgi bulma olanağımız yoktur. Bölgenin özellikle coğrafi açıdan ayrıntılı bir araştırma konusu yapılması veyahut incelenmesi eskiye dair daha kesin bilgileri bize ulaştırabilir.

4.24“Gök Tanrı İnancı”, “On iki rab, Gökteki rab, Yerdeki rab”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 20. sayfada geçmektedir²⁶³.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir²⁶⁴.

Eski Türkler tabiatта bazı gizli kuvvetlerin varlığına inanmışlardır. Bunlar kutsal (yani ıduk) idiler. Tabiat güçlerine itikad, hemen hemen bütün halk dinlerinde mevcuttur. Fiziki çevrede bulunan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, ay, güneş, yıldızlar gibi tabiat şekillerine ve hadiselerine karşı hayret ve korkuyla karışık bir

²⁶¹ https://tr.wikipedia.org/wiki/Amur_Nehri

²⁶² DLTİ, s.409

²⁶³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.20.

²⁶⁴ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 38.

saygı hissi eskiden beri olmuştur²⁶⁵. Mesela ziraatçı kavimlerde daha çok bereket tanrıları olarak bazı kuvvetler bulunur. Savaşçı kavimlerde ise, zafer tanrıları birinci plandadır. Çoban topluluklarda hayvanların yavrulaması veya koyun kırkına zamanlarında özel törenler düzenlenirdi. İşte halk dinlerinin mahalli özelliklerine karşılık, yüksek dinlerde bütün cihana şamil olan hususiyetler vardır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından putları da olmamıştır. Fakat ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kahinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında da tesadüf edilmektedir. Avrupa Hunlarındaki falcılığı Latin kaynakları kaydetmiştir. Ayrıca orijinal Kök Türk harfleriyle yazılı İrk-Bitig adlı fal kitabı ilgi çekicidir. Ancak falcılık ve kahinlik eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türklerin dini diyebileceğimiz, ancak şimdiye kadar bu dinin ismi hakkında bir belgeye rastlamadığımız, fakat kitabelerden yola çıkarak Kök Tengri dini olarak adlandırabileceğimiz bu inancın temelinde ölmüş atalara saygı, onlar için kurbanlar kesilmesi (ki bu babaerkil toplumlara mahsustur), baba hakimiyetinin ailedeki belirtisi olarak sayılmaktadır. Bu itikata göre insanların ruhu öldükten sonra bile yaşamaktadır. Din tarihi araştırmacıları ve etnologların Türk halkları üzerine yapmış oldukları incelemeler, Kuzey Asya ve eski Orta Asya kavimlerinde Atalar Kültü'nün bulunabileceğini ortaya koymuştur. Asya Hunları her yılın mayıs ayı ortalarında "Kutlu Atalar Mezarlığı"nda kurban keserlerdi²⁶⁶. Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür. Mesela Attila'nın Balkan seferi (442), Hun hükümdarlarına ait mezarların, Hristiyan papazlar tarafından soyulması yüzündendir²⁶⁷.

Türkler için büyük hakaret olan bu davranışa Hristiyan hırsızları, Türk mezarlarına ölümlerin değerli eşyalarıyla gömülmeleri sevk etmiştir. Çünkü Türkler öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı. Bunun gibi İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Hazarlar ve Oguzlar, mezarlarının bulunmaması için ölüyü ırmak yataklarına gömdükleri vakidir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını

---

²⁶⁵ Y. Çavuşoğlu, "Eski Türk Dini", Tanıtım, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

²⁶⁶ S. Gömeç, Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.25.

²⁶⁷ İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, a.g.m., s.330-331.

değiştiriyorlar, sonra buraya bir mezar inşa ederek, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı²⁶⁸.

Bütün toplumlar gibi Türkler de tarih boyunca çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Ancak bilindiği gibi Türkler, tarih boyunca hiçbir zaman bütün Türklük dairesi halinde bir tek dini kabul etmemişlerdir. Bir Türk boyu bir dini kabul etmişken, başka bir boyun farklı bir dini kabul ettiği sıklıkla görülmüştür. Çünkü Türklük birçok farklı boydan oluşan çok geniş bir dairedir. Bu nedenle Türk boylarının sosyal ve kültürel hayatlarında bazı farklılıkların olması normaldir.

Ancak bu farkların çok derin olmadığını da belirtmek gerekir. Zaten derin farklar olsa, bu boyları aynı kültür dairesi içine almak mümkün olamazdı. Bununla beraber Türkler tarihte en çok din değiştiren milletlerden biridir.

Bize göre bu durumun temel sebebi, Türklerin aşırı taassup sahibi bir millet olmamasıdır. Ayrıca Türkler, yaşadıkları dönemde, hüküm sürdükleri coğrafyada, akıllarının kabul ettiği, yaşam biçimlerine uyan ve bazen de sosyal ve siyasi amaçlarına uyan dinleri kabul etmişlerdir. Yine bazı dönemlerde de daha üstün bir medeniyete ait olduğunu düşündükleri dinlere, daha ileri bir medeniyete sahip olmak amacıyla girmişlerdir. Dikkat edilirse Türklerin, akıllarının kabul ettiği ve yaşam biçimlerine uyan dinleri kabul ettiğini belirttik. Ancak bu geçişler çok da kolay olmamıştır.

Burada İslamiyet' e geçiş en önemli yanlış bilinen örnektir. Bilindiği gibi, İslamiyet de Türklerin seçtiği bu dinlerden biridir. Zaman zaman ileri sürüldüğü gibi Türkler, İslam dinini, sadece Gök Tanrı inancına benziyor diye kabul etmemişlerdir. Bugün birileri bize gelse, bakın bizim bir dinimiz var, o da sizinki gibi tek tanrılı. Peygamberi de var, sizinkine çok benziyor dese, herhalde hiç birimiz bu din bizim dinimize benziyor, hadi o dini kabul edelim demeyiz. Hatta böyle bir durum olsa, gelen insanlara aşırı tepkiler bile gösterebiliriz.

Türklerin İslamiyeti kabulü, sadece İslam dini ile Gök Tanrı dininin biri birine benzemesi sonucu, bir günde olmamıştır. Bu değişimi özellikle ve sadece bu noktaya bağlamak pek sağlıklı bir değerlendirme değildir. Türklerin farklı dinlere geçmelerinin en önemli iki sebebi, belirttiğimiz gibi Türklerde aşırı taassubun olmaması ve

---

²⁶⁸ İbn Fazlan Seyahatnamesi, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.36.

kağanların din değiştirmesiydi. Halkın dini, hükümdarın dinidir gerçeğine uygun olarak, Kağan din değiştirince halk da onun seğtiği dini daha çabuk, daha büyük gruplar halinde kabul ediyordu. Bu kabulün de en önemli sebebi yine Gök Tanrı inancına dayanmaktaydı.

Gök Tanrı'nın yeryüzünü yönetmek üzere g revlendirdiğine inanılan kağan din değiştirince, halk da inançları gereği ona uyuyordu. Birazdan daha detaylı değineceğimiz hakanın kut sahibi olduğu düşüncesi, İslamiyetin veya başka dinlerin kabulünden sonra da pek değişmemiştir. İslamiyete geçiş de kağanların Müslüman olmasıyla hızlanmıştır. Kağanın din değiştirmesinin en tesirli  rneği Uygurlarda yaşanmıştır. Hiçbir Şekilde Türk yaşam biçimine, Türk devlet felsefesine uymayan Mani dinine geçiş, bilindiği gibi Uygurlar döneminde yaşanmıştır. Uygurların bu dini seçmelerinin sonuçları çok iyi biliniyor. Bir de bu keskin değişimin nedenlerine bakmak gerekli diye düşünüyoruz.

O yıllarda çeşitli i ve dış nedenlerle sık sık karışıklar yaşayan Çin'e, isyanların bastırılmasında ciddi destek veren Uygurlar, bu başarılarının neticesinde Çin'in kendi isteğiyle verdiği ganimetler elde etmişlerdir. Yıllar boyu bu yüklü ganimetlerle zenginleşmenin neticesinde B g  Kağan, bozkır yaşantısını bırakarak, medeni, yerleşik bir düzene geçme isteği duymuştur. Ancak bu değişikliği bir anda yapmak gerçekten zordu. B g  Kağan o dönemde sarayına gelen Mani rahipleri ile tanışınca, Mani dinine geçmenin, bu hedefi gerçekleştirmek için iyi bir araç olduğunu g rmuşt r. Mani dininin insanları yerleşik hayata zorlayan kuralları neticesinde, yüzyıllardır hayvancılık yapan Türkler bir anda tarım toplumu olmuş ve haliyle yerleşik hayata geçmişlerdir. Mani dininin her çeşit öldürmeyi yasaklaması sonucu Uygurlar mecburen tarım toplumu olmuştur. Bu değişim neticesinde B g  Kağan istediği yerleşik toplumu kurmuştur. Kağan, Maniheizm'i resmi din olarak ilan edince, çok hızlı bir Şekilde olmasa da, halkın büyük kısmı bu değişikliğe uymuştur.

Çünkü Türklerde, hele de bozkır toplumunda, kağanın kutsal bir anlamı, mistik bir gücü vardı. Göğün yerdeki temsilcisi kağanın yaptığı her Şey halk tarafından doğru kabul edildiğinden, böylesi değişikliklere karşı toplumsal tepkiler pek görülmemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, din değiştirirken bile, kadim Gök Tanrı inancının etkili olmasıdır. Kağan, göğün temsilcisidir ve Gök Tanrı'nın isteği kağan

vasıtasıyla halka ulaşmıştır ve kabul edilmelidir. Burada merhum Bahaeddin Ögel'in Çin kaynaklarına dayandırdığı bir alıntı ile bu düşünceyi netleştirmek istiyoruz: Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları adlı eserinde şöyle demektedir: “Hun hakanının aile ve soyu Luanti boyudur. Devleti, Hun hakanını, Tengri Kut Şanyü unvanı ile anar. Hunlar göğe Tengri; oğula ise kut derlerdi. (Hakanlık unvanı olan) Şanyü ise, geniş ve büyük demektir. Böylece göğü anlatmak isterler. Şanyü, gök gibi büyük ve geniş demektir²⁶⁹.”

Bu anlayış sadece Hunlara has olmayıp, hemen hemen bütün Türk boylarında vardı. İşte bu nedenle kağanın yaptıklarının tanrısal anlamları vardır ve kağana karşı gelmek, göğe isyan demektir. Din değiştirirken bile, Gök Tanrı dinine ait bu anlayış her zaman etkili olmuştur. Hatta bu etki, Karahanlı Devleti hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabul etmesi sırasında da görülmüştür. Daha önce yaklaşık iki yüz yıl, bireyler veya küçük gruplar halinde Müslüman olan Türkler, bir hükümdarın Müslüman olmasıyla, daha geniş kitleler halinde ve daha hızlı bir biçimde İslam dinine girmişlerdir. Bu örnekler ışığında, Türklerin din değiştirmesinde en önemli etkenin, kağanın din değiştirmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu da kadim Gök Tanrı inancının bir sonucudur.

Türkler kolay din değiştirse de kendi bünyelerine uymayan dinleri, geniş Türk toplulukları arasında ve uzun müddet kabul edememişlerdir. Yine Maniheizm ve Budizm bu duruma örnek gösterilebilir. Bu dinler Uygurlar ve Tabgaçlar dışında pek taraftar bulamamıştır. Etkileri de uzun sürmemiştir. Maniheizm Uygurlar arasında, XIV-XV. Yüzyıllardan sonra pek görülmemiştir. Hıristiyanlık ve Musevilik de bu duruma örnektir. Bu noktada Gök Tanrı ve İslamiyet arasındaki benzerlik tekrar gündeme gelebilir. İslam dini, Gök Tanrı dinine benzediği ve Türklerin yaşam biçimlerine uyduğu için yüzyıllarca pek çok Türk boyu arasında yayılma alanı bulmuştur diyebiliriz.

Bunun yanında Türklerde, din değişikliklerine rağmen, İslamiyet'in kabul edildiği dönemler de dâhil olmak üzere, töre hukukunun ve törenin her türlü yaptırımın

---

²⁶⁹ Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1988) s. 87.

üzerinde olduğunu görmekteyiz. Toplum hayatı töre ile düzenlemiştir. Bozkır hayatında dini kurallardan önce töre geçerlidir. Bozkır şartlarında toplumda yozlaşmaların, çarpıklıkların etkisi yerleşik toplumlara göre daha fazla olur. En küçük bölünme, iç karışıklıklar ağır sonuçlar yaratır. Çünkü bozkırda en önemli güç, verimli insandır. İnsan gücü, ekonomiden orduya her alanda gereklidir.

Bozuk toplum düzeni sebebiyle ortaya çıkan kargaşa ortamındaki düzensizlik ve insan kaybı, önemli oranda güç kaybı demektir. Bu nedenle bozkır hayatında, toplum hayatının aileden başlayarak sert kurallarla düzenlenmesi gerekir. Bu kurallar da Türklerin o dönemlerde kabul ettiği dinlerin kurallarından çok daha ağırdır. Örneğin bozkır kültürünün egemen olduğu dönemlerde diğer toplumlarda farklı cezaî uygulamaları olan hırsızlığın, Türk toplumundaki cezası ölümdü. Bozkır hukukunda buna benzer pek çok sert uygulama vardır. Çünkü bozkır topluluklarını bir arada tutan kuvvet otoritedir. Ancak din ve törenin sınırları birbirlerine karışmamış, biri diğerine üstün hale getirilmemiştir.

Sert kurallarla düzenlenmiş toplum düzeni ile Türkler, her dönemde önemli bir güç olmuşlardır. Bu düzen neticesinde oluşan yaşam biçiminde dinin etkisi tabîî ki olmuştur, ancak temel etkenin, düzenleyicinin din olmadığını düşünmekteyiz. Türkler pek çok kez din değiştirmişlerdir ancak töreleri değişmemiştir. İslamiyetin kabulü ile birlikte, töre İslam şeriatına uygun hale getirilmiştir. Türk töresi ile İslam dini arasında pek çok benzerliğin olması bu uygulamayı kolaylaştırmıştır.

İslamiyet veya başka bir din kabul edildiğinde, Türk töresi yok olmamıştır. Türkler törelerine bu şekilde sahip çıktıkları için, farklı coğrafyalara yayılmalarına rağmen temel özelliklerini kaybetmemişlerdir. Töre hiçbir zaman dışlanmamıştır. Tam tersine hangi şartlarda olursa olsun, töreye bağlı kalınmıştır. İşte bundan dolayı, İslamiyeti kabul eden Türkler, Arap kültürü içinde yok olmamışlar, kendilerine has bir İslam anlayışı geliştirmişlerdir. Tabii ki asimile olan, değerlerini kaybeden Türk toplulukları olmuştur ancak bunlar başlarında güçlü idarecileri olmayan küçük gruplardır. Yani başlarındaki otoriteyi kaybeden bozkır toplulukları, törelerini ve dolayısıyla benliklerini kaybetmişlerdir.

Bilindiği gibi, İslam öncesi dönemde Türklerin dini konusunda, en önemli kaynaklar Arap, Çin ve Bizans kaynaklarıdır. Bu kaynaklar dikkatli değerlendirildiklerinde, araştırmacılara önemli bilgiler ve ipuçları sunarlar. Bu noktada büyük öneme haiz Arap kaynakları arasında, Türklerin dini hakkında en tafsilatlı bilgi veren İbn Fazlan ve Gerdizi'dir²⁷⁰.

İlk İslam kaynakları, Türklerin dinleri hakkında açıklayıcı bir şey söylemezler. Türkler için kâfir, müşrik gibi genel ifadeler kullanırlar. Örneğin Ya'kubi, Kitab El-Buldan'da Türk ülkelerine "şirk diyarı" demektedir²⁷¹.

Bu tip ifadeler daha sonraki dönemlerde de rastlanmaktadır ancak bu duruma alınmamak gerekir. Çünkü bu kaynaklar bütün Türk tarihini kapsamamaktadır ve bütün dinler kendilerini dışında olan inanç sistemlerine şirk veya kâfir demektedirler. Elbette bu değerlendirmeler de İslamiyet'in yayılmaya başladığı ilk yıllar ile ilgilidirler. Ayrıca bu dönemlerde Türk boyları arasında farklı dinlere rastlanmaktaydı. Bir Türk boyu Budizm'i benimsemişken başka bir Türk boyun Gök Tanrı dinini seçtiği görülmektedir. Bu nedenle bir kaynaktan rastlanan Türkler ile ilgili herhangi bir bilgiyi, bütün Türk boylarına mal etmemek gerekir.

Ayrıca inanç yönünden zayıf topluluklar da mevcuttu. Bunu da kabul etmek gerekir. Bu dinlere göre daha sistemli ve üstün bir din olan İslam dinine mensup olan Arapların, diğer toplulukları müşrik olarak nitelendirmesi de doğal karşılanmalıdır. Bunun yanında Arap toplumlarında her zaman görülen, Emeviler döneminde zirveye ulaşan, bugün de zaman zaman karşılaştığımız Arap ırkını diğer toplumlardan üstün görme huyu da bu konuda etkilidir. Hatta bazı dönemlerde Araplar arasında, Türkleri rakip olarak gördükleri için, İslam dinine Türkleri kabul etmeme, onları bu inançtan uzaklaştırma eğilimi dâhi görülmüştür. Neyse ki İslam dinine geçiş şahısların onayına bağlı değildir. Türklerin Müslüman olmasıyla İslamiyet, Arap Yarımadası'na sıkışıp kalmaktan kurtulmuş ve diğer toplumlar arasında da yayılma alanı bulmuştur.

---

²⁷⁰ Şeşen Ramazan. "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11. İstanbul: (1981) 57-90 s. 57.

²⁷¹ Şeşen, age, s. 58.

Bilindiği gibi tarih, yakın geçmiş ve uzak geçmiş olarak da tasnif edilmektedir. Yakın geçmişe ait belge ve bilgiler daha canlı olduğundan, hayatın hemen her alanına ait bilgileri daha net olarak tespit etmek mümkündür. Fakat uzak geçmişe ait belge ve bilgilerin çoğu, zamanın ve tabiatın şartlarına dayanamadığından yok olduğu gibi, var olan belge ve bilgilerin tahlili daha da zorlaşmaktadır. Böyle olunca geçmişe dair bilgileri kesin olarak belirlemek de güçleşmektedir²⁷². İşte bu nedenle, daha yakın geçmiş için kaynak olarak kullanılmayacak destan, deyiş, efsane gibi materyaller uzak geçmiş araştırmaları için önemli kaynaklar haline gelirler. Bu itibarla, Türklerin İslamiyet öncesi dönemde yaşayışları hakkında önemli bilgiler içeren Oğuz Destanı, bizler için önemli bir kaynaktır.

Oğuz Destanı incelendiğinde destanın başında Türklerin tarih sahnesine çıkışları hakkında şu önemli giriş dikkat çeker: “Nuh Peygamber yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes’ e doğu illeri ile Türkistan’ı verdi. Yafes Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lakap alır²⁷³.”

Bundan sonra Oğuz’un dünyaya gelişi ve -tabiri caizse- mucizeleri anlatılır: “Kara-Han’ın hakanlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi. Kadın bir gece rüyasında oğlunun kendisine bir şeyler söylediğini gördü: Eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı’yı ikrar ve itiraf et; üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil. Kadın üç gece bu hali rüyasında gördü. Kocasından gizli olarak Tanrı’ya iman etti. Elini göğze kaldırıp dua etti ve dedi ki: Ey Tanrım bari ben biçarenin sütünü bu çocukcağızın zevkine uydurup tatlı kıl. Oğuz o anda anasının sütünü emmeye başladı. Bir yıl geçince babası onda olgunluk ve asalet belirtileri gördü. Çocuk bir yıl sonra dili açılıp konuşmaya başladı ve ben bir otağda doğduğum için adımı Oğur koymak gerekir dedi. Oğuz çocukluğunda ve büyüme çağında, ergin oluncaya kadar daima Tanrı’yı anıp ona şükrederdi. Her fırsatta ister uykuda ister uyanık halde, yaratıcı Tanrı’yı muhakkak anardı. Ona Tanrı’nın nurlu feyzi erişti²⁷⁴. Bu bölümde bahsedilen Kara-Han, Yafes’ in torunudur. Kara-Han’ın oğlu Oğuz’un mucizeleri ve bu mucizelerin Hz. İsa’nın mucizeleri ile benzerlikleri ise gerçekten

---

²⁷² Mustafa Öztürk, Tarih Felsefesi, (Ankara: Başbakanlık Basımevi,1999) s.24.

²⁷³ A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972) 17.

²⁷⁴ Togan, age, 18.

dikkate şayandır. Hz. İsa doğduğunda, Oğuz ise bir yaşında konuşmuşlardır. Ayrıca Oğuz, Hz. İsa' dan önce yaşamıştır.

Oğuz Kağan' ın hayatı da diğer peygamberlerle çeşitli benzerlikler göstermektedir. Oğuz, kendisine ve tebliğ ettiği dine inanan kadını zevceliğe kabul etmiş ve onu çok sevmiştir. Daha sonra da dini için babası, amcaları ve diğer akrabalarıyla savaşa tutuşmuş ve bu savaşlar neticesinde galip gelmiştir. Bundan sonra boyunu idare altına alan Oğuz'un tebliğ ettiği dinin Gök Tanrı dini ile benzerlikleri, bizi Gök Tanrı dininin kurucusunun Oğuz Kağan olduğu sonucuna götürebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi; Allah bütün kavimlere kendi dillerinde elçiler göndermiştir. Bu noktada, Gök Tanrı Dini'nin sözcüsünün Oğuz Kağan olduğunu söyleyebiliriz. Bundan başka Oğuz Kağan'a peygamberlik sıfatını yükleyen merhum ve yaşayan âlimler ve ilim adamları da mevcuttur.

Gök Tanrı Dininin Özellikleri:

Türkler, İslamiyet'i kabul etmeden önce, din alanında özellikle batıdan ve güneyden farklı dinlerin etkilerine maruz kalmışlardır. Türklerin tarihte ilk görüldüğü dönemlerden itibaren kutsal değerleri, dönem dönem değişikliklere uğramıştır ancak Tanrı kavramı hemen her zaman temele oturtulmuştur. Türk dini tarihi içinde bildiğimiz en eski terim Tanrı'dır. En eski Çin kaynaklarından biri olan Shih-chi' de Tanrı kelimesi, Hun Tan-hu' su Mete'nin unvanları arasında zikrediliyor²⁷⁵. İbn Fazlan ise zulme veya haksızlığa uğrayan bir Oğuz Türkü başını semaya kaldırarak “Bir Tengri der” demektedir²⁷⁶. Bu bilgilerden anlaşılabilirdiği gibi Türk inanç sisteminin temeli Tanrı kavramıdır. Zaman içerisinde bazı kutsal değerler değişse de, Tanrı değişmemiştir ve Türklerde mutlak yaratıcı Gök Tanrı olarak kalmıştır.

Dinî itikad olarak varlığının M.Ö. 5. Yüzyıla kadar indiği söylenen Kök Tengri'nin Asya Hunları arasında bile tek bir ulu varlığı temsil ettiği kayıtlıdır. Eski halk

---

²⁷⁵ Ünver Günay Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, (İstanbul: Rağbet Yayınları 2007) s. 2-3.

²⁷⁶ Şeşen, age, s.68.

dinlerinde Güneş, Ay ve yıldızların Tanrı olarak tanımlanmalarına karşılık, Türkler göğü bütün olarak sembolleştirmişler ve Kök Tengri itikadı ortaya çıkmıştır²⁷⁷.

Konumuz içindeki belki de en önemli nokta Gök Tanrı ifadesinin anlamıdır. Öncelikle buradan başlamak gerekir. Bu konuda çeşitli fikirler mevcuttur. Prof. Dr. Hikmet Tanyu, ortada bir karışıklığın var olduğunu ve “Kök-Tengri” terimindeki “Kök=Gök” kelimesinin Tanrı anlamında değil, yücelik anlamında sıfat olarak kullanıldığını belirtir²⁷⁸. Bu durumda Gök-Tanrı terimi gökyüzünü değil; mutlak yaratıcı Tanrı’yı işaret etmektedir.

Gök Tanrı’nın mutlak yaratıcı olduğu inancı, hakanın hâkimiyet kaynağının Gök Tanrı olduğu düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Karizmatik ve semavi Türk kağanı, mekân bakımından da göğe yakın, “Altın-dağ” diye anılan bir zirvede veya Ötüken-Yış gibi, mukaddes, ormanlı bir dağda oturmaktaydı³¹. Bu bilgi Tanrı’nın gökte olduğu inancını teyit etmekle beraber, hakanın Tanrı’nın seçtiği, Tanrı’ya yakın bir kişi olduğu tezini de ayrıca destekler.

Eski Türk inancına göre Gök Tanrı, ezeli ve ebedi olan, hakanlara kut veren, insanların yaratıcısı olan ve onlara kaderler tayin eden gökte bulunan insanüstü bir varlıktı. Bu konuda Çin kaynakları önemli bilgiler içermektedir. Kanaatimizce en doğru sonuçları da burada bulmak mümkündür. M.Ö. 1050-247 yılları arasında Çin’de hâkim yönetici hanedan olan Chou hanedanı, kaynakların verdiği bilgilere göre Gök Tanrı dinini kabul etmiştir. Chou hanedanının Türk kökenli olduğuna dair pek çok araştırma mevcuttur. Din seçimi de Türklük ile ilgili olabilir. Chou’ların Türklüğü ayrı çalışmaların konusudur ve bu nedenle burada bu konuya değinmeyeceğiz. Bizim için değerli olan, Chou dönemine ait kaynakların Gök Tanrı dini ile ilgili verdikleri bilgilerdir.

Chou Hanedanı döneminde, Çin’de de görülen Gök Tanrı dininin Tanrısı, mutlak yaratıcısı olan Tanrı, Çince T’ien tabiri ile karşılanmaktadır. T’ien’ in orijinal manasının ise büyük adam yani, kuvvet ve nüfuz sahibi bir kimse olduğu fikrini ileri süren araştırmacılar vardır. Sinolog H.G. Creel’ e göre bu terim, hükümdarlar ve krallar

---

²⁷⁷ Sadettin Gömeç, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4, Denizli (1998)38-50, 49.

²⁷⁸ Hikmet Tanyu, İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı (Ankara: 1980) s.15.

için kullanılmıştır. Ve sonra, ölünce aynı kimselere verilen bir ad, büyük ruhlar ve buradan buldukları yer yani, Gök anlamını içine almıştır. Böylece gök fikri önce büyük ruhların oturduğu yeri gösteren bir sembol şeklini almış, sonra Büyük Ruh yani, gök ve şahsi olmayan ve hükmeden tanrı fikrini doğurmuştur²⁷⁹.

Grube, T'ien' in gök anlamında kullanıldığı gibi, Tanrı manasına da geldiğini ve bu kelimenin evrenin, devletin ve insanların mukadderatına hâkim bir yapıcının karşılığı olduğunu ileri sürer. W. Eberhard ise T'ien' i eskiden Güneş tanrılı olan dinin Gök Tanrısı olarak tanımlamaktadır²⁸⁰.

Bilindiği gibi dinlerin büyük çoğunluğunun sistematiği vardır. Sadece yaratanın varlığını kabul etmekle sınırlı değildir dinler. Bunun yanında özellikle semavi dinler, başka konularda da kullardan inanç ister. Örneğin İslamiyete baktığımızda, İslam' ın şartları hepimizce malumdur. Bugün biz Müslümanlar meleklerin varlığına inanıyoruz ve onları kutsal sayıp, saygı göstererek yüceltiyoruz ama meleklerle tapmıyoruz. Örneğin Azrail'e ölüm tanrısı değil de ölüm meleği diyoruz. Yine Mikail'e doğa tanrısı değil de, doğa olaylarını yöneten melek diyoruz. Peygamberlerin varlığını ve kutsiyetini kabul etmek de örnek olarak verilebilir. Diğer dinlerde de benzer özellikler vardır. Mesela Hıristiyanlıkta da melekler, kendilerine verilen emirleri yerine getirme ve Tanrı'yı övme amacı ile yaratılmış saf ruhlar olarak dikkat çekmektedir²⁸¹.

Bazı varlıkların var olduğuna inanmanın yanı sıra, Semavi dinler, mensuplarından bazı varlıklara, ritüellere ve olaylara saygı göstermesini ister. Örneğin tüm semavi dinlerde, ölen yakınlar için dua edilmesi, onların mezarlarını ziyaret etmek sık sık öğütlenir. Yaratıcının gücünü açıkça gösterdiği bazı noktalarda, hayret, saygı ve korku iç içedir. Başını kaldırıp gökyüzüne bakan, bu muazzam eseri gören bir insan bu karışık hisleri yaşamaktadır. Ancak bu öğütler ve hisler, beraberinde o nesnelere tapınmayı getirmez. Benzer şekilde Gök Tanrı dininde de kutsallaştırılan varlıklar ve

---

²⁷⁹ N. Muhaddere N. Özerdim, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", Belleten Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24, 11.

²⁸⁰ Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı 1995) 67.

²⁸¹ Küçük, Tümer, Küçük, age, s.371.

nesnelere vardı. Yaşayan ve dünyadan ayrılmış büyüklere saygı, temelini bozkır kültüründen almıştır. Bu inancı bugün dâhi görmek mümkündür²⁸².

Aynı şekilde Türkler de İslamiyet sonrası dönemlerde olduğu gibi, İslamiyet'ten önce de atalarını kutsal saymış ve çeşitli törenlerle onları anmışlardır. Bu, atalara tapınma anlamına gelmez. Benzer yanlışlar, sadece Türklerin değil, başka toplumların sosyal ve kültürel hayatları değerlendirilirken de yapılmıştır. Bu gibi hatalar, yine pozitivist düşünce sisteminin, özellikle kültür tarihi çalışmalarını etkilemesinin sonucudur. Gök Tanrı dininin bir parçası olan kültürleri, pozitivist düşüncenin etkisiyle derinlemesine düşünmeden, din gibi sosyal ve psikolojik derinliği olan bir konuda gözlenen verilere dayanarak verilen peşin hükümler nedeniyle farklı dinler şeklinde yorumlamak, bu sistemin, kendisiyle de çelişerek yarattığı en büyük yanıltır.

Bugünkü bilgilerimize göre genel olarak Türk tarihinde, çok tanrıçılığa pek rastlanmamıştır. Ayrı ayrı kutsal sayılan varlıklar herşeyi yoktan var eden mutlak tanrı olarak kabul edilmemiştir. Türkler, dinî tarihleri içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren tabiatta birtakım gizli güçler bulunduğuna inanıyor ve onları kutsallaştırıyordu²⁸³.

Başka onlarca kült vardır ancak bize göre en önemlileri yer, gök, ateş ve sudur Bilindiği gibi, bütün felsefik sistemlerde varlık âleminin 4 ana unsuru vardır: Hava, toprak, ateş ve su. Evrensel olan bu 4 unsurun Türkler tarafından da kutsanması tesadüf değil, tevafuktur, genel geçer düşünce sistemiyle uyumdur. Türk Dünyası'ndaki Nevruz kutlamalarında bu 4 unsura ait sembolik uygulamaların devamlılığı, günümüzde bu anlayışın canlı bir şekilde varlığına delalet eder. Keza bizdeki Gençlik Marşında geçen "Sesimizi yer gök su dinlesin" mısraları, farkında olunmadan tarihin derinliklerinden gelen bir inancın yansımasıdır²⁸⁴.

Bunun yanında Gök, Tanrı'nın bulunduğu yer olduğu için kutsaldır. Ayrıca gökte bulunan Güneş'in ve Ay'ın birer ruh olduğuna inanılırdı. Ancak Güneş, Ay ve yıldızlar hiçbir zaman tanrılaştırılmamıştır. Çin kaynakları, Hunların ve onlardan sonra

---

²⁸² ÖZERDİM N. Muhaddere, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", Belleten Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24

²⁸³ Günay, Güngör, age, s.70.

²⁸⁴ ÖZERDİM N. Muhaddere, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", Belleten Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24

gelen diğerk Türk devletlerinin Güneş'i ve Ay'ı kutsallaştırdıklarını bildirmektedir. Modern etnolojik araştırmalar Yakutlarda da bu kültün devam ettiğini göstermektedir. Yakutlar, Güneş ve Ay'ı iki kardeş olarak görmekte ve onlara tanrısal güçler ithaf etmektedirler. Modern şamanların davullarının çoğunda Güneş'in, Ay'ın ve diğerk yıldızların sembollerine rastlanması bu varlıkların kutsal sayıldığının bir emaresi olabilir²⁸⁵.

Orman kültü ise avcılık ve toplayıcılıkla geçinen bütün toplumlarda görülür. Çünkü orman, av; yani besin kaynağıdır; berekettir. Ayrıca bazı ağaçlar da kutsaldır. Kayın ağacı buna örnektir. Bazı Türk boyları Gök Tanrı'ya kurbanlarını kayın ağacı altında vermişlerdir ancak bunun neden yapıldığı konusunda net bir bilgi yoktur. Fakat kurbanlar kayın ağacına kesilmemiştir. Ateş ise eskiden beri temizleyici olarak kabul edilmiştir. Örneğin VI. Yüzyılda Batı Göktürk ülkesine gelen Bizans elçisi Zamerkos'un ve elçilik heyetinin, hakanın huzuruna çıkmadan önce yanmakta olan ateşin etrafında döndürülmüş ve kötülüklerden arındırılmaya alıřılmıřtır²⁸⁶. Ateş kültü günümüze dahi ulaşarak, hastaları, evleri tütsüleme şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Su, her zaman bereket ve temizlik kaynağıdır. şartlar ne olursa olsun susuz bir hayat düşünülemez ve hayat kaynağı olması münasebetiyle suya, her zaman her toplumda önem atfedilmiştir. Türklerde suya tapınma hiç görülmemiştir. Suyu kurban kesildiği doğrudur. Bugün bile su için kurban kesen topluluklarımız mevcuttur. Bu inanca günümüzde bizzat şahit oldum. Ancak kesilen kurban suya değil; hayat, temizlik ve bereket kaynağı olan suyu veren, yüce yaratıcıya şükür için kesilmektedir. Bu ayrıma dikkat etmek gerekir. Bu inanç binlerce yıldır devam edegelmiřtir²⁸⁷.

Daha önce de değindiğimiz atalar kültü ise sadece Türklerde değil; birçok arkaik toplumda grlmştir. Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının, geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı ve onlara karşı duyulan minnet hissi, atalar kültünün temelini oluřurmaktadır²⁸⁸. Atalar kültü ller kültü değildir. Sadece aile büyükleri ve saygıdeğer kişiler için çeşitli törenler yapılmıştır. Türklerin İslamiyet'i

---

²⁸⁵ Günay, Güngör, age s.71.

²⁸⁶ Günay, Güngör, age s.76.

²⁸⁷ şEşEN Ramazan, "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve şaman Kelimesinin Menşei". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11, İstanbul (1981), 57-90.

²⁸⁸ Günay, Güngör, age s. 80.

kabullerinden önce, ölümlerini değerli eşyaları ile gömmeleri sadece, ahiret inancının var olduğunun ve ruhun ölümsüz olarak kabul edilmesi ile açıklanabilir. Bu inançla Türkler, ölümü bir yok oluş olarak değil; adeta gerçek âleme geçmek olarak telâkki ediyorlardı. En güzel elbiseler, en değerli eşyalar ölenle birlikte gerçek âleme gönderiliyordu. Bu davranışlar sadece ölen kişinin öteki âlemde sevdiği eşyaları kullanması amacıyla yapılmamıştır. Bu yaklaşım doğrudur fakat yüzeyseldir. Bize göre esas maksat, ölen kişinin ahirette, yüce yaratıcının, Gök Tanrı'nın, karşısına en güzel haliyle gidebilmesidir.²⁸⁹.

Atalarını gömdükten sonra unutmayan Türkler, her zaman değer verdikleri atalarını anmak için, onların küçük heykellerini yapıp onların karşısında ağlar, çeşitli anma törenleri yaparlardı. Bu konuda Ebü'l-Gazi Han şöyle demiştir: “O zaman onlarda (Türklerde) bir adet vardı ki birinin oğlu, kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini kugurçak (kukla) yapar, evinde saklardı. Ara sıra o sureti öpüp, sevip okşayarak bu filanın sureti derlerdi²⁹⁰.”

Bu ritüeli, puta tapma olarak tanımlamak, peşin hükümlülüktür. Kanaatimizce bu davranışlar, ölen yakınlarla duyulan özlem ve onları kaybetmenin üzüntüsüyle yapılan hareketlerdir. Ölenin arkasından yas tutma, her dinde dün de vardı, bugün de vardır ve gelecekte de olacaktır. Bu insanî davranışa, Türklerin atalarına duyduğu derin saygı da eklenince ortaya puta veya atalara tapınma diye yorumlanabilecek davranışlar çıkmaktadır. Bugün ölen yakınlarımızın, hele de, aile reislerimizin fotoğraflarını yaşadığımız yerlere asıyoruz, arkalarından yas tutuyoruz, bazen elbiselerini kokluyoruz²⁹¹.

Bu davranış tapınma mıdır? Elbette hayır. İnancımız bizi ne kadar teselli ederse etsin ölen yakınlarla hep özlem duyulur. Atalarımız da insandı; özlemleri, sevinçleri, üzüntüleri, zaafı vardı. O zaman fotoğraf çekmek haliyle mümkün olmadığından, ölmüş yakınlarına duydukları hasreti kugurçaklarla gidermeye çalışırlardı.

---

²⁸⁹ KÜÇÜK Abdurrahman, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, , Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

²⁹⁰ Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976)s. 60.

²⁹¹ İNAN Abdulkadir, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976 KAYNAK İ. Hakkı, “Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,11, 469-481, Konya (2004)

Bu asil ve hassas davranışı hangi toplum için olursa olsun ataların putunu yapıp onlara tapmak olarak tanımlamak en hafif tabirle cehalettir. Ataların mezarlarında kurban kesme âdeti de, dikkat edilirse bugün dahi toplumumuzda görülmektedir. Ülkemizde bazı bölgelerde, ölen yakınları anma amacıyla ölümün ardından üçüncü, yedinci ya da kırkinci günlerinde dualar okunur ve kurbanlar kesilir. Bu kurbanlar öleni tanrılaştırma amacıyla kesilmez. Kurban eti, ölenin hayrına ihtiyaç sahiplerine dağıtılır. Bu âdet, bin yıllar öncesinden kalmış olmalıdır. Atalarımızın ölen yakınlarının mezarlarında kurban kesmesini, atalara tapınma, onlara kurban verme olarak tanımlamak gerçekten yersizdir²⁹².

Sonuç olarak kültler, çok tanrıcılığın işareti değildir diyebiliriz. Kültler, Gök Tanrı dinini besleyen yan unsurlardır. Bazıları Gök Tanrı dininin, bazıları da bozkır kültürünün tesiriyle ortaya çıkmış ve farklı dinler kabul edildiği zaman da Türk toplumları arasında yaşamaya devam etmiştir²⁹³.

4.25 “Turna Kuşu”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 20. sayfada geçmektedir²⁹⁴.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir²⁹⁵.

Bilindiği gibi turna, Türk halk kültürü ürünlerinde, özellikle de türkülerde ve halk hikâyelerinde, adı çok sık geçen bir kuştur. Hacı Bektaş Velî Vilâyetnâmesi’nde de ilk Müslüman Türk mutasavvıfı olan Ahmed Yesevî’nin “turna donu”na girdiği kayıtlıdır. Turna, Yesevî’den günümüze kadar geçen yaklaşık sekiz asırlık zaman zarfında, hem halk hem de divan edebiyatı ürünlerinde çok yaygın olarak kullanılmıştır.

Ayrıca, İslam dinini kabul etmemiş olan bazı Türk topluluklarının folklorunda da önemli bir yere sahiptir. Yesevîliğin Anadolu ve Balkanlar’daki devamı olan ve Hacı Bektaş Velî’nin piri olması dolayısıyla Ahmed Yesevî’nin büyük etkisi altında bulunan Bektaşîlikte turna, Hz. Alî ile ilişki kurularak yüceltilmiştir. Semahlardan birine turna

---

²⁹² ŞEŞEN Ramazan, “Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei”. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11, İstanbul (1981), 57-90.

²⁹³ GÖMEÇ Sadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı 4, Denizli (1998) 38-50.

²⁹⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.20.

²⁹⁵ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s.101-102.

adı verilerek kutsallaştırılmıştır. Eski Türk kültürüne ait ögelere diğer tarikatlere göre daha fazla yer veren Bektaşîliğin turnayı kutsallaştırmış olması önemlidir.

Bu kuş niçin turnadır? Bu soruya cevap verebilmek için, her şeyden önce eski Türk kültüründeki gökle ilgili inançların ve gök ile turna arasındaki münasebetin ortaya konulması lazımdır. Daha sonra da, eski Türk kültüründe ve bütünlüğü sağlamak için de İslamiyeti kabul etmemiş olan bazı Türk topluluklarında var olan turna algısının karşılaştırmalı olarak incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Türk kültüründeki turna inancı (ya da motifi), önce eski Türk kültürü sonra da Türk halk kültürü ürünlerindeki özellikle Bektaşîlikteki ve Müslüman olmayan bazı Türk boylarındaki turna tasavvuruyla birlikte değerlendirilecektir²⁹⁶.

Turnayla İlgili Önemli Çalışmalar:

İrene Melikoff'un, turnayla ilgili olarak –bildiğimiz kadarıyla- müstakil bir çalışması bulunmamaktadır. Ancak Melikoff, çeşitli çalışmalarında bu kuş hakkında bilgi vermiş ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre turna, Çin'de her şeyden önce ölümsüzlük kuşudur (Melikoff, 2006: 121). Çin, Kore, Japon gibi bazı Uzak Doğu uluslarında Ebedî Yaşam'ın karşılığıdır ve Türkler tarafından göçle birlikte Batı'ya getirilmiş olmalıdır (Melikoff, 2006: 104). Turna yine, Tanrısallığın yeryüzü tecellileri içindeki timsalidir. Öncelikle de Allah'ın beşer suretinde tecellisi olan Alî'yi temsil eder (Melikoff, 2006: 120).

Şükrü Elçin'in "Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi" başlıklı bir çalışması bulunmaktadır. Hoca, bu konuda yapılmış çalışmalar arasında özel bir yeri bulunan bu makalesinde, önce turna hakkında kısa ve tanıtıcı bilgiler vermekte ve turnanın şahıs ve yer adlarındaki kullanımından örnekler sunmaktadır. W. Eberhard ve Masao Mori'yi kaynak göstererek eski turnanın Türk kültüründeki yerine kısaca temas etmektedir. Daha sonra, turnanın Türk halk şiiri ve Türk halk hikâyelerindeki yeri üzerinde genişçe durmakta, ayrıca Alevî-Bektaşî şairlerin bu kuşa yükledikleri anlamlara işaret etmekte ve turnanın bir motif olarak kullanıldığı örnekler sunmaktadır. (Elçin, 1997: 63-75)

---

²⁹⁶ Temizkan Mehmet, Türk Kültüründe Alevi Bektaşî İnancında Turna, Millî Folklor, 2014, Yıl 26, Sayı 101.

Konuyla ilgili bir başka çalışma, Gıyasettin Aytaş tarafından kaleme alınmış olan “Türkülerde Turna” başlıklı makaledir. Yazar, turnanın “Gök Tanrı’yı temsil ettiği için kutsallaştırıldığını” belirttikten sonra, söz konusu kuşun bu kutsallığını Alevî-Bektaşî folklorunda da sürdürdüğünü ve Hz. Ali’yi temsil ettiğini söylemektedir. Daha sonra, haber getirip ve haber götürme gibi işlevleri olan turnaları konu alan türkü metinlerinden örnekler sunulmaktadır. (Aytaş, 2003: 13-33)

Diğer bir çalışma Ömür Ceylan’a aittir ve “Klâsik Türk Şiirinde Turna’ya Dair” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, turnanın İslamiyettten önceki Türk inançlarıyla Alevî-Bektaşî geleneğindeki yerine işaret edilmiştir. Bazı divan şairlerinin içinde turna geçen beyitlerinden örnekler sunulmakta ve söz konusu kuşun hangi çerçevede ele alındığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. (Ceylan, 2003: 35-42)

Konuyla ilgili önemli ve kısa bir süre önce yapılmış bir çalışma da Mehmet Kara ve Ersin Teres imzalarını taşımaktadır. “The Crane as a Symbol of Fidelity in Turkish and Japanese Cultures” (Türk ve Japon Kültürlerinde Sadakat Sembolü Olarak Turna) başlıklı bu makale, İngilizce’dir. Makalede, turnanın Türk ve Japon kültürlerindeki yeri karşılaştırmalı olarak incelenmekte özellikle benzerlikler veya paralellikler üzerinde durulmaktadır. (Kara vd. 2012: 194-201)

Bu çalışmalardan ilkinde, turnanın kökeni ve Alevî Bektaşî geleneğindeki yeri üzerinde durulmakta ve turnanın Uzak Doğu kültürlerinden gelmiş bir sembol olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. Diğer çalışmalarda da, turnanın eski Türk kültüründeki yerine kısaca temas edildiği, Alevî Bektaşî geleneğindeki yerinin de kısmen ele alındığı, halk şiiri ile halk hikâyeleri ve klâsik şiirimizdeki yeri üzerinde ise daha genişçe durulduğu görülmektedir²⁹⁷.

Eski Türklerde Gök Tanrı İnancı ve Turna:

Bilindiği gibi “Üze kök tengri asra yagız yir kılındukta ikin ara kişi oğlu kılınmış”tır. Buradaki “tengri” kelimesi “gökyüzü” anlamındadır. Ancak, kelimenin bu dönemde “ilah” anlamı da bulunmaktadır. Kelime, daha sonra “gökyüzü” anlamını kaybetmiş ve sadece “ilah” anlamında kullanılmıştır. Bu semantik daralma, muhtemelen

---

²⁹⁷ Temizkan Mehmet, Türk Kültüründe Alevi Bektaşî İnancında Turna, Millî Folklor, 2014, Yıl 26, Sayı 101.

Allah'ın mekanının gökyüzü olduğu inancıyla ilgilidir. “Tengri teg tengride bolmuş olmak”, söz konusu inancın açık bir ifadesidir. Türk kültüründe gökyüzü gibi onun rengi olan mavi de kutsaldır. Yeryüzünün rengi olan karada (yağızda) ise olumsuzluk anlamı daha baskındır. Yerin ve göğün bu vasfı, buralarda bulunan tanrıların vasıflarıyla paralellik arz etmektedir. Bundan dolayıdır ki, ışık ve iyilik tanrıları gökte bulunur. Başlarındaki Ülgen Ata, herkesin iyiliğini ve dirliğini ister. On yedi veya otuz üç kat olarak tasavvur edilen göklerin ve bulutların üzerinde altın bir tahtta oturur. Karısı ve dokuz oğluyla birlikte kendisine yardım eden dokuz kızına “Ak Kızlar” denir (Yörükan, 2006: 55-56). Karanlık ve fenalık tanrıları ise yerin altında bulunurlar. Başlarındaki Erlik Ata da Ülgen Ata'nın aksine herkesin kötülü- ğünü ister ve dünyada fesadın çoğalması için çalışır. Dokuz kat yer altında oturan Erlik Ata'nın yüzü de, tahtı da, bindiği beygir de karadır. (Yörükan, 2006: 56)

Gökyüzünün kutsal, buna karşı- lık yeryüzünün kötü kabul edilmesiyle ölüm arasında da bir ilişki vardır. İnsanların iyi ve kötü olmalarının tabii bir sonucu, insan ruhunun da “yaruk” (parlak, aydınlık) ve “kararık” olmak üzere iki yönünün bulunduğu inanılmaktaydı (Esin, 2001: 51). Ölümden sonra, “kararık” ruh yeraltına giderken “yaruk” ruh, buhar olup gökyüzüne uçmaya çalışmaktaydı. Ruh, bazen de “turna” şekline girerek göğe uçuyordu (Esin, 2001: 51). Kutsal olan ata ruhunun kaplan gibi bir güç tarafından kapılmasını önlemek için, ölümün simgesi olan kuzeye doğru dönülerek ruh geri çağrılmaktaydı. Bu tören, uzakta ölenler için de yapılmaktaydı (Esin, 2001: 51). “Buhar olup” ya da “turna şekline girip” gökyüzüne uçan ruh, geri çağrıldığında da muhtemelen yine “buhar” veya “turna” olarak dönmekteydi.

Ruhun iki yönünün bulunması ve ölümden sonra gittikleri yerlerle ilgili bilgilerin en eski kaynağı, Çin'deki Çu dönemiyle ilgili kayıtlardır. Emel Esin, Eberhard'ın Çuların çoğunlu- ğunu proto-Türk kabul ettiğini kaydettikten sonra, “... Kâinatın çeşitli tezahürlerini, mekan ve zaman içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklama girişimi, proto-Türk sanılan Çulara atfedilmektedir ya da Çular bu kozmolojiyi anavatanları olan İç Asya'dan getirmişlerdi.” (Esin, 2001: 19) demektedir. Bu ifade, söz konusu inancın Türklere ve İç Asya'ya ait olduğunu düşündürmektedir.

Pek çok araştırmacının kaynak olarak kullandığı İbn Fadlan Seyâhatnâmesi'nde, “Başkurtlardan bazılarının ayıya, bazılarının balıklara, bazılarında turna kuşlarına

taptıklarına dair” kayıtlar bulunmaktadır (Roux 2005: 90). Seyyah, Baş- kurtların “turna kuşlarına tapındıklarını” söylemekte ve nedenini de şöyle açıklamaktadır: “Başarısız bir dövüş- ten sonra Başkurtlar tam bir bozguna uğramışken turna kuşları çığlıklar atarak galiplerin ardından gider. Onlar da pusuya düştüklerini sanıp kaç- maya başlar...” (Roux, 2005: 131)

Bazı kaynaklarda 849 yılında öldüğü belirtilen, ancak Roux’un 840’ta öldüğünü söylediği El Medinê de, “Türklerin becerikli bir ordu önderinde on hayvanın özelliklerinin bulunmasını istediklerini, bu on hayvanın arasında da turnanın uyanıklığı temsil ettiğini” söylemektedir. (Roux, 2005: 228-229)

Türk dilinin uzak lehçelerinden biri, bilindiği gibi Yakutçadır. Yakutça ana dilden tarihin bilinmeyen devirlerinde ayrılmıştır. Bu durum Yakutların da ana kitleden (yani Türk milletinden) çok eski zamanlarda ayrılmış olmasının sonucudur. Yakutlar, bugün İslam dinine geçmeyen Türk boylarından biridir. Yakutlarda, turnanın eski Türk kültüründeki konumunu muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.

Mesela, turnanın “Saha Cumhuriyeti Mom rayonu armasında yer aldığı” bilinmektedir (Duranlı, 2010: 148). Aynı şekilde, “Bir Saha için turna kuşunu öldürmek veya yuvasını bozmak trajik sonuçları olabilecek büyük bir günah olarak görülmektedir” (Duranlı, 2010: 149). Saha (Yakut) büyü masallarında da “Kahramanın düşmana kurduğu tuzaklarda, turna balığıyla birlikte turna yumurtası da kullanılmaktadır” (Duranlı, 2010: 156,180) Yakutlarda, turna-şamanlardan da söz edilmektedir (Roux, 2005: 95).

Altay Türkleri arasında kutsal kabul edilen kuşlardan biri, turnadır. Eşli ve eşine sadık kuşlardan biri olan turnanın öldürülmesi kesinlikle yasaktır (Yamaeva vd. 1994: 353). Çular döneminde ruhun gökyüzü- ne “buhar” yanında “turna” olarak da uçtuğu inancı, biraz değişikliğe uğrayarak “turna bedenine, turna donuna girmek” şeklinde, Müslüman olmayan bazı Türk topluluklarında da, İslamiyeti kabul edenler arasında da devam etmiştir. Mesela, “Yakutlar, üçüncü gökte bir tanrının göçmen kuşları toplayıp bir topluluk kurduğunu anlatırlar.

Yedi genç kadın ve kızları, insan olmak ve çocuk doğurmak üzere turna kuşu biçiminde dünyaya inerler” (Roux, 2005: 336-337). 1822 yılındaki bir kayda göre,

Yakutlarda, boyların hem koruyucusu hem de atası olan kutsal varlıklar arasında turna da bulunmaktaydı (Roux, 2005: 375)²⁹⁸.

4.26 “Cirimşan”, “Uran, Uram” , “Baynah” ve “Yayık” (Ural) Nehirleri

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 20. sayfada geçmektedir²⁹⁹.

Daha önce bahsettiğimiz Yayık (Ural) Nehri beraberinde burada yine Ural nehrinin kolları üzerinde olan nehirler olabileceğine dair kısımdan söz etmiştik. Ural Dağları'nın bittiği yerin güneyinden doğan ve güneybatı yönünde ilerleyerek Kazakistan'ın batısındaki Atyrau şehrinden Hazar Denizi'ne dökülen Ural Nehri bulunduğu coğrafi özellikler bakımından burada ismi geçen diğer nehirlerin de bu nehir üzerinde dağılan kollarından olabileceği muhtemeldir. Burada farklı bir ayrı ise daha önce Peçenekler ile Başgırtlardan arasında olduğunu söylediğimiz nehirler ek olarak burada da Başgırtlardan ülkesinden ayrıldıktan sonra üzerinden geçilen nehirler olduğunu belirtmekte fayda var. Burada bahsedilen nehirler hakkında diğer bir bilgi de her biri arasında üçer, dörder günlük yürüme mesafesi olduğudur. Coğrafi özellikleri bakımından değerlendirildiğinde Avrupa'nın doğusunda şuan ki Rusya ve Ukrayna topraklarını da içine aldığı bölgede farklı kollar halinde ismi değişmiş olsa da Ural nehrine ait farklı nehir kolları bulunduğu görülmektedir. Burada yapılacak ayrıntılı bir inceleme ve arkeolojik çalışma beraberinde burada ismi geçen nehirleri eşleştirmemizde ancak faydalı olacaktır. Kısıtlı bilgiler ışığında burada sadece tahmini karşılaştırmalı ile bölgesel açıdan benzerlikleri ele alınarak anlatılmaya çalışılmıştır.

4.27 “Eskil”, “Suvar” (Kavim)

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 3. Bölümde geçmektedir³⁰⁰.

Kaşgarlı'dan bir buçuk asır önce yazan İbn Fadlan ise şöyle der: “Sonra hükümdar (Bulgar hanı Almuş) Halece suyu başından Cahaş nehri kıyısına gitti. İki ay kadar burada otruduktan sonra göçmek isteyince, Suvâr denilen bir kavme adam

²⁹⁸ Temizkan Mehmet, Türk Kültüründe Alevi Bektaşî İncasında Turna, Millî Folklor, 2014, Yıl 26, Sayı 101.

²⁹⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.20.

³⁰⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s.105.

göndererek kendisiyle birlikte gelmelerini emretti. Onlar hükümdarın emrini kabul etmediler. Bunlar iki kısma ayrılmışlardı. Bir kısmı halkın ayak takımından biri ile beraberdi. Vîrağ (Buyruk) adındaki bu adam onların başına zorla bey olmuştu. Hükümdar onlara bir adam göndererek «Allah beni İslamiyet'e ve Halife'nin devletine mensubiyetle takviye etti. Ben Halife'nin hizmetkârıyım. Bu millet hükümdarlığı bana tevcih etti. Kim sözümü tutmazsa onun karşısına kılıçla çıkarım» dedi. Diğer kısım ise Eskil beyi dine tanınan bir bey ile beraberdi. Henüz Müslüman olmamış olan bu bey, Bulgar hükümdarına bağlı idi...»³⁰¹

Burada görüldüğü gibi Eskil kavmi, Bulgar hükümdarlığına bağlı bir topluluk olarak görülmüştür. Ayrıca yapılan araştırmalarda da görüldüğü üzere asli manası bakımından Suvar kavmini işaret ettiği görülmektedir.

Suvar kavminin ismi çağdaş Türk tarihçiliğinde genel olarak Sabir olarak yerleşmiştir. Bu konudaki tek müstakil çalışma olan Şerif Baştav'un uzun makalesinde böyle olduğu gibi, takip eden pek çok eserdeki bölüm veya bahiste de aynı biçim tekrarlanmıştır. Kimi tarihçiler ise iki biçimi (genellikle(Sabir/Sabar olarak) birlikte kullanır veya ikincisini tercih eder. Bir makale dışında bu konuda müstakil çalışma bulunmadığından ve hassaten bu konu üzerinde yoğunlaşan tarihçimiz olmadığından, bu biçimler üzerinde esasen fazla durulmamıştır. Öyle ki, Kurat'ın Doğu Avrupa Türk kavimlerine hasrettiği kitabında Suvarlarla ilgili bir altbölüm bile bulunmaz. Tek ama müstesna müstakil makaleyi yazan Baştav, Sabir biçiminde tavizsizdir ve tartışmasını bile yapmaz. Kafesoğlu ve Taşağıl ise Sabar da karar kılmışlardır³⁰².

5. yy sonlarında Avrupa'ya geçen Suvarların bir kısmının Oğurlarla birlikte ileride Macar kavmini oluşturmak üzere Hazar idaresindeki bölgede birlik kurduğunu, bu birlikten kopan bir kısmının ise Azerbaycan'a indiğini görüyoruz. İdil boylarına doğru ilerleyen Suvarlar İslam kaynaklarına yansımıştır ama sadece konuya yakından vakıf iki kaynak, Kaşgarlı ve İbn Fadlan onları ayrı bir etnik birim olarak değerlendirir. Diğerleri Bulgar yakınındaki bir şehir olarak adlandırır. Ahalinin Müslüman oluşu ve

---

³⁰¹ İbn Fazlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. R. Şeşen, İstanbul 1975, s.60-61.

³⁰² İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 21. baskı, İstanbul 2001, s.157-159; Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara 2004, s.15.

savaşkanlıkları dışında Suvar hakkında öğrendiğimiz tek şey, Bulgar'a yakın oluşudur³⁰³.

Ancak bu kentle ilgili sanılan Kaşgarlı'daki bir haber kafaları karıştırmıştır: "Saxsın Bulgarlara yakın bir şehirdir. Bu Suvar'dır"³⁰⁴. Buradan Saxsın'ın mı, yoksa ahalisinin mi Suvar olduğunu düşünmemiz gerektiği üzerinde dikkatle durulmalıdır.

Vakıa Kaşgarlı'daki haritada Suvar, Bulgar ile Kıpçak arasına yerleştiriliyor ki, bu da Saxsın ile aynı yere, İdil nehrinin Bulgar'dan aşağıdaki boylarına işaret eder. Buralar diğer İslam coğrafya eserlerinin Burtasları yerleştiği bölgelerdir. Burtasların kimliği hala süregiden bir tartışmanın konusu iken, biz burada bir de Suvar boyutunun eklenmesi taraftarı değiliz. Lakin nereden çıktığı belli olmayan 'mevsimlik' bir kavim olan Burtaslar üzerinde bir dönem ısrarla durulurken, aynı yıllarda konuya dışarıdan bakan İslam kaynaklarının Suvar etnik biriminden bahsetmemesi düşündürücüdür. (Bulgar ile ilişkileri yeterli bir ayrıntıyla veren ve en yakındaki halka ait olan Rus Ana Vakayinamesi ise ne Suvar, ne de Burtas'dan bahseder).

Buna karşılık meseleye nüfuz etmiş bulunan İbn Fazlan ve Kaşgarlı'da da, Burtas'ın var olduğu dönemde yaşamalarına rağmen böyle bir kavmin adının geçmeyişi son derece düşündürücüdür. Bu arada sözde Fin-Ugor bir kavim olarak (Mordva-s?) teşhis edilmelerine rağmen, Burtasların Müslüman olduklarına, hatta İdil boylarında Müslümanlarla Ruslar arasındaki kanlı savaşlara gayretkeş Müslümanlar olarak katılmalarına dikkat etmemiz gerekiyor³⁰⁵. Müslümanlar demişken, Suvar ismini lakap olarak taşımalarından bu boya aidiyetlerini tahmin ettiğimiz tarihte etkili kimselerin ismi ortaçağ İslam eserlerinde kaydedilmiştir. Ayrıca 'Eskil' ifadesi da yukarıda bahsettiğimiz gibi Suvar kelimesi ile birlikte bahsedilmiş, kökenlerine ait bir ifade olduğuna dair ipuçları verilmiştir.

---

³⁰³ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 3 (Güz 2004), s.18.

³⁰⁴ Kaşgarlı Mahmut, I, s.437.

³⁰⁵ Mesudî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004, s.101. krş. "Egin: Eni bir buçuk kariş, uzunluğu dört arşın gelen bir bez. Bununla Suvar oymağı alışveriş eder." (Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi -I-, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara, 1995, s.78

4.28 “Kıl Çadır(Yörük Çadırı)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 22. sayfada geçmektedir³⁰⁶.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir³⁰⁷.

Kıl çadır keçinin kılının öncelikle el makinelerinde (çarklar) veya modern makinelerde ip haline getirilmesi ve sonra bunların yine el tezgâhlarında veya fabrikalarda dokunmasıyla elde edilen son derece sağlam çadırlardır. Uzun yıllardır Türklerin ve Türkmenlerin hem ihtiyacı hem de geçim kaynağı olmuş bir uğraştır aslında bu kıl çadır dokuma işi. Özellikle göçebe yaşayan atalarımız kendilerine yine kendi hayvanlarından evler mekanlar yaratmayı başarmışlardır. Kıl çadır günümüzde kafe, restoran ve otel bahçelerini, düğün yerlerini ve daha birçok mekanı süslemektedir.

Keçi kılından yapılan (el ıstarında dokunan) ve birbirlerine dikilerek meydana getirilmiş direkli çadırlardır. Bu çadırın en ufak parçasından tamamen kurulmasına kadar verilen bütün isimlerin Orta Asya kökenli Türk çadırlarından alınan isimler olduğu kaydedilmektedir.³⁰⁸

4.29 “Cürcan veya Ürgenç”

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir³⁰⁹.

Ürgenç şehri tarihi süreç içinde Cürcaniye ve Gürgenç gibi isimlerle anılmıştır. Şehir coğrafi koşullar ve savaşlar dolayısı ile farklı bölgelerde tekrar kurulmuştur. Ürgenç Harezm bölgesinin içinde yer almaktadır.

Tarih sahnesinden silinmemiş, zamanla gelişip büyümüş önemli şehirlerinden biridir. Moğollar 1221 senesinde Ürgenç’i işgal edebilmek için etrafını çevreleyen su bendlerini yıkmışlar ve şehri sular altında bırakmışlardı. XIV. yüzyılın ortalarında ünlü pazarları, geniş caddeleri ve birçok yapıları ile şehir eski görkemine kavuşmuştur. XVI. yüzyılda Hive Hanlığı’nın başkentliğini yapmıştır.

---

³⁰⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.22.

³⁰⁷ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s. 63.

³⁰⁸ Eröz, Mehmet, (1966) “Türk Köy sosyolojisi Meseleleri ve Yörük Türkmen Köyleri”, Sosyoloji Konferanslar× 6.Kitap, İstanbul

³⁰⁹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s. 36.

Ancak şehir de kuraklık baş gösterdiği için bir süre sonra başkent Hive'ye taşınmıştır. XIX. yüzyılda Yeni Ürgenç düz bir alan üzerine kurulmuş ve etrafı surlarla çevrilmiştir. Ürgenç şehrinde Sartlar, Özbekler ve Türkmenler yaşamlarını sürdürmüştür. Ürgenç halkın refah içinde yaşadığı yoğun nüfuslu bir şehirdir.

XIX. yüzyılda şehir, Hive Hanlığı'nın başında bulunan Kongrat hanedanı tarafından idare edilmiştir. Hive Hanlığı'nın eyaletlerinden biri olan Ürgenç şehri merkezden atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Sartların tekelinde olan ticaret şehirde oldukça gelişmiştir ve yoğun bir ticari sirkülasyona sahiptir. Ürgenç şehri, Buhara ve Rusya gibi ülkelere ithal ve ihraç edilen malların sevk ve depolanma alanı olmuştur.

4.30 “Cürcan Kaftanı”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 14. sayfada geçmektedir³¹⁰.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir³¹¹.

Cürcan ya da antik adıyla Hyrkania, İran'da tarihi bir bölge. İbn Fadlan eserinde geçtiğine göre muhtemelen Cürcan şehrine ait bir giysi olması muhtemeldir. Seyahati sırasında ikram edilen bir hediye olarak bahsi geçer. Ayrıca tarihi anlatılara göre kesin kaynak belirtmesek de ismi geçen şehir hakkında Arapların Türklere islamiyete geçmeleri için bir baskı yaptıkları hatta katliamların olduğu bilgileri de vardır. İbn Fadlan eserinde de bahsederken bu konu üzerinde durmak istemiş olabilir. Fakat daha çok Türklerin yaşadığı bir şehir olarak geçmektedir. Kaftan ise oraya özgü hediyelik bir giysi olarak geçmektedir.

Horasan ve Curcan Türklerinin, yani İran-Turan hududundaki Türklerin İslam ordularıyla halife Ömer zamanında temasta bulduklarına dair haberler vardır. Tabad'nin naklettiği bir rivayete göre Curcan beyi olan Türk Sul ile Arap komutanı Süveyc (Kahire 1939 tabii Süveyd, cüz III s. 233) İbn Mukarran hicretin 18. yılında (M. 639) bir antlaşma yapmışlardır. Bu rivayet doğru ise Türklerle Arapların karşılaşmaları Kadisiye zaferinden iki yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasandaki Türk beylerinden Nizak Tarhan ve Toharistandaki Karluk Yabgusu Arap

---

³¹⁰ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.14.

³¹¹ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 26.

ordularıyla hicretin 31. yılından itibaren bazen çarpıştılar, bazen de barıştılar Nihayet, Haccacin ve onun komutanlarından Kuteybe'nin sert ve merhametsiz siyasetleri Horasanda 'güveni sağladı. Araplar Maveraünnehre girdiler.

Buhara ve Semerkand fethedildi. Kuteybenin muzaffer orduları hicretin 95(M. 713) yılında Fergane ve Taşkent üzerine yürüdü. Buharada bir puthane camia çevrildi. İslam orduları ile ilk temasa gelip Türkler Zerdüş, Budda, Mani ve kısmen Nestud-hristiyan dininde idiler İslam dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkand fethinden sonra Araplar, küçük Türk beylikleriyle değil, fakat Büyük Türk hakanlığı orduları ile karşılaştılar. Bu Türkler şamanist idiler. Doğu Gök Türk ordusu İslamlar tarafından fethedilen Sogd ülkesin(Türgeş) hakam S e, yani Semerkand çevresine, girdiler. Orhon yazıtlarında bu olay zikredilmekte. Batı Gök Türk olu İslam ordularına uzun müddet, hicretin 19. yılına kadar, mukavemet gösterdi.³¹²

4.31 “Otağ (Çadır)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 11. sayfada geçmektedir³¹³.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 1. Bölümde geçmektedir³¹⁴.

Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde çatur, çatır, çaçır, çaşır gibi şekillerde bulunan ve birçok Asyalı, Doğu Avrupalı millet tarafından da değişik telaffuzlarla kullanılan kelimenin etimolojisi kesin olarak bilinmemekte. İleri sürülen iki tezden birinde Türkçe'ye Orta Farsça çatur (örtü) kelimesinden geçtiği ve bu kelimenin de Eski Türkçe çat- (birleştirmek, birbirine tutturmak) fiil kökünden türemiş olabileceği, diğesinde ise kelimenin aslının Farsça'ya çetr şeklinde geçen Sanskritçe çattra (şemsiye , gölgelik) olduğu görüşü savunulmaktadır (geniş bilgi için bk. Doerfer, III, I 6-22).

Çadır genel olarak göçebe toplumların. Çobanların ve askerlerin kolay taşınabilen ve kurulabilen barınaklarıdır. Bu özellikleri itibariyle Kur'an'da şükrü

---

³¹² Eftalit (Ak Hun) ham İran başkentine papaslar gönderüp İran nesturl patriği mar Aba'dan (ölümü 552) Eftalit nesturilerine bir başpapas tayin etmesini rica ediyorlardı (N. Pigulevskaya. Mar Aba i. Sov. Votokovedeniye,. 1948, c. I, sah. 83)

³¹³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.11.

³¹⁴ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 12.

gerektiren nimetler arasında sayılmıştır: "Allah, hayvanların derilerinden, gerek göç gününüzde gerekse konaklama zamanında sizin için taşınması kolay evler yarattı" (enNahl 16/ 80). Kur'an ve hadislere göre ahiret hayatında da çadır cennette bir huzur ve mutluluk mekanıdır: "Hiçbir insan veya cin tarafından dokunulmamış ceylan gözlü huriler çadırlarda (hayme) otururlar" (er-Rahman 55 / 72-74); "Kevser'in iki yakasında incilerle ve değerli taşlarla bezenmiş çadırlar (kubbe) dizilmiştir" (Müsned, III, 152, 164, I91; Buhara, "Tefsir", 108 ; Tirmizi, "Tefsir", 108); "Şehitler için kurulmuş özel yeşil kubbeler" (Müsned, I. 266), arşın altında haymeler" (Müsned, N, I 85; DarimT, "Cihid", 20) vardır.

Orta Asya Türkeri'nde Çadır. Kurgan denilen eski mezarlarda bulunan tarihi kalıntılar. Eski Türkler'in çadır sanatında gelişmiş olduklarını ve birkaç çeşit çadır kullandıklarını göstermektedir. Bu çadırların en basiti, hiç şüphesiz sırkaların birbirine çatılarak üzerinin örtülmesiyle elde edilen konik biçimlidir. Kurganlarda uçları sırimla birbirine tutturmuş bazı sıri ki ara rastlanmıştır ki bu buluntular Kızılderililer'in kullandığı konik çadır tipinin eski Türkler'de de var olduğunu akla getirmektedir. İslamiyet'i kabullerinden önce Türkler çadırlarının tepelerinde muhtemelen ayı temsil eden ve "monçuk" (küçük ay) denilen küre şeklinde alemler veya kıymetli madenlerden yapılmış "idol"ler (töz) takarlardı.

Orta Asya'da yaşayan Türk ve Moğol kavimleri arasında en yaygın olan çadır tipi "yurt", "topak ev" veya "kiyiz üy" (ke- çe ev) denilen ve çok eski bir geçmişi olan kubbeli çadırlardır. Bu çadırlar biri çevre duvarı. Diğeri üst örtüsü olmak üzere iki kısımdan meydana gelir. Çevre duvarının iskeleti sırikla birbirine çaprazlama bağlanan ve "kanat" veya "kerege" denilen 2-2.S m. kadar yükseklikteki ince ahşap kafes panolardan oluşur. Bu kanatlardan altı veya yedi tanesiyle S- 6 m. çapında bir daireyi çeviren yuvarlak bir kafes meydana getirilir. Çadır kurulurken kolaylık sağlaması için kanatların sayısına göre daire çizecek ölçüde bir ip bulundurulur; bununla yere çizilen daire üzerine kanatlar dizilerek birbirine bağlanır. Genellikle güneşin doğduğu tarafa kapı için hazırlanmış bir çerçeve konulur.

Çadırın tepesinde "çangarak" adı verilen ve kenarlarında 70-80 kadar delik bulunan bir kasnak vardır. "Ok" denilen eğri çubukların birer uçları çangaraktaki deliklere sokulur diğeri uçları ise keregelere sırimlarla bağlanarak kubbe şeklinde bir

çatı elde edilir. Bundan sonra kanatlar "çiy" denilen ve halı gibi desenlerle süslenmiş olan bir hasırla örtülür. Renkli iplerden dokunmuş 15 -18 cm. eninde ki "başkur" adı verilen desenli bir kolanla hasır sıkıca sarılır ve kolanın uçları kapının iki yanına bağlanır.

Daha sonra kubbenin üstüne düz beyaz veya boz bir keçe örtülür ve yine nakışlı kalın kolanlarla kuşatılarak rüzgardan uçmaması sağlanır. Çadır kanatlarını örten keçelerin üzerinde, kubbe kısmının hemen altından başlayan nakışlı enlice bir keçe kuşak pervaz şeklinde ve alt tarafı serbest olarak çadırı çevreler; Kırgızlar buna "tödöge", Osmanlılar ise "çadır sayvanı" demişlerdir. Tepede bulunan çangarak çadırın ortasında yanan ateşin dumanının çıkması ve temiz hava girmesi için açık bırakılır; geceleri ve yağmurlu havalarda "tünlük" (gecelik) denilen keçeyle örtülür. Kapıda da gerektiğinde rulo halinde yukarı toplanan keçeden bir perde bulunur. Bazı çadırlarda ise evlerde olduğu gibi iki tarafa açılan veya pano halinde yana çekilerek kullanılan kapılar vardır.

Çadırın ortasında ateş yeri' veya "korluk" denilen ve genellikle ısınma bazen de yemek pişirme amacıyla yakılan ocak bulunur. Kapıdan girilince tam karşıya gelen kısma "tör" denir ve buraya duvar boyunca "yük" denilen sandıklar, heybeler, büyük çuvallar ve bohçalar dizilir; önlerine de halı veya keçe serilerek oturulur. Zengin çadırlarında duvarlar halı ile kaplı olur. Kapıdan girilince sağ tarafta. Nakışlı hasırdan bir paravana ile ayrılmış bölmede kapı kacak.

Onun gerisinde de ev sahibinin yatağı bulunur. Yeni evliler için kurulan çadırlarda yataklar genellikle sol taraftadır; tek çadırlı orta halli ailelerin çadırlarında da oğul ve gelinin yatağı yine sol tarafa konulur. Yatağın sağında elbise ve silahların asıldığı demir bir kazık dikilir; kapının sol tarafına da eyerler ve oşumlar asılır. Bu çadır tipinin, hiç sökülmecek şekilde arabalar üzerine tesbit edilerek göç sırasında at, deve veya öküzlere çektirilenlerinin de bulunduğu özellikle Cengiz Han ve oğullarının "karşi" denilen bu tür otağlarının ünlü olduğu bilinmektedir.

İbn Battüta, Kıpçak Hükümdarı Muhammed Özbek Han'ın hatunlarından her birinin altın sırmalı ve cevahir süslemeli haymelerinin, ipek gaşiyeli atlar tarafından çekilen arabalar üzerinde kurulu olduğunu yazar (Seyahatname, 1, 372-373).

Göçebe Türkler'in kullandığı çadır tiplerinden biri de topak ev gibi yine yüzyıllardır pek fazla bir değişikliğe uğramamış olan kara çadırıdır. XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Nizarni-i Geneevinin Jjamse'sinde, Mecnün'un zincirlenmiş olarak Leyla'ya getirilişini gösteren minyatürün arka planı göçebe hayatını tasvir etmektedir ve resimde görülen kara çadırlar, bugün Afganistan'dan Atlas dağlarına ve Moritanya'ya kadar çok geniş bir kesimde göçebelerin kullandıkları çadırların hemen hemen aynıdır (British Museum. Or, nr. 2265. f. 157). Halen Toros Yörükleri'nin kullandığı çadırla minyatürde görülen çadır büyük bir benzerlik arz etmektedir.

Yörük kara çadırları kıldan dokunan yaklaşık 1 m. eninde. 10-15 m. uzunluğunda beş altı kanadın yan yana dikilmesiyle meydana gelir. Yere serildiğinde büyük bir dikdörtgen teşkil eden çadır, tam ortasından kanatları enlemesine ve dik olarak kateden kalın bir kolanla ikiye ayrılır; kolanın devam eden iki ucu ön ve arka bağları meydana getirecek şekilde örme ipe dönüştürülmüştür. Kolan üzerinde, aynı boydaki üç veya çadırın tip ve büyüklüğüne göre daha fazla sayıda çadır direğinin geleceği yerlere, direk uçlarının kaymasını önlemek için ahşap yuvalar yerleştirilir. Çadırın yıpranmasını önleyen bu ahşap yuvalara şekil benzerliği sebebiyle "çanak" veya bazı aşiretlerde "balta" denilir.

Direkler üzerine kaldırılan çadırın arka ipleri alçak bir kazığa veya üzerine ağır bir taş konulmuş bir çalıya, ön ip duman çıkmasını sağ ayacak bir açıklık elde edebilmek için yüksekçe bir kazığa veya genellikle ön kısımda bulunan bir ağaca, yan kanatların bir eşme yerlerini sağlamlaştırmak amacıyla dikilen kısa kolanların örme ip haline getirilmiş uçları ise yeterli uzaklığa çakılmış kısa kazıklara yahut yine üzerine ağır taşlar konmuş çalılara bağlanır. İplerin gerilmesi sonucu yanlarda meydana gelen boşluk "siti" denilen parçaların enlemesine eklenmesiyle kapatılır: sıcak havalarda bunlar yukarı kaldırılarak hava akımı sağlanır.

Çadırın etrafına yağmur sularının içeri dalmasını önleyecek bir ark kazılır, ayrıca keçi ve tavuk gibi hayvanların üzerine çıkmasını ve yanlardan içine girmesini önlemek için de etrafına çalıdan bir çit çevrilir. Bugün Yörükler genellikle sabit olan yurtlarına göçüp geldiklerinde, "çağ" denilen uzun bir sırtığı uçları çatal şeklinde sabit iki direk arasına uzatarak çadırı bunun üzerine kaldırmak suretiyle de kurmaktadırlar: bu durumda ortada bulunan direklere ihtiyaç kalmamakta ve iç mekan genişlemektedir.

Çadırın ön kısmına ocağa siper sağlamak amacıyla taş bir duvar örülür ve bu duvarın sağ veya soluna basit bir ahşap kapı takılır. İyi havalarda kullanılmak üzere ayrıca dışarıda da "U" şeklinde taştan örülmüş basit bir ocak bulunur. Kara çadırın içi geniş bir adayı andırır.

Arkada yerden hafifçe yükseltilmiş olan yüklük kısmı yer alır. Kapı ön duvarın solunda ise karşısına gelen yere, yüklük kısmında kullanılmayan çul çaput üzerine dizilmiş yatak takımları, onun yanına da içerisine çamaşır, çeyizlik eşya vb. konulan çuvallarla dağarcıklar yerleştirilir ve üzerleri özel olarak dokunmuş bir battaniye ile örtülür.

Kapıya göre sağ arka kısımda un, bulgur ve tuz çuvalları, onların önünde de elek, hamur tahtası, sini, taş el değirmeni gibi mutfak eşyasıyla kapı kacak durur: sağ tarafa ise daha çok tulum (tulum), fiçı gibi su kapları dizilir. Kapı sağda olduğunda bu durum tersinedir. Yörük çadırlarında Araplar'daki çadırı ikiye ayıran perde bulunmaz: kadın erkek beraber oturur.

Ancak Dede Korkut Kitabı'nda yer alan "ala gözlü kızın otağı", "bu otağ Banı Çiçek atağı imiş" gibi ifadeler (s 76- 77). Türkler'de hanımların kendilerine mahsus özel çadırlarının olduğunu göstermektedir. Çadırın Hz. Peygamber tarafından hastane olarak kullanılması geleneği Türkler'de de vardı.

Mesela Selçuklular orduyla birlikte hareket eden seyyar hasta haneler kurmuşlardı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud• un (1118-1131) ordusundaki seyyar hastahane tabipleri, müstahdemleri, ilaç, tıbbi alet ve çadırlarıyla birlikte 200 deve tarafından taşınıyordu. Çadır halen savaşlarda, askeri tatbikatlarda ve deprem gibi tabii afetlerde bu fonksiyonunu sürdürmektedir³¹⁵.

---

³¹⁵ İbn Battüta. Seyahatname, 1, 372-373, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi (tr. Cemal Köprü- İO), Ankara, (Türkiye İş Bankası yayınlarından). s. II, 28, 34, 43 -47, 60, 69, Emel Esin. "Türk Kubbesi", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sy. 3, İstanbul 1971, s. 159- 182.

4.32 ‘‘Cücenler’’

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 12. sayfada geçmektedir³¹⁶.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir³¹⁷.

Cücenler hakkındaki genel bilgilere bakıldığında ve araştırıldığında ortaya çıkan sonuç, tarih sahnesinde ismini çok daha fazla duyduğumuz Avarların kökenine işaret etmektedir.

Avarlar hakkındaki bilgiler ilk olarak Bizanslı tarihçi Menandros Protektor ve Teofilaktos Simokates'in çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Avarların kökenleri hakkında şunları söyleyebiliriz ki; Orta Asya steplerinde etnos bir halkken 555 tarihinde Göktürkler tarafından batıya sürülen Juan-Juanlar bir diğer adıyla Cücenler batıda Sabar Türkleriyle karışıp ileriki yıllarda tamamen Türkleştiler.

Ancak tüm teorilerin kesiştiği nokta Avarlar'a bağlı kabile topluluğunun homojen bir etnik kökene ait olmadığı yönündedir. Avarlar gerçekten özgün bir etnik grup olsalar bile bu durum Avrupa'da yaşadıkları süre için geçerli değildir. Romalı olmanın bir etnik anlam içermemesi gibi Avar olmak da Avar Kağanlığının bir parçası olmak anlamına gelmektedir. Kesin bulgulara dayanan tek olgu ise Avarların Avrupa'ya göç ettiklerinde türdeş olmadıkları ve birçok etnik kökenden gelen topluluğu içlerinde barındırdıklarıdır.

Referans kitaplarında ise Türk kabilelerinin geçmişi Avarlar'a kadar genişletilmektedir. Bu tanım özellikle Avar Kağanlığı dönemindeki Türk etkisinin arttığı son dönemler için geçerlidir. Bilimsel alanda bu teoriyi geliştiren Macar tarihçi András Róna-Tas'a göre Avar kabile birliğinin iskeletini Uygur Türkleri oluşturmuş ve birlik Orta Çağ'da Orta Asya'da yaşamakta olan kabilelerin kaynaşmasıyla meydana gelmiştir.

Alman Dilbilimcisi Harald Haarmann'a göre Avarlar kesin bir Türk ulusudur. Türk Tarih Tezi'ne göre de Avarlar Türk ulusudur. Avarların Çinlilerin Juan-Juan, Rouran veya Cücen (柔然, 蠕蠕, 芮芮, 茹茹, 蠕蠕) dedikleri kavim ile aynı olup olmadığı ise kanıtlanamamaktadır. Avarların Cücenler ile olan ilişkisi kimi düşünürlerin

³¹⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.12.

³¹⁷ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 57.

Avrupa Avarları'nın yönetici kadrosunun Moğol kökenli olduğunu düşünmelerine yol açmıştır ancak bu görüş diğer tarihçiler tarafından kabul edilmemiştir.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılması ile bu bölgede yönetimi ele alan Sien-Pilerin ardından iktidara gelen “Cücenler” zamanında, 350'li yılların ortalarında Çin kaynaklarında adı “Uar” olarak geçen kavim (Çince: 滑; Pinyin: Huá) Hunlarla birlikte bilinmeyen bir sebeple Kazak bozkırlarına göç etmiştir. Bu “Uar” ve “Hun” kabileleri hemen güneyde yerleşik durumda bulunan eski Hunlarla karşılaşp onları Volga'ya doğru itmişler ve burada Hint-Avrupa diline sahip İranlılar'a komşu olmuşlardır. Ardından Tarım Havzası ve Afganistan'ın Toharistan bölgesine göç etmişlerdir. Bu bölgede yaşayan Alanların göç etmesini sağlamışlardır. “Uar” ve “Hun” kabilelerinin yöneticileri Baktria'da kendilerine “Oino” ismini vererek Yunanca para bastırmıştır. 456 yılında Ak Hun devletinin kurulmasının ardından Kral I. Khingila, Uarlar ve Hunları birleştirmiştir.

Bundan sonra bu halklar “Uarhunlar” veya “Akhunlar” olarak anılmıştır. “Uarhun” kelimesinin Sanskritçe ismi Huna veya Svetahuna'dır. Türk araştırmacı Mehmed Tezcan ve Japon araştırmacı Katsuo Enoki, Nikolay Kyorrer, K. Tsegled, A. Hermann gibi araştırmacılar da Uarların Akhunlara bağlı bir kabile olduğunu söylemiştir. Hermann hazırladığı Çin Atlası'nda Uarlar ve Hunların yerleştiği Horasan ve Toharistan ve buraya komşu bölgeleri Avar kabilelerine ait geleneksel topraklar olarak adlandırmıştır.³¹⁸

4.33 “Şamanistler”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 12. sayfada geçmektedir³¹⁹.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 2. Bölümde geçmektedir³²⁰.

Şamanizm ata ruhlarına ve doğa varlıklarına tapınmaya dayanan eski bir Asya

---

³¹⁸ Harald Haarmann: *Awaren*, Artikel in: *Lexikon der untergegangenen Völker*, München, 2005, sayfa 65. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I Tarihtenevelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2000, s. 39-40.

³¹⁹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.12.

³²⁰ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 74.

dinidir. Bu dinin ne zaman ortaya çıktığı, ne gibi değişikliklerden geçtiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak eski Çin Kaynaklarından öğrenildiğine göre, Samanlığın önce Orta Asya Türkleri arasında ortaya çıktığı, daha sonra da diğer Türk boyları arasında yayıldığı anlaşılmaktadır. "Şaman" sözcüğünün kökeni konusunda dil bilginleri arasında görüş birliği bulunmamaktadır.

Bazı bilginler bu sözcüğün kökeni olarak, Türkçe'deki karşılığı olan "Kam" sözcüğü ile fonetik bakımdan aynı olduğunu ileri sürmüşler, bu görüşe karşı çıkan diğer bazı bilginler ise, Hint-Avrupa dillerinden biri olan "Pali" dilinde yer alan "Samana" ve Sogdca'da bulunan "Smn" sözcüklerinin varlığı sebebiyle, onun aslında Hint kökenli olduğunu savunmuşlardır. Terminolojide yaşanan bu tartışmalar bir yana, Orta Asya bozkırlarında ortaya çıkan dinî inançlar Samanlığa bağlanmış ve bunun eski Türk dininin temel niteliğini oluşturduğu konusunda görüş birliğine varılmıştır. Geleneksel Türk dini ve mitolojisi hakkında Çin, İslâm ve Batı kaynaklarında epeyce bilgi bulunmakla beraber, bunların değerlendirilmesi, onların çok kısa ve dağınık olmaları sebebiyle titiz çalışmalar gerektirmektedir.³²¹

Türk kavimlerinin örf, adet ve inançlarına ilişkin çeşitli bilgilere Hunlar'dan itibaren rastlanmaktadır. M.Ö. II. yüzyılda Çin vakanüvisleri tarafından Hunlar'da varlığı tespit edilen "Gök Tanrı", "Güneş", "Ay", "Yer-Su", "Ata" ve "Ölüler" gibi Şamanizm'e ait çeşitli kültlerin bir kısmının bugün bile sürdürüldüğü görülmektedir.

Bunlara özellikle çağdaş Altaylılar ve Yakutlar'da rastlanılmaktadır. Ancak Eski Türkler'de görülen Samanlığın bugünkünden çok daha ileri ve gelişmiş bir din olduğu ortaya çıkmaktadır. Çin kaynaklarından öğrenilebildiği kadarıyla Orta Asya Şamanizmi'nin esasları "Gök Tanrı", "Güneş", "Ay", "Yer-Su", "Ata" ve "Ateş (Ocak)" kültürleriydi.

Tüm dinî ayin ve törenler belirli bir düzen içerisinde yapılmaktaydı. Yine Çin kaynaklarına göre Hun kağanının karargâhındaki tapınakta her yılbaşında bir ayin düzenlenir, bu ayine Hunlar'ın yirmi dört boyunun başbuğu katılırdı. Benzer biçimde yılın beşinci ayında da Lung- Çeng şehrinde toplanılarak atalara, Gök Tanrı'ya ve Yer-

---

³²¹ GÜNALTAY, Muhammet Şemsettin; Mufassal Türk Tarihi, Cilt: 4, İstanbul. 1340, s. 42.

Su ruhlarına kurbanlar sunulurdu. Sonbaharda ise Başbuğlar orman yanında toplanıp etrafı dolaşırlar, ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol ederlerdi.³²²

Çin kaynakları, Hun kağanının her sabah çadırından çıkarak güneşe, geceleri de aya taptığını yazmaktadır. M.Ö. 121 yılında Çinliler bir savaşta Hun prensini yenmiş ve karargâhını da ele geçirmişlerdi. Aldıkları ganimetler arasında bir altın put dikkatlerini çekmişti. Çin vakanüvisinin verdiği bilgiye göre, Hun prensi bu putun karşısında Gök Tanrı'ya kurban sunmaktaydı. Aynı kaynakların yazdığına göre Hunlar bir işe girişecekleri zaman da yıldızların ve Ay'ın durumuna bakmaktaydılar. Hunlar'dan sonra Orta Asya'da devlet kuran çeşitli kavimlerden bahseden Çin kaynakları, onların da Gök Tanrı'ya, Yer-Su'ya, Güneş'e ve Ay'a kurban sunduklarını yazmaktadır. Örneğin, M.Ö. II. yüzyılda Hunlar'a tabi olup da, sonraları devletlerini kuran Vu-huanlar'ın dinlerinin Hun dinine çok benzediği dikkat çekmektedir. M.S. III. yüzyılda kurulan Toba Devleti'nde de Hun kültürleri devam ettirilmiştir.³²³

Örneğin, Tobalar ilkbahar ve sonbaharın ilk aylarında Gök Tanrı'ya kurban sunarlar, dini ayin ve kurban törenlerini belli kurallara göre yürütürlerdi. Ayrıca, "Atalar Mabedr'nde bir taş oyarlar, Kuzey yurtlarından Güney'e göç ederler, taş ev içinde göğe, yere, kağanın soyuna kurban sunarlardı. Kurban töreninden sonra kayın ağaçları dikilir, bunlardan tanrılık ve kutlu orman meydana gelirdi. Tobalar'm Angara ve Obi ırmaklarından ve Sibirya'nın Tayga ormanlarından Güney'e indikten sonra, V. yüzyıldan itibaren Budizm'i resmen kabul ettikleri ve büyük Buda tapınakları yaptıkları bilinmektedir. Fakat Budizm'in, genelde kağanlığın merkezindeki aristokrat zümre tarafından kabul gördüğü, buna karşın geniş halk tabakasının Şamanizm inancını sürdürdüğü ispatlanmıştır. Tobalar'dan egemenliği alan Cücenler'in de Şamanizm'i sürdürdükleri, bu konuda Toba halkından geniş ölçüde etkilendikleri söylenebilir. VI. yüzyılda büyük bir devlet kuran Göktürkler'de de hakim din Şamanizm olmuştur.

Aslında Göktürk Devleti kültürel açıdan çok ileri bir devlet olmasına karşın, Şamanizm'in çok ilkel bazı özelliklerine de sahipti. Göktürkler, tanrılarının resimlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde muhafaza ederlerdi. Bu suretleri iç yağı ile

---

³²² İnan 1972, A., Tarihte ve Günümüzde Şamanizm, Materyaller ve Araş- tırmalar, TTK Yay., Ankara

³²³ Jisl 1963, L., Kül Teğın Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, Belleten, XXVII. Ankara.

yağlarlar, sonra da sırıklar üzerine dikerlerdi. Yılın dört mevsiminde bu tanrılara kurban kesilirdi. Göktürkler kestikleri koyun ve kurbanlıkların başlarını da sırıklara koyarlardı. Kağanın çadırı Ötüken Dağı'nda bulunur, kapısı Doğu'ya bakardı. Kağan her yıl boy başbuğlarıyla beraber atalarının mağarasına kurban sunardı. Ayrıca ayın ilk onunda, ırmak kıyısında Gök Tanrı'ya kurban sunulurdu³²⁴.

Ötüken Dağı'nın Batı'sında, beş yüz "li" mesafede, üzerinde hiçbir ağaç ve otun bulunmadığı kutsal bir yüksek dağ vardı. "Budun İnli" adındaki bu dağ bütün vatanı ve ulusu koruyan Gök Tanrı'nın mekânı sayılırdı. Bu dağa da tapmak ve kurban sunmak gerekiyordu. Budizm'in Göktürk Devleti'ne ilk kez Toba Han döneminde (572-581) bir Çinli Budist'in teşviki sonucu girdiği anlaşılmaktadır. Toba Han'ın bir Budist olarak Buda duaları okuduğu ve oruç tuttuğu bilinmektedir. Bu büyük hükümdarın Budizm'i seçmesinin Şamanist halk tarafından nasıl karşılandığı hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Fakat Toba Han'ın ölümünden bir buçuk asır sonra yazılmış olan Orhun Yazıtları'nda Budizm'in etkilerine hiç rastlanmamakta¹²; aksine bu yazıtlara göre, Türkler'in bağımsızlıklarını kazanmalarında Şamanizm'in temel kültleri olan Türk Tanrısı ve YerSu'nun yardımından söz edilmektedir³²⁵.

Orhun Yazıtları'nda Şamanizm'in en ilkel inançlarından olan kötü ruhlardan ve bazı putlardan hiç bahsedilmemesi de dikkat çekicidir. Buna rağmen, ünlü Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan'ın Budizm'e meyilli olduğu tespit edilmiştir. Bilge Kağan'ın bu dine göstermiş olduğu ilgi, her halde, halk arasında yaygın olan ilkel Şamanizm'e bir tepki olarak değerlendirilebilir. Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi karargâhının etrafına kale yapmak, Buda ve Lao-tseu adlarına tapınaklar inşa etmek hevesine düşmüş, halkını şehir hayatına alıştırmak ve onların günlük hayatını Buda dininin ayinleriyle düzenlemek için şehir ve tapmak inşa ettirmek istemiş, ancak onun bu fikri Vezir Tonyukuk'un şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Batı Göktürkleri'nin din ve adetleri de Doğu Göktürk Devleti'ninkiyle tamamen aynıydı. Batı Göktürkleri'nde, ataların nesiller boyu yaşadıkları mağaraya her yıl büyük bir devlet memurunun gönderilmesi ve kurban sunulması, yine yılın beşinci ve sekizinci aylarında

---

³²⁴ KAFESOĞLU, İbrahim; Eski Türkler'de Devlet Meclisi - Toy, Birinci Millî Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1980, s. 206.

³²⁵ CİN. Halil - AKGÜNDÜZ, Ahmet; Türk Hukuk Tarihi. Cilt: 1. Konya, 1989, s. 46. - ÜÇÖK - MUMCU - BOZKURT; a.g.e., s. 29

da ruhlara kurban sunmak üzere toplanılması adettendi.

Şamanizm'in Göktürkler'deki hakimiyeti, bu devletin Uygurlar'ın eline geçtiği VIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Batı ve Güney'den gelen kitaplı dinlerin (İslâmiyet gibi) Şamanizm üzerindeki etkisi bu dönemde yok denecek kadar az olmuştur. Göktürkler'den egemenliği alan ilk Uygur hükümdarları (Kül Bilge ve Moyun Çur) da Şamanist'tiler. Uygur hükümdarlarından Böğü Kağan 763'te Uygurlar arasına Maniheizm dinini sokmuştur. Bununla beraber, Maniheizm dininin halk arasında pek itibar görmediği anlaşılmaktadır³²⁶.

Bu konuda Kara Balasagun Yazıtı'nın Çince metnindeki bazı parçalar dikkat çekmektedir. Uygurlar'ın Maniheizm'i kabul ettikten yaklaşık elli altmış yıl sonra inşa ettikleri bu anıtta, konuyla ilgili şu satırlara rastlanmaktadır: "...O (Kağan) diyor ki: 'Siz fazileti nasıl anlayabilirsiniz?' Bunun üzerine derhal genel valiler, sınır valileri, iç ve dış vezirler ve komutanlar hep bir ağızdan diyorlardı ki: 'Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakarlıkla hizmet edeceğiz.' Kağanın buyruğuyla bu din artık her bucağa yaydırıldı. Bu umde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağırdı. Onlar tekrar tekrar kağandan merhamet etmesini rica ediyorlardı" Anıtın daha aşağıdaki satırlarında da, Kağan'ın "Işık dinini kabul etmelisiniz" sözleriyle ısrarcı tavrını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden Maniheizm'in halk arasında pek de yerleşmediği sonucuna ulaşılabilir³²⁷.

Maniheizm Kuzey'den gelen Uygurlar arasında ancak 840'tan, yani Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a yerleşmelerinden sonra kökleşmiştir. Bu dönemde de Şamanizm'in Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık ile birlikte yan yana yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. Öyle ki, Şamanizm'in en önemli ve ilkel putlarından olan "Töz Kültü" bile Uygur Budist rahipleri tarafından Buda tapmaklarına kabul edilmiştir.

Uygurlar'ın hakimiyeti çağında Maniheizm ve Budizm, koyu Samanlığın vatani olan Altay, Ötüken ve Baykal çevrelerinde hiçbir zaman kendilerine uygun zemin bulamamışlar, bu yörelerde Şamanizm her zaman için tek geçerli din olmuştur. Çin ve İslâm kaynaklarından anlaşılabilirdiği kadarıyla, Uygurlar'dan egemenliği alan Kırgızlar

³²⁶ Ögel 1993, B., Türk Mitolojisi I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

³²⁷ Kaşgarlı 1985, Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev. Besim ATALAY, I. Ankara 1985:343-381, 466.

da Şamanist idiler. Kırgızlar sulara, ağaçlara, ayrıca tanrılara ve ruhlara kurban sunarlardı. XI. yüzyılda yaşamış, Abbasi Halifesi'nin ünlü elçisi, gezgin İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre Oğuzlar İslâm ülkesine komşu oldukları halde Şamanizm'de uzun süre direnmişlerdir.

İbn Fadlan'ın gördüğü ilk Oğuz Beyi Küçük Yanal bir ara Müslüman olmuşsa da, Oğuzlar'ın "Eğer Müslüman olursan bizim başkanımız olamazsın" sözleri üzerine tekrar Samanlığa dönmüştür. İbn Fadlan'a göre Oğuzlar'ın defin törenleri tıpkı Göktürkler'deki gibiydi. Onlar mezar üzerine kurgan (höyük) yaparlar, balbal dikerler, yog-aş töreni yapıp kesilen hayvanların derilerini (başları, ayak ve kuyruklarıyla beraber) sııklara asarlardı. Ölülere kurban sunmak da adetleriydi. İbn Fadlan Başkırt Türkleri hakkında bilgi verirken de, onların kış, yaz, yağmur, rüzgar, ağaç (orman), hayvan, insan, su, gece, gündüz, ölüm, gibi varlıkların her biri için tanrılarının bulunduğu ve bu tanrılar içinde de en büyüğünün gökte yaşadığına inandıklarından söz etmektedir. Gezginine göre, Başkırtlar ağaçtan "fallus" kadar bir nesne yapıp onu bir yere asarlar, sefere çıkarken ya da düşmanla karşılaşırken onu öper ve secde ederlerdi³²⁸.

Oğuz ve Başkırtlar'a komşu olan Hazarlar'ın kağanı ve aristokrat sınıfı Yahudi dinini benimsemişti. Halk tabakası ise, Gardizi'ye göre Oğuz dinine benzer bir dindeydi. Ebû Dülef'in verdiği bilgilere göre, IX. ve X. yüzyıllarda Yedisu ve Siderya ırmaklarının Doğu'sunda hakim olan Kartuklar Şamanizm'i epeyce geliştirmiş ve tapınaklı bir din haline getirmişti.

Kartuklar yanmayan ağaçtan yapmış oldukları tapınaklarının duvarlarına eski kağanlarının resimlerini asmışlardı³²⁹. Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda, Şamanizm'e ait daha çok bilgiye ulaşılmaktadır. Cengiz Han Moğolları ve bunlara katılan Kuzeyli Türk ulusların Şamanist oldukları kanıtlanmıştır. Ünlü Arap bilginlerinden Reşidüddin'in verdiği bilgilere göre Cengiz Han'ın sol-kol beylerinden biri olan "Odacı", tabip anlamına gelen "Otaçı"nın ta kendisidir ve basit Şamanizm'de tabip ile Şaman'ın aynı şahıs olduğu bilinmektedir. Moğol istilâsının, Moğollar'ın

³²⁸ İBN FADLAN; İbn Fadlan Seyahatnamesi. (Rihletu'bni Fadlan); (Çeviren: Lütfi DOĞAN), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. III/I-II, Ankara, 1954. s. 64.

³²⁹ Gömeç 2006, S., Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yay. Ankara.

geçtikleri bölgelerde ölmek üzere olan Şamanizm'i tekrar canlandırdığı söylenebilir. Görüldüğü gibi, Şamanizm eski Türk toplum yaşantısı üzerinde etkili olmuş bir inanç sistemidir³³⁰.

4.34 “Küz-Erkin (Kül-Erkin)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 13. sayfada geçmektedir³³¹.

İbn Fadlan seyahatnamesinde hükümdar naibi olarak gecen küz-erkin ifadesi genel olarak birçok Türk toplumunda aynı şekilde kullanılmıştır. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar, Çinliler tarafından mağlup edilerek (650-654) P'eiting eyaleti (Tanrı Dağları'nın kuzey sahası)'ne bağlandılar. Fakat her kabile kendi reisinin kontrolü altında idi. Bu haberi veren Çin kaynakları, 665'e doğru tekrar toparlanan Karlukların Çin nüfusundaki ne Batı, ne Doğu Gök-Türk kanadına tabi olmaksızın yaşadıklarını kaydetmiştir. Bu dönemde devletin merkezi Balasagun idi. Önceden "Kül-Erkin" unvanını taşıyan Üç Karluk beyi bu tarihlerde "Yabgu" unvanını almış ve kuvvetli bir orduya sahip olmuştur³³².

Daha sonra Kapgan Kagan tarafından II.Göktürk Kağanlığı'na bağlandığını gördüğümüz Karluklar, Çin'in teşvik ve tahriki ile Göktürk'lere karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardır.³³³ Karluklar bir süre Göktürk Devleti'ne bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. Göktürkler'in dağılmasının ardından Çin'e direndiler ve kendi devletlerini kurdular.

Biz X. yüzyılda Oğuz yabgularının nâibleri olduğunu ve bunlara kuzerkin (kül erkin) denildiğini biliyoruz. İşte burada bir Oğuz yabgusunun bir naibi söz konusudur. Aslında nâib demek olan kül erkin bir şahsın lâkabı ve adı sanılmıştır. Demek oluyor ki, Kayı înal'm kül erkin'i yani naibi, olan Bayındır Dönger'i n oğlu, Tuma n Han' a da

---

³³⁰ GÜNALTAY, Muhammet Şemsettin; Mufassal Türk Tarihi, Cilt: 4, İstanbul. 1340, s. 42.

³³¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.13.

³³² İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, T. T. K., İstanbul, 1941, s. 101.

³³³ İBN FADLAN; İbn Fadlan Seyahatnamesi. (Rihletu'bni Fadlan); (Çeviren: Lütüfî DOĞAN), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. III/I-II, Ankara, 1954. s. 64

nâiblik yapmıştır. Biz yabguların nâibleri olduğunu ve bunlara kül erkin denildiğini biliyorduk. Rivayetler bunu doğrulamıştır. Ancak, yabgu gibi, kül erkin'in de bir unvan olduğu unutulmuştur. Türkiye Selçukluları devleti teşkilâtında saltanat nâibliği (niyâbet-i saltanat) memuriyeti vardı.

4.35 “Çuha”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 14. sayfada geçmektedir³³⁴.

Yünden sıkı olarak okunmuş dayanıklı ve havlı bir kumaş.³³⁵ Bilhassa erkek giyiminde kullanılırdı, Bunu dokuyanlara çulha denirdi. En meşhurlar Üsküp ve Selanik'te dokunurdu . Kırmızıları çok makbuldü. Ateş alı gayet parlak eski bir Venedik çuhası da memleketimizde “ıskarlat” adı ile meşhur olmuştur.³³⁶ Kulğun: Kırgızca'da çuha, yünlü kumaş. Levandine : Saray vesikalarına göre, bostancı-başı kurban bayramında padişahın eteğini öptüğünde verilmek mutad olan çuha kumaş³³⁷.

4.36 “Yabgu”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 14. sayfada geçmektedir³³⁸.

İlk Türk Devletlerinde yüksek düzeyde devlet yöneticisi anlamında kullanılır. Türk Kağanlığı döneminde kağandan sonra gelen en üst düzey yönetici anlamındadır. Yabgu, aynı anlamda kullanılan "kağan" ve "hakan"dan daha eski bir unvandır. Oğuzname'de Oğuz'un dedesi "halkın ilk büyüğü, ilk atası" anlamında dip yabgu adıyla anılır. Hükümdar anlamında yabgu unvanının en eski kullanılışı, Büyük Hun İmparatorluğu'nda (M.Ö. 220 - M.S. 426) görülür.

Teoman (Tuman) yabgu olarak anılıyordu. Hazar hükümdarları da Göktürklerin hakimiyetine girmeden önce yabgu unvanını taşırlardı. Göktürkler, "kağan" unvanını benimsediler. Bu çağlarda Bizans, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında yabgu unvanı zibel, cebu, cibu, şekillerinde geçer. Bazı islam kaynaklarında bu unvana cibbuye, cıbguye

³³⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.14.

³³⁵ Yaman Nurettin, *Türk Kumaşları*, Ankara, 1945.

³³⁶ Türk Ansiklopedisi, Ankara 1966, XIII. Dokumacılık mad.

³³⁷ Öz Tahsin, *Osmanlılar Devrinde Türk Kumaşları Resimli*, V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1956.

³³⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.17.

denildi. Selçuklular, devlet kurduktan sonra hakan yerine, "sultan" unvanını aldılar; yabgu unvanı da melik karşılığı olarak "uluğ-yabgu" şeklinde kaldı³³⁹.

Eski Türkler yabgu dedikleri Türk hükümdarlarına büyük saygı gösterirlerdi. Yabgular, toplum içinde olağanüstü varlık olarak nitelenirlerdi. İnsanlarda olmayan birtakım gizli kuvvetlerin yabgunun kişiliğinde toplandığına inanılırdı. Onların Tanrı tarafından insanları yönetmekle görevlendirildiğine ve yabgularda tanrılık niteliklerinin bulunduğuna inanılırdı. Bu kutsallık, kan ilişkileri dolayısıyla bütün hanedana geçirdi. Hanedanın erkek üyesine "şehzade prens" anlamında "tigin" denirdi. Türk devletleri hanedanın ortak malı sayılırdı. Devlet merkezinde yabgu bulunurdu. Devleti yönetmek için tiginler ülkenin doğusuna ve batısına genel vali olarak gönderilirdi. Merkezi uluğ yabguya bağlı olan doğudaki genel valiye sağın yabgusu denirdi. Batıdaki genel vali de solun yabgusu olarak anılırdı. Doğudaki yabgu batıdakine göre daha yetkili sayılırdı. Devlet merkezlerinde ülkenin yönetiminde temel olan "kurultay" bulunurdu. Merkezdeki yabgunun başkanlığında toplanan kurultaya sağın ve solun yabguları, uluğ yabgunun karısı hatun vb. devlet ileri gelenleri katılırdı³⁴⁰.

4.37 “Nebiz”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 15. sayfada geçmektedir³⁴¹.

Kuru üzüm, hurma, bal, arpa, buğday vb. şeylerin suda bekletilerek onu tatlandırması yolu ile elde edilen bir içki çeşidi." imiş. İslam aleminde haram olup olmadığına dair bir sürü yorumlar yapılmış, birbirleri ile ihtilafli görüşler ortaya çıkmıştır.

Kuru üzüm, hurma, bal, arpa, buğday vb. şeylerin suda bekletilerek onu tatlandırması yolu ile elde edilen bir içki çeşidi. Sarhoş etsin veya etmesin aynı adla anılır. Nitekim nebize şarap (hamr) dendiği gibi, üzüm suyundan elde edilen şaraba da

---

³³⁹ KAFESOĞLU, İbrahim; Eski Türkler'de Devlet Meclisi - Toy, Birinci Millî Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1980, s. 210

³⁴⁰ Kaşgarlı 1985, Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev. Besim ATALAY, I. Ankara 1985:343-381, 466

³⁴¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.15.

nebiz denmektedir. Nebiz, helâl ve haram olmak üzere iki kısma ayrılır³⁴².

4.38 “Uçmag(cennet)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 15. sayfada geçmektedir³⁴³.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 4. Bölümde geçmektedir³⁴⁴.

Türk ve Altay mitolojisinde Cennet. Uçmağ (Uçmak, Ocmağ, Uçmah) olarak da söylenir. Karşıtı Tamagdır. Ölümünden sonra iyi insanların mükafat olarak gideceği yer. Yeşilliklerle ve nimetlerle doludur. Işık dolu bir mekandır. Hemen her inançta ölümünden sonra iyi insanların gideceği güzel bir dünya veya mekan vaat edilir. Uçmak kelimesi Türk kültür tarihinde bir dönem "Cennet" sözcüğünden çok daha fazla kullanılmıştır ve daha yaygındır. Yunus Emre'nin dizelerinde sık sık rastlanan bir kelimedir³⁴⁵.

Tutulmadı Yunus canı, geçti Tamu'dan, Uçmak'tan

Yola düşüp Dost'a gider, ol aslına uyakmağa

Kavramın temelinde, ruhun bedeni terk ettiği zaman "uçan kuş" kılığında olduğuna dair eski Türk inanışları vardır. Yakutlarda, ölüm anında ruhun bedeni terk ederken kuş şekline dönüştüğüne ve evreni kaplayan Dünya Ağacı'nın budaklarına kadar uçarak ulaştığına inanılırdı. Ruhun kuş kılığında Cennet'e gitmesi anlayışının izlerine, eski Türk yazıtlarında da rastlanır. Ölmek anlamındaki "uçabarmak" sözcüğünün temelinde de yine "uçmak"la ilgili bu inancın izleri vardır. Pek çok yörede, ölen kişiye "uçup gitti" denilir. Moğolca Oktargay (Oktarguy) sözü de cenneti veya cennet bahçelerini anlatmakta kullanılır³⁴⁶.

---

³⁴² İbnül-Esir, en-Nihâye fî Garîbil-Hadis, 5, 8.

³⁴³ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.15.

³⁴⁴ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu'l-Gırnâtî, Tuhfetu'l-elbâb ve nuhbetu'l-a'câb*, s. 102-105.

³⁴⁵ İBN FADLAN; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (Rihletu'bni Fadlan); (Çeviren: Lütü DOĞAN), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. III/I-II, Ankara, 1954. s. 69

³⁴⁶ Eröz, Mehmet, (1966) “Türk Köy sosyolojisi Meseleleri ve Yörük Türkmen Köyleri”, Sosyoloji Konferanslar× 6.Kitap, İstanbul

4.39 “ Balbal (Mezar Taşı)”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 15. sayfada geçmektedir³⁴⁷.

El-Gırnati Seyahatnamesinde: 4. Bölümde geçmektedir³⁴⁸.

Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen mezar taşına verilen isimdir. Orta Asya Türklerinde, Şamanlık dininin geçerliliğini yaygın olarak koruduğu dönemde, ölen savaşçıların kurgan denilen mezarlarının etrafına dikilmiş, savaşçının öldürdüğü düşmanları ve bu kişilerin öbür dünyada onun hizmetçileri olacağına inanılacağını simgeleyen, genellikle bir taş parçasının üzerine yontulmuş, bir elinde kılıç, figürlerinden oluşan heykellere verilen ad. Bu taşların sayısının fazlalığı ölen kişinin sağ iken; gücünün, cesaretinin, kahramanlığının da simgesidir. İslam öncesi dönemde yaygın olan balballar, İslam dininin kabulünden sonra yerini mezar taşlarına bırakmıştır. Balbal sözü Eski Türk dilinden bir kelime olup bal+bal, yani vurmak, kakmak, çakmak demektir³⁴⁹.

Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlardan Moğolistan’a kadar uzanan geniş coğrafi bölgede binlerce taş heykel ve balbal bulunmaktadır. Ancak taş heykel ve balbalların hangi amaçla yapılarak kült merkezlerine, kurganların üzerine veya çevresine dikildiği ve anlamlarını ne olduğu, 19. yüzyılın sonuna kadar bilinmemekteydi. 1889 yılında ortaya çıkarılan ve 1893 yılında çözülen Orhun Yazıtları sayesinde, taş heykel ve balbal bilinmezlik gizinden kurtulmaya başlamıştır. Orhun Yazıtlarında “Babam Kağan öldüğünde, heykelini diktik” cümlesi, mezar sahibi için heykelin yapılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Balbal için ise şu cümle geçmektedir; “Kırgız Kağanını öldürdüm, balbalını yaptırım..”. Öldürülen düşman için yaptırılan basit biçimli, şekilsiz taş heykelin üzerine, bazen düşmanın adı da yazılmaktadır.

İlk Göktürk kitabelerinde geçen balbal kelimesinin kökeni ve işlevi hakkında öteden beri bilim dünyasında tartışmalar bulunmaktadır; Moğolca parçalamak anlamına gelen balbala ile ilişkisi kurulan bu balbalın, işlev olarak da, ilk kez Radloff “bir ölü için

³⁴⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.15.

³⁴⁸ Ebû Hâmid el-Gırnâtî, *Rihletu’l-Gırnâtî, Tuhfetu’l-elbâb ve nuhbetu’l-a’câb*, s. 102-107.

³⁴⁹ Mahmud Kaşgari: *Mitteltürkischer Vortschatz nach Mahmûd alK`asgari’s Divân Lugat ʿtTürk*, (Eev. ve yay. C. Brockelmann), BudapeşteLeipzig, 1928.

anıt olarak dikilen taştan bir tasvir” demiştir.³⁵⁰

Ancak bu kez de balbal ile mezar taşı arasındaki işlev farkı tartışılır olmuştur. Burada balbal teriminin sözlük anlamı, Göktürk Kitabelerindeki geçtikleri yerleri ve tartışmalardaki yorumlardan örnekler verilerek, konuya açıklık getirilmesi hususunda çalışılacaktır:

Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Büyük Sözlüğünde;

“esk. Eski Türklerde kişinin anılması için mezarının veya bazı kurganların etrafına dikilen taş, şeklinde geçmektedir”³⁵¹.

A. İnan, daha önceki balballar üzerine verdiği bilgilerin, arkeolog ve tarihçi L. A. Evtiyuchova ile L.R. Kızlasov’un ispatlarına göre, heykellerin hiçbiri balbal değildir, balballar ölen alpin, hayatında öldürdüğü düşmanların adına mezarına konulan taşlardan ibarettir. Bir kahraman alpin yanında bir sıra taşlardan birinde şu yazı okunmaktadır: “İşbara Tarkan Balbalı”(“Ongin Yazıtı” yanında). Mezardaki kahramanın öldürdüğü düşmanlar için “balbal” denilen taşlar sembol olarak konulurdu. Öldürülen şahıs önemli ise “balbal” taşına adının da yazıldığı anlaşılmaktadır, diyerek, bu görüşe katılmaktadır³⁵².

Rusların Orta Asya Tarihçisi Barthold ise, Çinli Budist Rahip (Hacı) Hsüan-tsang’ın 630 yıllarında Türk ülkelerini gezerken, Türklerin kabirleri üzerine bunların öldürdükleri düşmanların heykellerini diktiğinden söz eder. O, bu bilgiden hareketle, Orhun Abidelerinde bu bilgilerin doğrulandığını belirtir ve bu sözcüğün Çince olması muhtemeldir demektedir³⁵³.

Son yıllarda Orta Asya üzerine birçok çalışması bulunan JeanPaul Roux ise balbal üzerine birçok araştırmacının görüşlerine yer verdikten sonra, sonuç olarak; ‘Öldürülen düşman ya da onun ruhu olmasının burada bir önemi yoktur. Şimdilik, balbalın ölümün yaşamsal gücünün toplandığı yer, ölüm sonrası ikamet yeri olduğunu

---

³⁵⁰ Roux 1994, J.P., Türklerin ve Moğolların Dini, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul. s.163

³⁵¹ <http://www.tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=Balbal&ayn=tam>, 27.07.2010

³⁵² İnan 1972, A., Tarihte ve Günümüzde Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yay., Ankara.

³⁵³ Barthold 2004, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Dersleri, Haz. H. Dağ, Çağlar Yay., Ankara. s.19

belirtmekle yetinelim. Belki de ölünün bizzat kendisidir. Demektedir.³⁵⁴.

Bu görüşten hareketle öncelikle Göktürk Abidelerinde geçen balbal kelimesinin geçtiği yerlere bakalım:

Orhun Kitabesi:

Satır 2: Hakanlık [olan] hakani münkariz olmuş Türk kavmi öne gün doğusuna, arkaya gün batısına kadar, beride (=güneyde) Çin'e, ötede (=kuzeye) ormana kadar [kadar].

Satır 3: Cesur adamlarını balbal kıldı, Türk kavmi(nin) adı yok oluvermiş idi³⁵⁵.

Bilge Kağan Abidesi; Doğu Yüzü:

Satır 13: Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş, Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal dikmiş³⁵⁶.

Satır 20: O bilmemenden dolayı, kötülüğünden yüzünden amcam kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim³⁵⁷.

Zamanla kurgan çevresinde ve bu kültür coğrafyasında Türkçede “balbal” adı verilen mezar taşları kültürü dikkati çeker. Bir bakıma kurgan mezarlar ile balbal kültürü birbirine paralel gelişmiş kültürler gibi olduğu anlaşılmaktadır.

Bilge Kağan Abidesi, Güney Yüzü:

Satır 7: (Tatabıya yapılan seferin devamında)... Kahraman erini öldürüp balbal kılıverdim.

Satır 9: ...Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku'yu, generali balbal olarak dikiverdim...³⁵⁸. Göktürk abidelerinden anlaşıldığına göre balbal sadece öldürülen düşmanın anısına için dikilen mezar taşları değildir. Göktürk kağanları kendi yakınları

---

³⁵⁴ Roux 1999:165.

³⁵⁵ Orkun 1994, H. N., Eski Türk Yazıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:529, Ankara.

³⁵⁶ Ergin 1986, M., Orhun Abideleri, Bas.11, Boğaziçi Yay., İstanbul, s.39

³⁵⁷ Ergin 1986, 41.

³⁵⁸ Ergin 1986, 53,55

ve askerleri için de balbal dikildiğinden söz etmektedir. Diğer taraftan Moğolistan'da 2001 ve 2003 yılı Bilge Kağan Hatıra Mezar Külliyesi Arkeolojik kazısında ortaya çıkardığımız balballarda Uygurlar gibi boylara ait damgalar da vardı.

Buradan, kağanların yönettikleri halkları çevredekilere göstermek anlamında onlara ait balballar diktikleri de anlaşılıyor. Ayrıca Kül Tigin'e ait mezar külliyesinin karşısında doğuya doğru dizilmiş 330 kadar balbal varken, Bilge Kağan'da 550 civarında idi. Bilindiği gibi bir savaş ustası olan Kül Tigin, Bilge Kağan'dan çok daha düşman öldürmüştü. Sadece balballar öldürülen düşman sayısınca dikilmiş olsaydı, herhalde Kül Tigin'in balbal sayısı daha çok olurdu. Orhun Abidelerindeki ifadeler ve bölgedeki yapılan çalışmalardan hareketle balbalın ölen kişilerin anısına ve de yönetim merkezlerinde ise yönetilenleri belirtmek için dikilmiş olabilir. Nitekim 2003 yılı kazılarında Bilge Kağan Külliyesini çevreleyen neredeyse tümünde bir boyu ya da halkı simgeleyen damgaların olduğu balballar ortaya çıkartıldı³⁵⁹.

2001 yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazılarının en önemli buluntularından biri de Bilge Kağan'a ait mezar olmuştur. Dikdörtgen şeklindeki bu mezarın çevresi bitkisel motiflerle süslenmiş taş levhalarla çevrilmişti. Ne var ki büyük ihtimalle Göktürk Devleti'nin yıkıldığı 745 olayları sırasında istilacılar tarafından bütün külliyedeki mimari unsurların tahribatı gibi buradaki mezar da tahrip edilmiş ve bu taş levhaların üst kısımları kırılıp götürülmüştür. Mezar içi ve etrafı kazılmıştır. Sözünü ettiğimiz hazine 100 cm. kadar bu mezarın güneyinde 1.25 cm. yüzeyden derinlikte alınan döşeme tuğla levhaların yerleştirildiği gri renkteki taban sıvasının altına istif edilerek yerleştirilmişti. Bu istif edilen eserlerin geniş- liği 40 cm ve boyu 50 cm, derinliği 30 cm. kadardı. Sunak ise bu eserlere 125 cm. kadar güneyde idi (Resim 6). İlk eserlerin bulunmaya başladığı 31 Temmuz günü önce üç adet gümüş çiçek tespit edilmişti.

Bu çiçekler 3-4 cm kalınlığındaki insitu (yapım sı- rasında konulduğu gibi orijinal) taban sıvasının altından geliyordu, üstten düşürülmüş görüntüsü vermiyordu, devamında başka çiçeklerin olabileceğini de düşünerek kazıyı derinleştirmeye karar

---

³⁵⁹ Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoğlu, G.Gökçek, "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.

verdik ve sekiz adet çiçek daha tespit edildi³⁶⁰. Yağışlı ve fırtınalı bir gündü, elimizle tuttuğumuz branda çadır altında kazıyı sürdürmemiz mümkün görünmüyordu, zira akşam da olmuştu ve jeneratör yardımı ile gece 24.00' kadar kazıyı sürdürdük. Ancak bu alanı tümüyle keserek çadıra götürüp detaylı bir kazı yapmaya karar verdik ve o gece üzerini el arabaları ve kazma kürekle brandalarla adeta bir kurgan gibi kapattık. Bir Türk ve bir Moğol'dan oluşan nöbetçilerle ikişer saat ara ile başında nöbet tutuldu. Kazıdan sorumlu olan şahsım (Türk tarafı) ve D. Bayar (Moğol Tarafı) sabaha kadar nöbetçilere nezaret ettik. Bir gün sonra da buradan blok halinde bir kasa içine yerleştirilen arkeolojik toprak çadırlardan birine götürüldü ve bir hafta boyunca sistematik bir şekilde kazısı yapıp eserler belgelenip, dört sandık içine paketlenip konular eserler, iki ciple, dağlardan aşan zorlu bir gece yolculuğu sonunda Moğolistan Milli Müzesine teslim edildi.

Bu eserler orijinal olarak üstte gümüş, altta altın eserler olmak üzere istiflenmişlerdi. Sunak çevresinde uzun yıllar ateş yakılarak törenler yapıldığından üstteki eserler belki de ilk anlarda hemen 20-30 cm. üstünde olan bu faaliyetlerden dolayı kısmen eriyip hasar görmüştü. Ancak zaman içinde bu dolgu 100 cm.yi aşmıştır. Eserler tahrip edilerek sunulmuştu. İki adet gümüş geyiğin bacakları koparılmıştı, altın rulo hâline getirilmiş ve ipek bir kumaşın içine sarılmıştı ve kıymetli taşları alınarak altın bir maşrapanın içine konmuştu, altın maşrapaların tutamakları kırılmıştı. Bu hazinenin konulmuş olduğu gümüş sandık parçalanmış ve üzerinde applike olarak kullanılmış 2586 çiçek de koparılarak, rulo edilmiş sandığın üstüne konmuştu³⁶¹. Yukarıda belirttiğimiz Bilge Kağan mezarı geçmişte tahrip edilip soyulduğu için içinde herhangi bir şey bulunamadı. Radloff ve Jisl kazılarından itibaren bölgedeki kazılarda biliyoruz ki Göktürk mezarlarında cesetle karşılaşılmamıştır. Demek ki Çinli gözlemcilerin söylediği gibi Göktürkler büyük oranda ölülerini yakmışlardı. (Anonim olarak belirttiğimiz Bilge kağan ailesine ait diğer mezarlardan bazılarında Rusların ve Moğolların kazılarında kül bulunduğu, kazılar sırasında görüş alışverişinde bulunduğum Moğol arkeolog D. Bayar tarafından anlatılmıştır. Ancak, Bu küllerin bir cesede mi

---

³⁶⁰ Bahar 2005, H., "Tika Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları" XIV.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara.

³⁶¹ Bahar 2002a , H., "Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Orhun Sempozyumu, Tika, 11 Mart 2002, AÜ.DTCF. Farabi Salonu, Ankara.

yoksa tören için yakılan odun külleri mi olduğu raporlarda pek açık değildir, demiştir³⁶².

Bilge Kağan Anıtı 72 m. uzunluğunda ve 36m genişliğinde olduğu anlaşılmıştır. Anıt, yaklaşık 5 m aralıklarla sıralanmış balballarla çevrili idi. Anıtı çevreleyen balballar ön ve arka cephede anıtın dış duvarına 5 metre uzaklıkta, güney ve kuzey cephelerde ise 6.80 m uzaklıktadır. Kazı sonucunda anıtı tamamen çevreleyen ve balballarında dışında kalan bir kanal tespit edildi. Dört cephede de 3.40 m genişliğinde olan kanalın derinliği 190 cm'dir. Kuzey cephede kanal ile anıtın kuzey duvarının dış sıvası arasındaki mesafe 7.90 m olarak belirlendi. Kanalın giriş kısmına denk gelen ve bittiği noktanın arası 3.60m'dir. Kanal ile platforma yürüme yolunun her iki tarafında 15'er cm'lik aralık vardır. Anıtın batı duvarının dış noktası ile sunak taşının batı ucunun arası 12.86 m, sunak taşı ile bark arası ise 14 m ölçüldü³⁶³.

Bu yapının batı köşesi ile barkın doğu köşesi arasındaki mesafe 17.40 m, kaplumbağanın altındaki kare yapının batı ucu ile anıtın girişi arasındaki mesafe 10.50 m, kare yapının batı ucu ile koçların arasının mesafesi 11.40 m, anıtın girişinde bulunan iki koçun birbirine uzaklıkları 3.75 m, anıt girişi için platform uzanan yürüme yolu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısım olan yürüme yolunun başlangıcı ile ilk kısmın bittiği nokta 6.70 m, ilk kısım ile anıtın ana giriş kapısının arası 5.70 olmak üzere toplam 12.40 m, yürüme yolunun başlangıcı ile ilk balbalın mesafesi 3.30'dır. Anıtın ana giriş kapısının genişliği ise 3.30 m'dir³⁶⁴.

Karahanlılar dönemi bu dönem mimari geçiş için önemli bir dönem olmuştur. Karahanlıların başkenti Karabalğasun'da erken dönem balballarının bu dönemde ikinci bir kullanım olarak Arapça yazılarla mezar taşına dönüştüğü görülür. Hatta bazıları daha sonraki Sovyet döneminde Kiril harflerle yazılmış şekliyle kullanılmıştı. Bu türden örnekler Anadolu'da da rastlanmaktadır. Bazen iki bin yıl öncesinde, Roma dönemi kullanılan bir mezar taşının daha sonra Selçuklu ya da Osmanlı döneminde Arapça

---

³⁶² Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoğlu, G.Gökçek, "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.

³⁶³ Bahar 2005, H., "Tika Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları" XIV.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara.

³⁶⁴ Bahar 2002a , H., "Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Orhun Sempozyumu, Tika, 11 Mart 2002, AÜ.DTCF. Farabi Salonu, Ankara.

kitabeli ve günümüzde de Latin alfabeli Türkçe ile görebilirsiniz³⁶⁵.

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen göç yollarının girişinde olan Doğu Anadolu'da Orta Asya etkilerinin daha çok yansması da doğaldır. Zira bu bölgenin Kars ve Erzurum çevresinde Orta Asya'dan taşınan balbal kültürünü yansıtan elinde kadeh tutan heykel tarzındaki mezar taşlarının varlığından tutun da kurgan türü mezarlıklara varıncaya kadar benzerlikler Orta Çağlara kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ahlat, Gevaş, Erciş ve Çaldıran gibi merkezlerde geçmişe ait taş işçiliğinin etkilerinin yanında Orta Asya'dan gelen etkiler de dikkati çeker. Bölgedeki bu etkiler türbe ve kümbet mezar kültüründe dikkati çekerken; özellikle, Anadolu'da Çaldıran Ovasında, Tunceli Munzur Dağlarında Ulukale ve Erzurum, Hınıs Başköy, Mirseyit (Tanır), Artvin-Şavşat, Diyarbakır, Elazığ, Kars, Erzincan; Orta Anadolu'da Akşehir-Maruf, Afyon'un Kümbet ve Hayranveli, Seyidgazi'nin Ayvalı ve Kafkasya, Orta Asya ve Balkanlarda karşılaşılan at ve koç şekilli eski mezar taşları Orta Asya kültürü ile ilişkileri görülmektedir³⁶⁶.

Anadolu'da koyunla ilgili mezar taşları genellikle Akkoyunlular ve Karakoyunlulara ait gösterilirken, at ile ilgili kültürün hangi Türk boyuna ait olduğu üzerinde fazla durulmamıştır. Ancak koyunlu mezar kültürlerinin yanında olması yine bu kültürün Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile ilgisinin olacağını göstermektedir. Diğer taraftan at heykeli ile ilgili mezar kültürler Çin'in kuzeyinde Kien Ling ve Hun dönemine ait Shensi'de karşılaşılmıştır.

XIV. Yüzyıla ait Soul yakınlarındaki mezar buluntuları da bu geleneğin geç dönemlere kadar sürdüğünü göstermektedir. Anadolu'da ise hala koyun ve at heykelleri şeklinde mezar taşı yapım geleneğinin Tunceli çevresinde olduğu tespit edilmişti³⁶⁷. Bu konuda son yıllarda Hakkari'de bulunan mezar stellerinin tarihi daha erkene gitmesine rağmen verilebilecek örnekler arasındadır. M.Ö. I. bin yıla ait bu stellerle Orta Asya'da bulunan balballar arasında bir ilişkinin kurulması Anadolu coğrafyası ile Orta Asya'nın bilindik bir tarih olan 1071 Malazgirt öncesinde iki bölge arasında kültürel ilişkilerin olduğunu yansıtmaktadır. Bu türden geç taşbaba ya da balbal türü mezar kültürlerinin

---

³⁶⁵ Aslanapa 1984, O., Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul

³⁶⁶ Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoğlu, G.Gökçek, "2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları", Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.

³⁶⁷ Karamağaralı 1992, B., Ahlat Mezar Taşları, Kültür Bakanlığı, Ankara.

geç örneklerine Anadolu’da rastlamak mümkündür³⁶⁸.

Bu türden benzerliklere İlk Tunç Çağı olarak bilinen beş bin yıl öncesine ait Altaylar ve Kafkasya’da görülen stilize yaban keçisi ve geyik resimlerinin benzerlerine Burdur, Kars ve Erzurum çevresinde karşılaşılmaması bu sözü edilen sitillerden önce de Anadolu ile Orta Asya arasındaki kültürel ilişkilerin olduğunu yansıtmaktadır. Bu türden benzerlikleri Paleolitik Çağın mağara resimlerine kadar götürmek mümkündür. Demek oluyor ki, Tarih öncesinden itibaren uzak bölgeler arasında tahminimizden daha fazla bir kültürel ilişkiler ağı vardı. Ancak zamanla siyasal sınırların parçaladığı bir dünya sisteminde insan hareketliliğine sınırlar getirilmiş ve bölgesel farklar ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesine rağmen, kutuplaşmalar nedeniyle kesintilere uğramıştır³⁶⁹.

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise, mimari zarafetin yanında yazı- da ve tezyinatta ölçülü bir estetik görülmeye başlar. Artık taşların cüssesi yerine, küçülen taşlarda yazı ve süslemedeki ifadeler öne çıkar. Bu dönemde meslek gruplarının artışı da mezar taşlarına yansır. Eli kolu ayağı olmayan balbal şeklindeki mezar taşlarının üst kısmı toplumda kullanılan kavuk, takke ve sarık gibi meslek gruplarının kullandığı başlıkları simgeler. Öyle ki, kimi türbe hazirelerindeki taşlardan o çevrede hangi tarikat mensupları olduğu sikke şeklindeki başlıklardan anlaşılabilir. Önceleri mesleğini dahi bilmediğimiz insanlara ait mezar taşları artık bir geçit merasimi sergiler gibi toplumsal statüleri yansıtmaktadır³⁷⁰. Ayrıca, mezar taşları yol güzergâhlarını ve yerleşim yerlerini bulmada yardımcı olan önemli işaretlerdir. Zira yayaların çok olduğu, uzun kervan yolculuklarında, yolculuk sırasında ölenleri taşımak oldukça güçtür. Bu nedenle yol boyunca uygun bir yere gömülür, yeri kaybolmasın diye çevreden bulunan bir taş başı ucuna dikilirdi. Çünkü Orta Anadolu’da yaptığımız yüzey araştırmalarında rastgele serpiştirilmiş taşların kervan tarihi yol boylarında ölen kişilere ait olduğunu anladık. Nitekim bu güzergâhlar halk tarafından, İpek Yolu, Tuz Yolu, Katırcı Yolu, Şap Yolu, İpek Yolu, Hacı Yolu ve Bağdat Yolu gibi adlarla anılmaktadır.

---

³⁶⁸ Ceylan 2008, A., Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Karslıdır (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.

³⁶⁹ Bahar Hasan: Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü, S. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış makale, s.24

³⁷⁰ Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoğlu, G.Gökçek, “2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.

İlkel toplumlarda mezarların üzerine yerleştirilen monolitler ölümlerin sembelleri idi. Özellikle ziraatla uğraşan toplumlar, üretim yaptıkları bitkiler için hayvancılık yaptıkları meraların bereketi için yeterli yağmurun yağmasını ölümlere bağlamaktadır. Hayvanları için yeşil meralara sahip olan Moğol toplumu günümüzde toprağı işlemeyi günah sayar ve eski anıtlara ve oboy dedikleri taş yığınlarına saygı gösterirler. Nalah ve Orhun'daki Tonyokuk, Kül Tigin ve Bilge Kağan gibi Türk dönemi anıtlarını dahi 2001 ve 2003 yılı gözlemlerimiz sırasında kutsayan Moğol vatandaşları oluyordu³⁷¹. Bu insanlar üzerlerinde bulunan düğme ya da para gibi bir nesneyi bu kutsal alanın doğu tarafından atıyorlar ve bu alan üç kez dönülüyordu. Bu türden nesnelere yoksa yerden alınan çakıl taşlarıyla bir kutsama gerçekleştiriliyordu. Mezar taşları, balballar ve oboy denilen taş yığınları ile oluşturulmuş kutsal tepeliklere hatık adı verilen kutsal mavi renkli bezler bağlanıyordu. Özellikle Moğol bozkır insanı Bilge Kağan Külliyesi gibi kutsal alanlarda kazı yaptığımızdan dolayı Tenger (Eski Türkçe Tengri) ya da Burhan'ın(Budizm'den gelen Tanrı) yağmurları kestğine inanıyordu. Bu türden tarihi yerler kutsal sayılıyor; gezimiz sırasında yaşlı göçebe Moğol rehberlerimiz kımız saçmadan bizi bu alanlara almıyorlardı. Bir bakıma taş eserlerde ve doğada gördükleri ölen kişilerin ruhlarını saçılarak saçarak memnun ettiklerini düşünüyorlardı. Onlara göre kutsal alanların ve mezarların Moğol ya da Türk olması fark etmezdi, bütün geçmiş saygıdeğerdi.

Görülüyor ki insanlar yaşarken coğrafi koşullara uyarken ölürken de o koşullardan yararlanıp kendilerine kalacak ölüm konutları hazırlamışlardır. Türkler ise doğudan batıya yayıldıkları geniş coğrafya içinde yeni koşullara ayak uydururken geçmişten gelen kurgan ve balbal kültürlerini bir şekilde yeni kültür unsurları içine sentezlemişlerdir³⁷².

Sonuç olarak, mezar taşları bu dünya ile öte dünya arasında sınır taşlarıdır. Bu taşlarda bu dünyada kalanlardan bir dua isteğı, bazen herkesin gideceğı yer mesajı ya da veda mesajı yer alır. Mezar taşları, gidenlerin geride kalanlar tarafından hatırlanma yeridir. Ancak Atalar kültürüne bağlı olan Türk toplumunda diğer toplumlara göre daha

---

³⁷¹ Bahar Hasan: Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü, S. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış makale, s.26

³⁷² Bahar Hasan: Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü, S. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış makale, s.28

çok mezarın ve mezar taşlarının yeri büyüktür. Atasının mezarını yaptırmayan, bayramlarda ve önemli günlerde mezarları ziyaret etmeyen, geleneksel görevin dışında dinî bir sorumluluğu yapmamış gibi ayıplanır. Bu nedenle bayramlarda ülkemizde hiçbir yerde görülmemiş bir hareketlilik yaşanır. İnsanlar yaşayan yakınları kadar ölen yakınlarını da ziyaret ederler. Türk toplumunun yaşadığı kültür coğrafyalarında köklü bir mezar geleneği kültürü vardır. Bilindiği gibi kültürleri silip yok etmek oldukça güçtür. Yok edildiği sanılan çoğu kültürler kimi zaman başka kisveler giyinerek yaşamasını sürdürür. Aynı zamanda binlerce yıllık bir kültürü üzerinde barındıran mezar taşları şekilleri ve verdikleri bilgilerle bir tarih arşividir. Verdikleri mesajlarla da edebi ve felsefi ilham kaynaklarıdır³⁷³.

4.40 “ Kubrat-han”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 21. sayfada geçmektedir³⁷⁴.

Avar Kağanlığı ve Gök-Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında kalan Bulgar boyları Kubrat Han'ın liderliğinde birleşerek 631 yılında Karadeniz'in kuzeyinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Fakat Kubrat'ın ölümünden sonra oğulları anlaşamayarak devletin birliğini bozdu. Bu durumdan yararlanan Hazarlar, Bulgarlara saldırdı. Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh kendine bağlı boylarıyla Hazar boyunduruğundan kaçarak Slavlarla meskûn olan Tuna Nehri dolaylarında 681 yılında ayrı bir devlet kurdu. Kubrat'ın büyük oğlu Batbayan ise Hazarların hâkimiyetini tanıdı³⁷⁵.

Zira Hz. Muhammed döneminde ne Bulgar şehri ne de Aydar diye bir Bulgar hükümdarı olduğuna dair herhangi bir yazılı ve arkeolojik delil bulunmadığı gibi bu dönemde Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde Kubrat Han önderliğinde bağımsızlık mücadelesi verdikleri net bir şekilde bilinmektedir. Ayrıca Kubrat Han'ın vaftiz edildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Fakat bu efsanedeki gerçek damlacıkları gene de bulunmaktadır. Aslında bu efsaneyi Ortaçağ Bulgar tarihçilerinin kendi hak inançlarının

---

³⁷³ Bahar 2005, H., “Tika Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları” XIV.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara

³⁷⁴ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.21.

³⁷⁵ Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

köklerini çok eskilere dayandırmak ve Bulgar nüfusu arasında komşuları üzerindeki üstünlük hissini eski zamanlara kadar götürmek düşüncelerinden kaynaklanıyordu³⁷⁶.

Kökeni Büyük Hun Tanhularına dayanan Türklerin yönetici Dulo soyuna mensup olan Kubrat Han doğuda Gök-Türk Kağanlığı'nın batıda da Avar Kağanlığı'nın düşmüş olduğu zâfiyetten faydalanarak 630'lu yıllarda Bulgar boylarını Onogurların idaresinde birleştirdi. Böylece Bulgar Türklerinin ilk siyasi teşekkülü olan Büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Fakat bu devlet kısa bir süre sonra Kubrat'ın ölümünün ardından oğulları arasındaki taht kavgaları ve Hazar Türklerinin baskısı neticesinde dağıldı. Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh kendine tabi Bulgarlarla birlikte Hazarlar'dan kaçarak Tuna Nehri dolaylarında bugünkü Slavların ataları Antlarla meskûn Balkan yarımadasında yerleşti ve burada 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Bulgarların esas kitleleri ve onlara akraba Savirler gibi Türk boyları ise Hazarların hâkimiyetine girdi.

4.41 “Asparuh”

İbn Fadlan Seyahatnamesinde: 21. sayfada geçmektedir³⁷⁷.

Orta Asya'nın güneylerinden Kafkasların kuzeyine gelmiş bir Türk boyu olan Bulgarlar'ın ilk dönemlerindeki yayılma çabalarının başarısızlığa uğramasından sonra uzun süre Kafkasların dağlık kesimlerinde yaşamışlar ve Batı Hun devletinin yıkılmasından sonra, Atilla'nın küçük oğlu İrnek'in esas dayandığı kitle olarak yeniden tarih sahnesine çıkmışlardır. Zamanla Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde hâkimiyeti ele geçiren Bulgarlar, 7. yy'da geniş bir alanı kaplayan büyük bir devlet kurmuşlardır. Büyük hanları Kubrat'ın ismiyle özdeşleşen bu devlet uzun ömürlü olmamış, onun oğullarının birliği koruyamamaları ve yeni yeni yükselen Hazarlar karşısındaki mağlubiyetleri neticesinde dağılmıştır. Hazar egemenliğine girmek istemeyen ordalar çeşitli yerlere kaçmıştır. Bunlardan biri de üçüncü oğul Asparuh'un ordasıydı ve Aşağı Tuna boylarına yerleşerek Tuna Bulgar olarak bilinen devleti kurmuşlardır. Bu üçüncü orda günümüze kadar gelen Bulgar isminin ve

---

³⁷⁶ İzmaylov, İslam v Voljskoy Bulgari, s.180; ayrıca bkz.: aynı yazar, “Naçala İstorii Voljskoy Bulgarii v Predanii i İstoriceskoy Traditsii”, Drevneyšie Gosudarstva Vostoçnoy Evropı, Moskova, İzd. Vostoçnaya Literatura, 2000, s.99-105.

³⁷⁷ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, s.21.

devletinin temelinde durmaktadır³⁷⁸.

Kubrat Han'ın oğullarından Asparuh kendine tabi Bulgarlarla birlikte Hazarlar'dan kaçarak Tuna Nehri dolaylarında bugünkü Slavların ataları Antlarla meskûn Balkan yarımadasında yerleşti ve burada 681 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdu. Bulgarların esas kitleleri ve onlara akraba Savirler gibi Türk boyları ise Hazarların hâkimiyetine girdi.

Bulgar ve akraba boyların Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetine girmesiyle eş zamanlı olarak Orta İtil bölgesine göç hareketi de başlamıştır. Yazılı kaynaklardan öğrenemediğimiz Bulgar boylarının göç hareketlerini toplumların tarihinde önemli rol oynamış hadiseler ile arkeolojik verileri ilişkilendirerek yorumladığımızda dört büyük göç dalgasını tespit etmekteyiz³⁷⁹. Buna göre Bulgarlar ve akraba boylarının Azak yanı bozkırlarından Orta İtil bölgesine ilk göç dalgası Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından hemen sonra Asparuh öcülüğünde meydana gelmiştir.

---

³⁷⁸ Karatay, Osman, TUNA BULGAR DEVLETİNİN İLK ASRI: BALKANLARDA TUTUNMA VE PEKİŞME (681-803) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, X/2 (Kış 2010), s.1-18.

³⁷⁹ Koç, Dinçer. "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti" Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

III. BÖLÜM

SONUÇ

Türk tarihi boyunca ilelebet süregelmiş kavimler, halklar ve etkili devletler her zaman tarih sahnesinde en önemli şekilde yer almıştır. Gerek Türk tarihi gerekse dünya tarihi bakımından bütün bir insanlık alemini etkileyen Türkler her zaman için incelenmesi ve araştırılması gereken en önemli millettir. Bizde burada ele aldığımız kelime ve kavramlar ile tarihin en görkemli milleti Türklerin tarihine ışık tutması için katkı yapmaya çalıştık. İncelediğimiz kelimeler içerisinde daha önce üzerinde hiç durulmamış veya araştırılmamış kelimeler olmakla birlikte, daha çok Rus kaynaklarında geçmiş açıklanmaya çalışılmış unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte dil incelemesi bakımından insanların hayatlarında etki eden olayların, yaşantılarının, göç ettikleri yerlerin ve inançlarının kelimelere, kavramlara nasıl tesir ettiği görülmüştür.

Özellikle Rus ve Çin kaynaklarında incelenen ve ayrıntılı şekilde anlatılmaya çalışılan kelimelerin, yabancı kaynaklarda bulunmayan, bize ait örf, adet, kültür ve inanç olgularına göre tekrar değerlendirmeye çalışıp yorumladık. Yapılan incelemede ve çalışmalarda görülmüştür ki daha birçok kelime ve kavramın bizzat yerinde tespit edilerek tarihsel süreç içerisinde yaşanan döneme göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Burada incelenen kelime ve kavramlar en ince ayrıntısına ve bahsi geçen bütün kaynaklara göre anlatılmış ve manaları açık olacak şekilde tanıtılmaya çalışılmıştır.

Kelimeler ve kavramların o günün yaşayan kültür içerisindeki yeri ve toplumdaki değeri verilmeye çalışılmış, bu kelime kavramların zaman içerisinde aldığı diğer yan anlamlar da bir bütünlük içerisinde tanıtılmıştır. Burada yaşayan bir kültür içerisindeki belirli kelimelerin dünyası aktarılmaya çalışılmıştır, fakat yukarıda belirttiğimiz gibi daha aydınlatılmamış birçok kelime araştırılmaya değer olarak kalmıştır. Bununla birlikte coğrafi özellikleri bakımından büyük bir sahaya yayılan konumuz, buldukları şartlara göre bölgesel etkiler de göz önünde bulundurularak tanıtılmıştır.

Yapmış olduğumuz çalışmanın Türk milletine ve Türk tarihine faydalı olması ve daha çok çalışma ile desteklenmesi konusunda genel görüş olarak söylenebilir. Sonuç olarak denilebilir ki burada incelenen kelimelerin Türk dili açısından çok önemli olduğu ayrıca geçmişten günümüze inanç, kültür ve dil birliğimizi korumak adına her zaman bilinmesi gerektiği düşüncesi hakim görüş olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, AKDITYK TTK Yayınları, 2001, s.105-127.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995, F. 30, s.65-66.

Akdes, Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 1 08-118.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî Atabetü'l-Hakayık*, İstanbul 1951.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 1968, s. 225-226. Uygurcada “memur anlamında da kullanılıyordu, Haenisch'den bk. Moğolların Gizli Tarihi. /Türk. Terc./, Ankara, 1948, s.15 n.2.

A. Kuzembayulı, E. Abil, *İstoriya Respubliki Kazahstan*, Astana,2002, s.184.

Atalay, Besim (2006). *Divanü Lügati't – Türk*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, ISBN 975-16-0405-2, Cilt I, sayfa 28.

Kurat, A. N, *Rusya Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1987, s.225; Togan, a.g.m., s.330.

Aslanapa 1984, O., *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul

Ögel, Bahaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1988) s. 87.

Bahar 2005, H., “Tika Projesi, 2001 Yılı Bilge Kağan Külliyesi Kazıları” XIV.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, III, Ankara.

B. D. Grekov, Kalinin, N. F., “Bulgarskoye Gosudarstvo Do Mongolskogo Zavoyevaniya”, Materialı Po İstorii Tatarii, Kazan, Tatgosizdat, 1948, s.106.

Bahar Hasan, *Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü*, S. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmış makale, s.28

Bahar 2002 b H., vd., S.Çeçen, İ.Durmuş, G.Karauğuz, R.Kuzuoğlu, G.Gökçek, “2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, Türkler 2, Haz. H.C.Güzel, K.Çiçek, S.Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara;82-192.

Bahar 2002a , H., “Bilge Kağan Külliyesi Kazıları”, Orhun Sempozyumu, Tika, 11 Mart 2002, AÜ.DTCF. Farabi Salonu, Ankara.

Barthold 2004, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. H. Dağ, Çağlar Yay., Ankara. s.19

B. Atalay, *Divan-ü Lügat’it-Türk*, I, Ankara, 1939, s.436.

Barthold, Wilhelm (1899), “*Die Alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*”, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Ögel, Bahaddin, “*Yuşu değil de Tuşu şeklini tercih etmektedir ki; bunun da Çingiz Han’ın büyük oğlu Cuci’nin adının Türkçe karşılığı olduğunu söylemektedir.*”, Bakınız B.Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, Ankara 1971, s.197.

Ceylan 2008, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars İğdır*, (1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.

CİN, Halil - AKGÜNDÜZ, Ahmet; *Türk Hukuk Tarihi*. Cilt: 1. Konya, 1989, s. 46. - ÜÇOK - MUMCU - BOZKURT; a.g.e., s. 29.

Çetin Engin, *Divanü Lügti’-Türk’teki Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri*, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, 2005, s.185-200.

Durmuş, İlhami (1993), *İskitler (Sakalar)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Durmuş İlhami, “*Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At*”, Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2, 1997, 13- 19.

Durmuş İlhami, “*Köl Tigin Külliyesi Kalıntıları ve Türk Kültür Çevresindeki Yeri*”, Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, (2000), 183- 190.

Durmuş İlhami, “*Bilge Kağan Külliyesinde Yapılan Yeni Arkeolojik Çalışmalar*”, Türklük Araştırmaları Dergisi, 11,2002, s.223- 232.

Durmuş İlhami, “*Arkeolojik Kalıntı ve Buluntulara Göre Köl Tigin ve Bilge Kağan Külliyesi*”, *Bilim ve Ütopya*, 140, 2006, s.31- 35

Durmuş İlhami, “*Bilge Kağan ve Köl Tigin Külliyelerinin Türk Tarih ve Kültürü Açısından Değeri*”, *Orhun Sempozyumu*, Ankara, 11 Mart 2002a, 1- 10.

Cenkmen, Emin, *Osmanlı saray ve kıyafetleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1948.

Eröz, Mehmet, “*Türk Köy sosyolojisi Meseleleri ve Yörük Türkmen Köyleri*”, *Sosyoloji Konferanslar*, (1996), 6.Kitap, İstanbul.

ERGİN, Muharrem (1991), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ESİN, E. (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 48.

Fatih Sabuncu, *Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnatî'nin Seyahatnamesi (Giriş-Tercüme İndeks)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2010.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, s.60, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.172, K.K.T.Kav., s.65.

Köprülü, F., *Eski Türk unvanlarına ait notlar*, THİT Mecmuası, II, İstanbul, 1939, s.17.

Günaltay, M., *Muhammet Şemsettin; Mufassal Türk Tarihi*, Cilt: 4, İstanbul. 1340, s. 42.

Gömeç, Saadettin., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yay. (2006) Ankara.

Gömeç Sadettin, “*Şamanizm ve Eski Türk Dini*”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı 4, Denizli (1998) 38-50.

Gömeç, S., (2009 A) “*Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları*”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara.

Gömeç, S., (2011 C) *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 4. Baskı, Ankara.

Gömeç, S., (2011 A) “*Türk Tarihinde Avarlar ve Avar Meselesi*”, Uluslararası IV. Türkoloji Kongresi, Türkistan.

Gömeç, S., “*Umay Meselesi*”, *Türk Kültürü*, Sayı 38, Ankara 1989.

G. Kan, *Istoriya Kazahstana*, Almatı 2005, s.96-98.

G. J. Ramstedt, *Alttürkische und Mongolische Titel*, MSF ou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K. H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre (*Titles and Organizational Terms of The Qytan ‘Lino’ and Qara-Qytay ‘Si-Liao’*, *Rocznick Orientalistyczny*, XII, Krakow, 1953, S.74).

G. Doerfer, ayn. esr. II, s. 460 vd. El-Harizmi (Ebu Abdullah Muhammed) de Tarhan’a “şerif manasını vererek bunun bir asalet unvanı olduğunu göstermiş olmaktadır. (bk. R. Genç, *Karahanlı Devlet teşkilatı*, s.241. n. 704.)

G. J. Ramstedt, *Alttürkische und Mongolische Titel*, MSF ou, 55, Helsinki, 1951, s. 63 vd. K. H. Menges ve onun ileri sürdüğüne göre (*Titles and Organizational Terms of The Qytan 'Lino' and Qara-Qytay 'Si-Liao'*, *Rocznick Orientalistyczny*, XII, Krakow, 1953, S.74).

G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersichsn*, II, Wiesbaden, 1965, s. 460-474.

Harald Haarmann: *Awaren*, Artikel in: *Lexikon der untergegangenen Völker*, München, 2005, sayfa 65. *Türk Tarih Tetkik Cemiyeti*, *Tarih I Tarihtenevelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2000, s. 39-40.

H. N. Orkun, *Türk Tarihi*, C. IT₁, Ankara 1946, s.40; Sümer, a.g.e., s.24; Kafesoğlu, a.g.e., s.144; A.inan. *Makaleler ve incelemeler*, 2. baskı, Ankara 1987. s.556; T.Banguoğlu, "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1959, s.4.

Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, Kanaat Basımevi, Ankara, 1947, s. 10.

H. Beveridge, *The Mongollitle Tarkhan*, *JRAS*, 1917; *Tarkhan and Tarquinnus*, *JRAS*, 1918, s. 314-316.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul, 1936, s. 128, str. 4; T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington, 1968, s. 255, 291.

H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, İstanbul, 1936, s. 106.

H.N.Orkun, Türk Tarihi, C. III, Ankara 1946, s.40; Sümer, a.g.e., s.24; Kafesoğlu, a.g.e., s.144; A.İnan, Makaleler ve İncelemeler, 2. baskı, Ankara 1987, s.556; T.Banguoğlu, “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1959, s.4.

István Vásáry, Eski İç Asya'nın Tarihi, Çev. İsmail Doğan, İstanbul, Ötürken Neşriyat, 2007, s.197.

Hikmet Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı (Ankara: 1980) s.15.

İbrahim Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s.1.

İnan 1972, A., Tarihte ve Günümüzde Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yay., Ankara.

İnan, Abdülkadir (1998). “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, Zeki Velidi Togan'a Armağan, Makaleler ve İncelemeler, C.1, Ankara: TTK Yay.

İNAN Abdülkadir, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi 1976 KAYNAK İ. Hakkı, “Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıçılığı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11, 469-481, Konya (2004)

İBN FADLAN; İbn Fadlan Seyahatnamesi. (Rihletu'bni Fadlan); (Çeviren: Lütfi DOĞAN), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. III/I-II, Ankara, 1954. s. 69

İ. Hakkı, Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilâtına medhal, T. T. K., İstanbul, 1941, s. 101.

İbn Battüta. Seyahatname, 1, 372-373, Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi (tr. Cemal Köprü- IO), Ankara, (Türkiye İş Bankası yayınlarından). s. 11, 28, 34, 43 -47, 60, 69, Emel Esin. "Türk Kubbesi", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sy. 3, İstanbul 1971, s. 159- 182.

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 21. baskı, İstanbul 2001, s.157-159; Ahmet Taşağıl, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara 2004, s.15.

İbn Fazlan Seyahatnamesi, Haz. R.Şeşen, İstanbul 1975, s.36.

İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 2. baskı, İstanbul 1983, s.75; Buluç, a.g.m., s.330-331.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, Haz., R.Şeşen, İstanbul 1975, s.43; S.Gömeç, "Altı Bag Bodun", Türk Kültürü, 31/358, Ankara 1993, s.85-86.

İslam: Ansiklopedisi, mad. Tuğra, XII/2 cilt, İstanbul 1975.

İbn Fadlan, Seyahatnamesi, Önsöz ve Tercüme: Prof. Dr. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, Kasım 2013, s. 17.

İbn-i Bibi (1996). El Evâmirü'l-Alâ'iyye Fi'Umûri'l- Alâ'iyye (Selçuk-Nâme), (Çev: Mürsel Öztürk), C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

JISL, Lumir (1963), "Kül-Tegin Anıtında 1958' de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", Belleten, XXVII/107, 387- 402.

Jilss Lumir, Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren als Aeusserungen der Religiösen Vorstellungen der Ost-Türken, Prag: Akademia, 1970.

J.Marquart, Die Chronologie der Altürkischen Inschriften, Leipzig 1898, s.10; S.G.Klyaştorıny, “Orhon Abidelerinde Kengü’nün Kavmi Yer Adı (Etno Toponimiği)”, Çev. İ.Kaynak, Belleten, C.18, Ankara 1954, s.104; E.Esin, “Tonga Alp-Er” (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)”, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ord. Prof. Dr. Z.Velidi Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.137; Gömeç, Kök Türk Tarihi, s.61.

JISL, Lumir (1963), “Kül-Tegin Anıtında 1958’ de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, Belleten, XXVII/107, 387- 402. Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim; Eski Türkler'de Devlet Meclisi - Toy, Birinci Millî Türkoloji Kongresi. İstanbul, 1980, s. 210

Karamağaralı 1992, B., Ahlat Mezar Taşları, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Kaşgarlı 1985, Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lügat-i Türk, Çev. Besim ATALAY, I. Ankara 1985:343-381, 466.

KÜÇÜK Abdurrahman, Günay Tümer, M. Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, , Ankara: Berikan Yayınevi, 2010.

Kurat Akdes, Nimet, Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XXIII, sayı 3-4, Temmuz, Aralık 1965.

Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.108.

Kuzembayulı, A.Abil, E., a.g.e., s.182; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz; Fatih Ünal, Sultan Kenesarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı, İstanbul,2010, s. 49-95.

K.,Danivarov, Istoriya Kazakhskogo Gosudarstva XV-XX, Almatı, 2000, s.11.; M.B. Olcott, The Kazakhs, s.45.

K.K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü, Ankara 1945.

KURAT, Akdes Nimet (1952), “Gök Türk Kağanlığı”, Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi, X/1- 2, 13-5 6.

Köymen, Mehmet Altay (1992). Büyük Seçuklu İmparatorluğu Tarihi C. III, Ankara: TTK Yay.

Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti” Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi SBE, 2010.

L. N. Gumilev, Hunlar, Çev. D. Ahsen Batur, 4. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.303.

Mirfatih Z. Zekiyev, Türklerin ve Tatarların Kökeni, Çev. D. Ahsen Batur, 2. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s.436-438.

Mesudî, Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), çev. D. A. Batur, İstanbul, 2004, s.101. krş. "Egin: Eni bir buçuk karış, uzunluğu dört arşın gelen bir bez. Bununla Suvar oymağı alışveriş eder." (Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi -I-, çev. B. Atalay, 3. basım, Ankara, 1995, s.78

Mustafa Öztürk, Tarih Felsefesi, (Ankara: Başbakanlık Basımevi,1999) s.24.

M. S. Akimova, "Materialı K Antropologii Rannih Bolgar", Rannie Bolgarı Na Volge, Moskova, İzd. Nauka, 1964, s.191

M. Özyetkin-M. Dünder-İ. Kamalov, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", Tarihten Bugüne Başkurtlar, İstanbul 2008.

M. Saray, Kazakların Uyanışı, Ankara,2004, s.61.

Michele E. Commercio, "The Pugachev Rebellion", in the context of post-soviet Kazakh Nationalization" Nationalities Papers, Vol.32, No.1, March 2004, Association for the Study of Nationalities, s.86; Fatih Ünal, a.g.e., s.94.

M. Z. Pakalın, Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, İstanbul 1946•1955, I-III.

Mübahat S. Kütükoğlu, 1009 (1600) tarihli Narh. Defterine göre İstanbul da çeşitli eşya ve hizmet fiyatları, Tarih. Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1978, sayı 9, sh. 1-85.

Moğolların Gizli Tarihi, s.135; A. Y. Yakubovskiy, ayn. esr. s.87; W. Barthold, Turkestan,, s.385.

Millî Folklor, 2009, Yıl 21, Sayı 81.

Musatafa Nihat Özon Osmanlıca-Türkçe Sözlük sy 612.

Mercani, Müstefildü'l-ahbar fi ah vali Kazan ve Bulgar, Ankara 1997, 1, 7-90.

Nesimi Yazıcı, "İlk Türk - İslam Devleti itil (Volga) Bulgar Hanlığı: VIIXV. y.y .", Diyanet Dergisi, XXIX/] , Ankara 1993, s. 57 -69.

N. Muhaddere N. Özerdim, "Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini", Belleten Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24, 11.

Nadir Devlet, "İdil-Bulgarları Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi", İstanbul 1988, IX, 3 13-338.

NOWGORODOWA, Eleonara (1980), Alte Kunst der Mongolei, E. A. Seemann Verlag, Leipzig.

Orkun 1994, H. N., Eski Türk Yazıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:529, Ankara.

Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Anahatları. Altın Orda Öncesi Dönem", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 3 (Güz 2004), s.18.

ÖZERDİM N. Muhaddere, “Choular Ve Türklerden Gelen Gök Dini”, Belleten Cilt XXVII, 105, Türk Tarih Kurumu Ankara, (Ocak 1963)1-24.

Öz Tahsin, Osmanlılar Devrinde Türk Kumaşları Resimli, V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1956.

ÖGEL Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, 1988.

Peter B. Golden, Hazar Çalışmaları, Çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, s.54-55.

Pliny, The Natural History of Pliny, II , çev. John Bostock, Henry Thomas Riley, London 1855.

Pakalın 1993: 77; Kestelli 2004: 406; Örnekleriyle Türkçe Sözlük: 2397; Türkçe Sözlük: 1674.

Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 45-47, 138, 156, 165; İbn Fazlan Seyahatnâmesi, s. 76-80, Notlar s. 113-115.

RADLOFF, Wilhelm (1999), Orhun, (Çev.: D. VASILIEV), Ankara: TİKA.

Reşat Ekrem Koçu, Türk giyim kuşam ve süslenme sözlüğü, Ankara, 1967.

RUDENKO, Sergei I. (1958), "The Mythological Eagle, the Gryphon, the Winged Lion, and the Wolf in the Art of Nomads ()", *Artibus Asiae*, XXI, 101- 122.

Roux 1994, J.P., *Türklerin ve Moğolların Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yay., İstanbul. s.163

Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, İstanbul 1990, s.34.

SERTKAYA, Osman Fikri (1995), "Köl Tigin ve Köl- İç- Çor Kitabelerinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153- 159.

S.A.Zenkovsky, *Rusya'da Pan Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İ.Kantemir, İstanbul 1983, s.177; Togan, a.g.e., s.248.

S. Asfendiarov, *Istoriya Kazahstana (S drevnevsih Vremen)* Alma-Ata 1993, s.205.

SÜMER, Faruk (1999), *Türk Devletleri Tarihinde Sahıs Adları, I-II*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şeşen Ramazan. "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 10-11. İstanbul: (1981) 57-90 s. 57.

TASAĞIL Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

TEKÇE, E. Fuat (1993), *Pazırık, Altaylardan Bir Halının Öyküsü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Türk Ansiklopedisi, Ankara 1966, XIII. Dokumacılık mad.

Temizkan Mehmet, *Türk Kültüründe Alevi Bektaşî İnançında Turna*, *Millî Folklor*, 2014, Yıl 26, Sayı 101.

Togan, A. Zeki Velidi, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi*, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1972) 17.

TOGAN Zeki V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. basım, İstanbul 1981.

Türk Ansiklopedisi, CİLT XXXIII, 1984, s. 319. (yazarı: Cevat R. Gürsoy)

TÜRKOĞLU, Sabahattin, “*Türk ve Batı Dünyası Arasındaki Giyim – Kuşam Alışverişi*”, VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri, s.229 – 230, 2002.

Ünver Günay Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul: Rağbet Yayınları 2007) s. 2-3.

V.Todres, “Başkurdistan’ın Adım Adım Egemenlik Arayışı”, Çev. O.Bekar, Yeni Forum, 16/314, Ankara 1995, s.37-39; Başkurtlar konusunda ayrıca bakınız, S.Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 2. baskı, Ankara 2003, s.228-236.

Y. Çavuşoğlu, “Eski Türk Dini”, Tanıtım, 7/79, İstanbul 1986, s.30.

Y. Kalafat, “Göktürklerden Günümüze Türk Halk İnançlarında Kurt”, XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 3, Ankara 2005, s.464-469.

Yatman, Nurettin (1945), *Türk Kumaşları*, Ankara: Ankara Halkevi Neşriyatı. 44.

Yaşar Bedirhan, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Konya 2009, s. 192; Mehmet Eröz, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İstanbul 1977, s. 160-161.)

Yaşa, Recep (2003). “Selçuklularda Saçı Geleneği”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 200: 41-43.

Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 3. Baskı 1995) 67.

W. Barthold, *Turkestan Downto the Mongol İnvasion*, London, 1958, s. 385; Barhebraeus, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, Ankara, 1950, s.477; G. Doerfer, ayn. esr. II. s.464.

İNTERNET KAYNAKÇASI

http://tuzlaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/32/373079/dosyalar/2013_01/05033157_111.pdf

<http://www.rumimevlevi.com/en/dictionary-house/ottomanian-turkish/1957-p-pervanek?format=pdf>

http://dosyalar.semazen.net/e_kitap/osmanli_turkcesi_sozlugu.pdf

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ural_Nehri

<http://www.bilinmeyenturktarihi.com/pdf/baskurtlarin-kisa-tarihi.pdf>

<http://www.bilinmeyenturktarihi.com/pdf/baskurtlarin-kisa-tarihi.pdf>

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0dil_Nehri

[https://tr.wikipedia.org/wiki/Don_Nehri_\(Rusya\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Don_Nehri_(Rusya))

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1803/19055.pdf>

<http://www.tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=Balbal&ayn=tam,27.07.2010.pdf>